

100

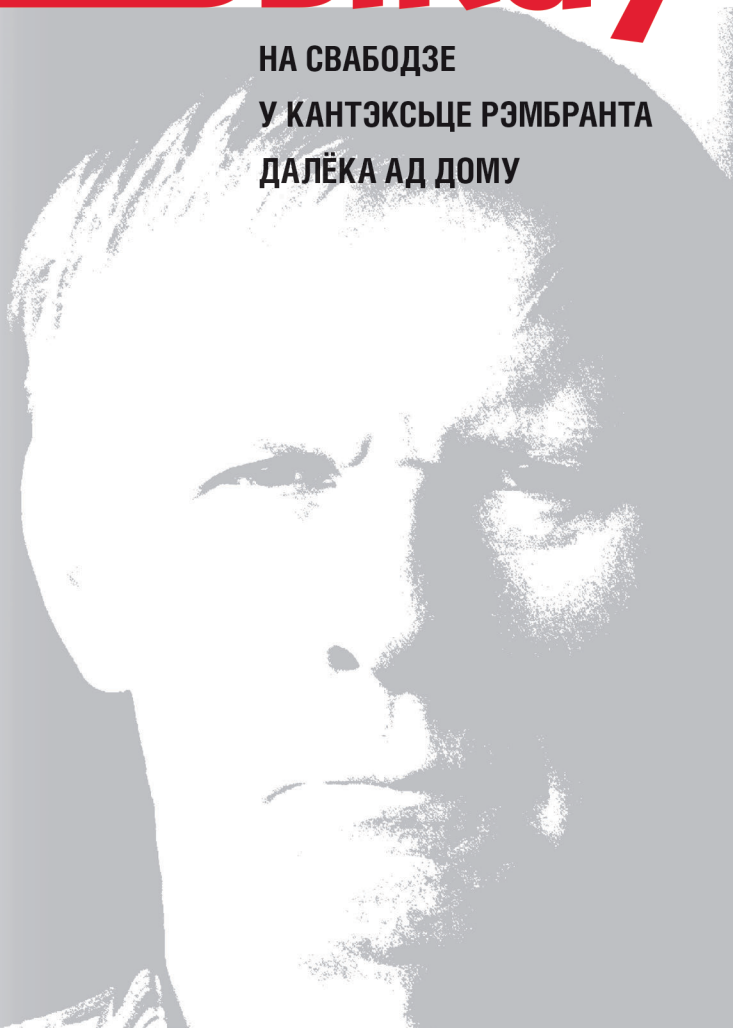
Васіль

Быкаў

НА СВАБОДЗЕ

У КАНТЭКСЬЦЕ РЭМБРАНТА

ДАЛЁКА АД ДОМУ

Васіль Быкаў 100

Васіль Быкаў 100

НА СВАБОДЗЕ
У КАНТЭКСЬЦЕ РЭМБРАНТА
ДАЛЁКА АД ДОМУ

Выданьне 2-е, дапоўненае

Прага
Асьветная суполка «Скарына»
2024

Асьветная суполка «Скарына» — адна зь першых беларускіх арганізацый, заснаваных у Празе пасля падзення камунізму. Галоўныя мэты суполкі: зямляцкія сувязі, узаемадапамога, супольныя сьвяты і акцыі, вывучэньне і захаваньне гістарычнай спадчыны, пашырэньне інфармацыі пра Беларусь у чэскім грамадстве, падтрымка дэмакратычных намаганьняў народу Беларусі.

Шчырая падзяка Радзе Беларускай Народнай Рэспублікі і іншым фундатарам за фінансавую падтрымку выданьня, Славянскай бібліятэцы Прагі і дырэктару Лукашу Бабку за спрыяньне ў працы, арганізацыю выставы і канфэрэнцыі да 100-годзьдзя Васіля Быкава, Радыё Свабода і выдавецтву «Вясна» за ўсебаковую дапамогу.

Васіль Быкаў 100. Выд. 2-е, дапоўненае — Асьветная суполка «Скарына», 2024. — 216 с.: іл.

Да стагодзьдзя клясыка беларускай літаратуры Васіля Быкава ў кнігу сабраныя 100 цытатаў пісьменьніка, якія гучалі на Радыё Свабода, агляд яго выданьняў у Чэхаславацчыне, лісты з Хэльсынкі, Бэрліну і Франкфурту ў Прагу, успаміны пра ягонае знаходжаньне ў сталіцы Чэхіі.

Над кнігай працавалі Аляксандар Лукашук, Галіна Навумчык, Сяргей Навумчык, Алена Ціхановіч, Сяргей Шупа.

Фотаздымкі з архіву І. Быкавай, С. Навумчыка, М. Чэрнага, У. Яндзюка.

© Сяргей Абламейка, Сьвятлана Алексіевіч,
Аляксандар Лукашук, Сяргей Навумчык, 2024
© Асьветная суполка «Скарына», 2024

ISBN 978-80-908078-2-2

Васіль Быкаў: сто абліччаў

Чалавек слова, чалавек каменю, чалавек мёртвых, чалавек жывых, чалавек пакуты, чалавек бяды, чалавек супраціву, чалавек моўкнасьці, чалавек голасу, чалавек цярпеньня, чалавек прыцемку, чалавек туману, чалавек сьвітання, чалавек сьцюжы, чалавек годнасьці, чалавек стрыманасьці, чалавек горычы, чалавек адпору, чалавек цьвёрдасьці, чалавек нязломнасьці, чалавек росту, чалавек одуму, чалавек стромы, чалавек бездані, чалавек выбару, чалавек лёсу, чалавек расстаньня, чалавек бездарожжа, чалавек выспы, чалавек пераправы, чалавек берагу, чалавек дому, чалавек радзімы, чалавек небакраю, чалавек руху, чалавек непахіснасьці, чалавек нявыкруткі, чалавек абстрэлу, чалавек абароны, чалавек контратакі, чалавек незалежнасьці, чалавек тугі, чалавек згушчанасьці, чалавек прадчуваньня, чалавек прарыву, чалавек расчараваньня, чалавек няспыннасьці, чалавек прысутнасьці, чалавек іншасьці, чалавек падмурка, чалавек страты, чалавек болю, чалавек моцы, чалавек засьцярогі, чалавек непазьбежнасьці, чалавек сьцяны, чалавек брамы, чалавек празрыстасьці, чалавек ахвяры, чалавек крыгалому, чалавек вызваленьня, чалавек волі, чалавек распачы, чалавек сумневу, чалавек чысьціні, чалавек непадкупнасьці, чалавек караня, чалавек скрыжаваньня, чалавек стрыжня, чалавек нематы, чалавек адзіноты, чалавек уразьлівасьці, чалавек упартасьці, чалавек знаку, чалавек неабходнасьці, чалавек пасланьня, чалавек выкуплень-

ня, чалавек мяжы, чалавек цішыні, чалавек музыкі, чалавек меры, чалавек разьвітаньня, чалавек стомы, чалавек паразы, чалавек трываласьці, чалавек адужаньня, чалавек пералому, чалавек гарту, чалавек кнігі, чалавек людзкасьці, чалавек адраджэньня, чалавек вяртаньня, чалавек вернасьці, чалавек духу, чалавек любові, чалавек ісьціны, чалавек крыжа, чалавек узыходжаньня, чалавек сьвятла.

Аляксандар Лукашук

Святлана Алексіевіч, Нобэлеўская ляўрэатка: «Мы закахаліся ў Быкава»*

Першае знаёмства

Я згадваю сваё студэнцтва — тады ва ўнівэрсытэце я ўпершыню пачула імя Быкава. У вёсцы, дзе я жыла і вучылася, пра Быкава ніхто не гаварыў. А калі я прыехала ў Менск, сталі выходзіць першыя аповесці Быкава, і сярод студэнтаў ва ўнівэрсытэце ішлі спрэчкі, у інтэрнатах, на занятках.

І ня толькі паміж сабой, але з нашымі выкладчыкамі. Яны казалі, што ён здраднік, вораг, што гэта небяспечныя кнігі, шкодныя, іх ня трэба чытаць.

Едзем ў Горадню

Я вучылася на факультэце журналістыкі, і мы з маёй сяброўкай, Галяй Чарнянковай, вырашылі паехаць у Горадню на стажыроўку ў «Гродзенскай правде», дзе тады працаваў Быкаў, ён быў там літкансультантам. Нам хацелася яго пабачыць, нам здавалася, што мы таксама будзем шмат зь ім размаўляць. Але Васіль Уладзімеравіч, як мы ўсе, хто яго ведаў, ведаем, ня быў такім чалавекам, які шмат гаварыў.

Аднойчы ён прыйшоў — я ўпершыню бачыла яго такім узбуджаным — і сказаў, што да яго дзяцей у школу прыйшлі людзі з КДБ. Гэта было

* Выступ, падрыхтаваны для канфэрэнцыі «Быкаў 100». Прага, 19 чэрвеня 2024 г.

ўзрушэньнем. Яны казалі тое, што казалі нам выкладчыкі.

Было відаць, што ён насамрэч жыве там зусім у чужым асяродку. Я думаю, у яго там няшмат было сяброў. Але ў тым самым кабінэце, што і ён, працавала Суварова Ірына Міхайлаўна, журналістка, якая потым стала ягонай жонкай. Гэта была яму падтрымка. А так — ён быў вельмі самотны, мы гэта адчулі.

Мы закахаліся

Што запомнілася — ён няшмат гаварыў, зусім няшмат, у яго была такая лагодная маладая ўсьмешка. Ён увогуле быў малады і прыгожы. Мы адразу з Галяй закахаліся ў яго. Заўсёды імкнуліся быць у газэце ў дзень ягонага прыходу ў рэдакцыю.

Памятаю, калі мы ад'яжджалі, купілі чамусьці букет жоўтых ружаў — ня памятаю, чаму жоўтых? — і прыйшлі, каб зь ім разьвітацца. Але яго не было, чамусьці ў той дзень ён не прыйшоў. Кветкі ўзяла Ірына Міхайлаўна і сказала: «Я абавязкова аддам, дзяўчаткі, не хвалюйцеся».

Мы казалі, што мы яго любім, і каб яна ўсё гэта перадала. Яна весела, па-маладому, сьмяялася.

Такі быў пачатак. Я засьпела час, калі ўсе гэтыя новыя ідэі, новы час зь цяжкасьцю прабіваліся. Такія словы, як абстрактны гуманізм, былі ляянкай. Яго называлі абстрактным гуманістам. Такія былі першыя ўрокі дэмакратыі.

Якія творы актуальныя

Я думаю насамрэч — усе творы Быкава актуальныя. Можа, хіба, «Альпійская баляда», яна такая

рамантычная... А так — усе творы актуальныя, бо гэта заўсёды чалавек, які стаіць перад выбарам: быць чалавекам або ня быць чалавекам.

Дзеля таго, каб застацца чалавекам, трэба заплаціць вельмі вялікую цану. І не заўсёды толькі сваім жыццём. Даводзіцца ахвяраваць іншымі людзьмі. Як у «Сотнікаве» сялянка са сваімі дзецьмі, «Круглянскі мост» — дзіця, якое пасылаюць на заданьне дарослыя людзі. І паўстае пытаньне — ці можна дзеля перамогі ахвяраваць дзіцем?

Па-мойму, сёньня гэта вельмі сучасна, вельмі актуальна, бо зноў — выбар. Мы зноў апынуліся ў часе, дзе зноў — гэтая праблема выбару.

У пастцы трох фашызмаў

Я ведала ўсіх буйных пісьменькаў, хто тады пісаў пра вайну. І Астаф'ева, і Кандрацьева, і я магу сказаць, што я бачыла, як цяжка даецца праўда. І якая гэта нялёгкая барацьба. Кандрацьцеў, напрыклад, — цудоўны пісьменьнік, ён пакончыў з сабой. І яны нейкія ўсе, я памятаю, нешта юнацкае ў іх было, у Кандрацьева, у Быкава. Кандрацьцеў ня вытрымаў.

А Быкаў – гэта заўсёды загадка, што за сіла ў чалавеку. Як можна ўсё гэта вытрымаць. Апынуцца ў пастцы трох фашызмаў — фашызм сталінскі, потым фашызм гітлераўскі, а потым фашызм, які пачынаўся і які сёньня называюць «пучнізм».

Загадка Быкава

Гэта нават не загадка, а, хутчэй, урок. Урок Быкава — як выстаець, як увогуле не саступіць. Зрабіць выбар у бок сьвятла і ніколі не саступіць. Хоць

гэта вельмі цяжка. І мы з вамі жывём сёння ў такім самым часе.

Я думаю, ідуць такія самыя спрэчкі ў інтэрнатах, як у нас, пра шмат якіх пісьменьнікаў, якіх выкідаюць з праграмы, з выдавецкіх спісаў. І ўсё паўтараецца.

Наша гісторыя ніяк ня можа — бо яна народжаная культурай гвалту — яна ніяк ня можа выскачыць з кола гвалту. І тады і цяпер гэта мела ясную назву: фашызм.

НА СВАБОДЗЕ

Сьвечка надзеі

100 цытатаў

СЬВЕЧКА НАДЗЕІ. АПОШНІ ВЫСТУП

Апошняя публічная прамова Васіля Быкава, зробленая 23 сакавіка 2003 году на ўрачыстым паседжаньні ў Люстраной залі Клемэнтынуму ў Празе, прысьвечаным 85-м угодкам незалежнасьці БНР.

— Дарагія беларусы, шаноўныя нашы госьці! 85 гадоў таму ў слотны й шэры дзянёк на зачыне вясны беларусы здзейсьнілі чуд. Не, яны не панішчылі ворагаў, ня вызвалілі краіны, не дамагліся свабоды, але яны запалілі кволюю сьвечку надзеі. Пры яе сьціплым сьвятле яны, як маглі, і змагаліся з бальшавіцкай навалай, з фашыстоўскай акупацыяй, з распаччу і паняверкай, што за стагодзьдзі ўкаўраніліся ў гаротным народзе.

Мы ўсьцешаныя, што гэтая сьвечачка гарыць і дасюль, і хоць яе зырккі агеньчык слаба сьвеціць, часам капціць і ня грэе, але ён дае спадзеў шмат якім пакаленьням беларусаў на сьвятло і цяпло, на свой дом і сваю сям'ю — тое, без чаго ў гэтым драпежным сьвеце нікому няма і ня будзе жыцьця.

Дык няхай яна гарыць, нашая кволая спадзяванка, якую мы песьцім і тулім, ашчаджаем і беражэм, як найлепшыя зь беларусаў яе бераглі да нас з думкай: а раптам яна ўспыхне сонечным зьзяньнем, калі надарыцца спрыяльны для таго час. Бо калі ня будзе таго, хай сабе слабога агеньчыку, ня ўспыхне нічога. І для нас настане вечная ноч. Але мы ня хочам вечнай ночы, мы — божае стварэньне, людзі, і мы маем права на боскую долю.

Памажы нам, Гасподзь! Жыве Беларусь!

ВАСІЛЬ БЫКАЎ: 100 ЦЫТАТАЎ НА СВАБОДЗЕ *

пра Божы дар

Жыцьцё — гэта самы вялікі Божы дар, гэта вялікае шчасьце, натуральна, вышэй за яго нічога быць ня можа на Зямлі. (1997)

пра сэнс жыцьця

Некалі я чытаў у Талстога, што само нараджэньне як пачатак і абяцаньне радасьці — ужо заключае ў сабе і элемент трагізму. Таму што ўсё тое, што мае пачатак — мае канец... Калі гаварыць пра мастацтва, дык гэта ўжо — права мастака!.. Адзін зьвяртае ўвагу на нараджэньне, і ён правы, другі — на заканчэньне жыцьця. Экзыстэнцыялісты, як вядома, пісалі, што — я ня ведаю, у Камю гэта, здаецца, было, — што чалавек толькі тады пачынае шукаць сэнсу жыцьця, калі ўяўляецца пагроза яго страціць. Гэта значыць, у канцы жыцьця ён пачынае шукаць сэнс жыцьця... Але я ня бачу тут супярэчнасьці, бо сапраўды атрымліваецца як у тым анэкдоце, як двое спрачаліся, што зімой — ноч даўжэйшая ці дзень карацейшы? (1997)

* Гэтыя выказваньні рабіліся аўтарам у розных краінах і гарадах, але іх аб'ядноўвае тое, што яны рабіліся па просьбах з Прагі і ўпершыню станавіліся вядомымі, гучалі на радыёхвалях і друкаваліся на вэб-старонках дзякуючы Беларускай службе Радыё Свабода, Прага. Сяргей Навумчык, укладальнік.

пра нялюдзкасьць савецкай улады

Для мяне стала ясна вельмі і вельмі рана, яшчэ ў школьным, дзіцячым узросьце. Я жыў ва Ўсходняй Беларусі, каля Ўшачы, за два кілямэтры ад мяжы з Польшчай. У нас там, трэба зазначыць, гэты ўціск быў падвойны — калектывізацыя, раскулачваньне, рэпрэсіі праводзіліся як organami НКВД, так і памежнымі войскамі. І таму я, можа быць, у гадоў дзесяць-дванаццаць ужо чуў чалавечы плач, стогн, размовы мужыкоў — і тады ўжо адчуваў, што гэтая ўлада нялюдзкая. Я, канешне, быў далёкі ад палітыкі і нічога ня ведаў пра беларускую інтэлігенцыю — гэта адбывалася ў вялікіх гарадах. Тым ня менш да мяне, да маіх эмоцыяў, да майго розуму даходзіла перш за ўсё тое, што адбывалася ў маёй вёсцы, а таксама ў мястэчку, у маёй школе, калі арыштоўвалі маіх настаўнікаў і зьнішчалі. Дырэктара, памятаю, пасадылі, які мне некалі яшчэ гамашы купіў, бо я быў босы... Ну і таксама калектывізацыя. Але яшчэ больш за ўсё — гэта галеча і голад, таму што як толькі адбылася калектывізацыя, пачаўся голад. (1999)

пра шакаляд

Шакаляд я пакаштаваў упершыню на вайне. Гэта быў трафэйны шакаляд, нямецкі. А цукеркі былі ў сьяльмагу — «падушачкі», 40 капеек сто грамаў. Але ж 40 капеек... (1999)

пра самы памятны момант

Ён сапраўды памятаецца мне добра, і гэта незвычайнае адчуваньне, якога ні да таго, ні пасля

не было. Можа таму, што для мяне асабіста жыцьцё ўвогуле было маларадаснае. І гэта — Дзень Перамогі, як скончылася вайна, вось тыя нейкія два дні, 8 і 9 траўня 1945 году. Тады я раптам адчуў пераход ад вайны да міру. Гэта было незвычайнае, ня зведанае раней пачуцьцё ўзьнёсласьці, шчасьлівасьці, якой ужо пасья перажываць не даводзілася. (1999)

пра анёла-ахоўніка

Некалькі разоў я меў магчымасьць пераканацца, што ён ёсьць. Як ён выглядае, як ён завецца — я ня ведаю. Але напэўна ёсьць, таму што іншых момантаў свайго жыцьця я не магу растлумачыць, як толькі ўмяшаньнем, пакравіцельствам іменна анёла-ахоўніка. (1993)

пра Біблію

Я не скажу, што яна займае ў маім жыцьці вялікае месца, таму, відаць, што я ўсё ж яе адкрыў позна. Мы адкрылі яе недзе на пачатку 60-х гадоў, будучы ў Рыме. Мы пайшлі там зь сябрамі ў бок плошчы Сьвятога Пятра і зайшлі там у адну крамку з рэлігійнымі таварамі. Мы спыталіся: ці можна ў іх купіць Біблію? Натуральна, Бібліі ў іх былі, але па-лацінску, на нейкіх іншых мовах, а нам трэба было хоць бы па-расейску... І вось адзін служба пайшоў, недзе пашукаў і нарэшце прынёс Біблію на ўкраінскай мове. Вось гэтая Біблія на ўкраінскай мове была першая, якую я прачытаў... Я думаю, што ўсё-ткі Новы Запавет — там шмат што важнага, і трэба гэта ведаць. (1999)

пра прароцтва

Прарокі — усе дрэнныя. Калі пачынае нават вельмі разумны пісьменьнік або філёзаф, тым больш футуроляг, вывучаць будучыню, ён з гэтага моманту і цярпіць паразу. Відаць, вызначыць будучыню нават у невялікім адрэзку часу проста немагчыма, гэта непадуладна чалавеку. Што да таталітарызму альбо камунізму, тут і дагэтуль памыляюцца і сумленныя мастакі. Мастаку найбольш служыць ідэя адмаўленьня. З тых пісьменьнікаў, якія свой патас будавалі на адмаўленьні, мала хто памыліўся. (2000)

пра патрэбу душы

Надвячоркам кожнага дня я ўключаю прымач і шукаю «Свабоду». Тое сталася звычай і патрэбай душы. (2001)

пра памылкі і паразы

Заўсёды вялікае значэньне маюць і памылкі, і паразы, але толькі ў тым выпадку, калі чалавек іх усьведамляе як памылкі і як паразы. Часта людзі няздольныя іменна так асэнсоўваць і так успрымаць гэта, і тады ім здаецца, што паразы — гэта дасягненьне, і памылкі — ніякія не памылкі. Але ўсё-ткі я думаю, што ў агульначалавечым жыцці паразы больш значаць, чым дасягненьні. Таму што яны хоць значаць нейкі рух і закладваюць нейкія спадзяваньні, у той час як суцэльныя дасягненьні — гэта ўжо кропка. (1998)

пра найвялікшую каштоўнасьць

Свабода — найбольшая маральна-фізычная каштоўнасьць, дадзеная кожнай жывой істоце фактам яе нараджэньня. Усё жывое і карыстаецца тою каштоўнасьцю, наколькі гэта мажліва ў складаным, забытаным сьвеце арганічнага існаваньня. Апроч хіба чалавека, якому мала прыроджанай свабоды. Каб у поўнай меры спазнаць і адчуць яе неабходнасьць, яму наканавана прайсьці праз хітрасплецены лябірынт жыцьця, а то і застацца ў адным зь яго тупікоў. І там прызвычаіцца, змарнець, страціць прыроджаны дар свабоды, адаптавацца дзеля элемэнтарнае мэты біялягічнага існаваньня. Зрабіцца часткай натоўпу, грамадства, электарату — такім, як усе. (2002)

пра сілу жанчыны

Мабыць, праўда, што ўжо на генэтычным узроўні жанчына мацнейшая за мужчыну і далей у працэсе нялёгкага існаваньня найменш паддаецца ўзьдзеяньню асяродзьдзя, захоўвае сваю самасьць. Асабліва тое праяўляецца ў канфліктных моманты, калі трэба абараніць сябе, сям'ю, дзяцей. А то і мужа. Мужчына ня мае такой пэўнасьці, бо дужа шмат магутных акалічнасьцяў уплываюць на яго — улады, партыі, войска, дзе зь ім толькі і робяць, што ломяць, становяць на калені. Мусіць, усё тое і сфармавала сучасны, ня надта зайздросны архетып беларускага мужыка ў жыцьці і літаратуры — беднай, рахманай, баязьлівай істоты. Таго, пра каго каза выслоўе: красьці баіцца, працаваць лянуецца, прасіць саромеецца. (2002)

пра непадуладнасьць былога

Як казалі антычныя грэкі, нават багі ня могуць перайначыць былое. Былое вышэй за жывое, яно ўжо не падуладнае нікому. (2002)

пра шчасьце

Шчасьце, мне думаецца, — тое, што такім уяўляецца, хоць зусім неабавязкова яму быць сапраўдным шчасьцем. Але калі чалавеку здаецца, што гэта яго шчасьце — то, значыць, яно для гэтага чалавека і зьяўляецца вось іменна тым, чым яму ўяўляецца. (1993)

пра Янку Купалу

Любімы паэт зь беларускіх — Янка Купала, я скажу. Асабліва купалаўская творчасць дасавецкага пэрыяду. Таму што там вельмі шмат, безумоўна, і паэтычных вартасьцяў, гэта само сабой. Апроч таго, нейкая душэўная блізкасьць у ім мне адчуваецца. Блізкасьць характару, ці што... Гэта нейкая шчырасць, гэта нейкая шчымлівасьць, гэта нейкае вельмі гуманістычнае стаўленьне яго да жыцьця і да чалавека. (1996)

пра Алесья Адамовіча

У асобе Алесья Адамовіча шчасьліва спалучаліся дзьве выдатныя якасьці — мысьліцеля і змагара... Ён быў патрыётам беларушчыны і дэмакратам сьвету. Усё ягонае змагарнае жыцьцё, ягоная публіцыстыка дый уласная літаратура пераканаўча абвяргаюць модную тэзу індывідуалізму, асабліва распаўсюджаную сярод творчай інтэлігенцыі як

апраўданьне яе няўдзелу ў дзяржаўнай палітыцы... Ён ня мог прыняць прынцып няўдзелу ў ёй і беззапаветна кідаўся ў бойку, не зважаючы на вынік. І, здаралася, перамагаў нават тады, калі шанцаў на перамогу не было ніякіх. (1996)

пра Салжаніцына

Шаную Аляксандра Салжаніцына найперш за тое, што ён у былой савецкай літаратуры гэтак адкрыта й самааддана выступіў супраць камуністычнага таталітарызму і тым самым захапіў розум і сэрцы мільёнаў людзей ва ўсім сьвеце. Ягонья аповесьці й раманы, асабліва «Архіпэляг ГУЛАГ», перад усім сьветам паказалі, чаго вартая ідэя камунізму і яе ўваабленне ў краіне Саветаў. Ягоная грамадзянская пазыцыя змагаара супраць гвалту, якая ў тых умовах здавалася слабой і бездапаможнай, паколькі належаала аднаму чалавеку, урэшце перамагла сыстэму і дала надзею мільёнам. У гэтым сэнсе яго можна параўнаць зь легендарнымі постацямі мінулага, якія назаўсёды ўвайшлі ў сьвядомасьць чалавецтва. (1998)

пра мову творчасьці

Я — беларус, мая родная мова — беларуская. І хоць я ў юнацтве, у маладыя гады ня жыў у Беларусі і ня чуў беларускага слова — 15 гадоў, у вайну і пасля вайны — тым ня менш калі я пачаў займацца літаратурай, была пэўная праблема — на якой мове пісаць. Але гэтая праблема вельмі хутка вырашылася. Я зразумеў — і я думаю, што, дай Бог, гэта было правільна, і, на шчасьце, я зразумеў гэта рана —

што толькі родная мова можа найлепшым чынам паслужыць у гэтым сэнсе ў літаратуры. (1999)

пра першую фразу твора

Першая фраза вельмі важная. Ну, гэта звычайна, пра гэта, памятаю, некалі пісаў і Бунін, і іншыя пісьменьнікі. Канешне, яна настройвае, таму вельмі важна выбраць танальнасьць першай фразы ў адпаведнасьці зь ідэяй ўсяго твора... Звычайна я над ёй думаю даўжэй, чым над іншымі, і яна павінна зьявіцца першай. Калі яна няўдала зьявіцца, то прыходзіцца пасья перарабляць. Бо ж яна вызначае ўсё наступнае. (1999)

пра жанр прыпавесьці

Можа быць, гэты жанр і нямодны, але мне здаецца, што ён вельмі ёмісты. Я ня ведаю якім чынам — я нават не стараўся ўсьвядоміць ягоную тэхналёгію — проста некаторыя рэчы, якія мне здаюцца цікавымі або, можа быць, неапрацаванымі ў літаратуры, яны найлепшым чынам выкладаюцца менавіта ў гэтым жанры. Бо жанр гэты ляканічны і вельмі ёмісты. Ну, можа, гэтыя ляканічнасьць і ёмістасьць характэрныя і пэўнаму ўзросту. Малады чалавек больш схільны да эпікі, а ў маім узросьце хочацца нечага канкрэтнага, ёмістага і паглыбленага. (1999)

пра рытміку прозы

Рытм фразы — важная справа, ня толькі для паэзіі, але й для прозы. Ёсьць пэўны рытм, які вымагае свайго стаўленьня да слова... Рытм дыктуе вобразную сыстэму ў межах абзаца. Вось абзац

мае нейкую сваю заканамернасьць, прадвызнача-
насьць, і калі, скажам, абзац пачаўся зь нейкай
думкі, дык на нейкай процілегласьці ён павінен і
закончыцца. Звычайна гэта йдзе паводле схемы
«так — так, але — але». Хаця тут могуць быць роз-
ныя варыянты. (1999)

пра ўплыў часу

Калі пісьменьнік сапраўды доўга працуе, шмат
піша, то ён ня можа пісаць адну кнігу. Ён проста
фізычна ня можа, і ў эстэтычным пляне таксама, і ў
ідэйным. Бо, як вядома, чалавек усё-ткі мяняецца,
і ягоныя перакананьні зьменлівыя, і час дзейнічае
па-рознаму. Таму было б нават жахліва, калі б ён
быў такі ўпарты і трымаўся нечага аднаго, як сьля-
пы за плот... (1999)

пра даносы

Паперка ў сучаснай папяровай цывілізацыі —
вялікая сіла. Рукапісы не гараць, але ня ўсе гараць
і даносы, што ўвогуле памагае ісьціне, да якой ім-
кнецца літаратура. Прынамсі павінна імкнуць-
ца. (2002)

пра місію літаратуры

Некалі — яшчэ гадоў, можа, дзесяць таму — я
сказаў бы вельмі проста: у літаратуры вялікая і
вельмі важная місія. Але цяпер, як вядома, нашыя
«грамадзі» — ня толькі нашыя, але й заходнія —
дайшлі да той думкі, што як у жыцьці няма ня-
кага сэнсу, таксама няма сэнсу і ў літаратуры. Літа-
ратура — гэта проста, кажучы па-руску, «досужее

времяпровождение», забава на ўікэнд і ня больш за тое. Я ўсё ж думаю, што гэта ня так. (1999)

пра Оруэла

У той час — калі не памыляюся, гэта былі 60-я — усё гэта было незвычайна. І яго палітычная пазыцыя, і мастацкія вобразы. Трэба мець на ўвазе, што мы нічога падобнага на той час нават у заходняй літаратуры не сустракалі — хаця яна, вядома, была для нас абмежаванай. Мы ўсё ж прывыклі да іншых ацэнак, іншых пазыцыяў. У той час у нас былі папулярныя Рэмарк, Хэмінгуэй, але тое, што мы пачулі ад Оруэла, было незвычайна... Але найбольш мяне ўразіла ягонае разуменьне прыроды таталітарызму. Як вядома — асабліва ў 30-я гады і ў меншай ступені ў пасьяваенныя — заходняя інтэлігенцыя стаяла на некалькі іншых пазыцыях. А вось менавіта Джордж Оруэл — ну, можа, ён быў тады не адзіны, але ў нашым успрыняцці, у маім асабістым — гэта быў першы чалавек, які зразумеў, што такое савецкая ўлада, што такое камуністычная ідэя і што такое таталітарызм. Гэта для мяне было вельмі дзіўным, што гэты заходні інтэлектуал так глыбока можа разумець тое, чаго многія сумленныя інтэлектуалы, нават у нашым баку, у расейскай літаратуры, — не разумелі. Нават дагэтуль для мяне неспасьціжная прырода гэтага разуменьня Джорджа Оруэла. (2000)

пра запіс успамінаў Барыса Кіта

Цяпер я ўзяўся за ўспаміны Барыса Кіта. Я сам яму прапанаваў зрабіць такія ўспаміны, я запісаў іх на магнітафон, пасья, канешне, ішла зноў жа мая

праца наконт вывядзення на паперу... Я падумаў, што трэба, каб загучаў яго голас, менавіта з ягонымі інтанацыямі, з ягонымі ацэнкамі, асабліва што датычыць іншых людзей, гістарычных постацей, якія не знайшлі, на мой погляд, справядлівай ацэнкі ў гісторыі Беларусі, у мінулым Беларусі. А Кіт быў апошні або ёсць апошні, хто можа засведчыць праўду на гэты конт. І вось, калі вы чыталі яго ўспаміны, там ёсць шмат пэрсанажаў, якім ацэнка даецца ім абсалютна іншая, чым яна, можа быць, ужо ўсталявалася ў беларускай нацыянальнай гісторыі. (2002)

пра новыя тэхнічныя сродкі

Я ўсё-ткі думаю, што тэхнічныя сродкі, у тым ліку і сусветнае сеціва, кепска дастасуюцца да характару традыцыйнай культуры. Усё-ткі, мабыць, гэтае сеціва — добрая рэч у справе інфарматыкі, але «Дон Кіхот» і «Новая зямля» створаныя прымітыўнымі сродкамі. Лазэрныя, кампутарныя ды іншыя сродкі выяўленьня не стварылі пакуль нічога, што магло б канкураваць з клясычнымі мадонамі і антычнымі статуямі, якія ствараліся адно душама і чуйнымі рукама мастакоў. (2002)

пра абавязак творцы

Нават калі нічога ніхто не пачуе, усё роўна наш абавязак, абавязак творцаў — гэта тварыць, памятаючы, што ісьціна ўсё-ткі за намі. За імі, тымі, хто выступае супраць, — перамога, а за намі — ісьціна. У гэтым сэнсе, я думаю, вельмі важнае даўняе выслоўе расейца Талстога: «Рабі, што трэба, і хай будзе, што будзе». Вось у гэтым і ёсць абавязак і,

можа быць, апошняя спадзяваньне мастака ў наш час. (2002)

пра Хэмінгуэя

Вядомы раман вялікага амэрыканца, які мы чыталі ў самвыдаце, яшчэ да таго, як ён, зьнявечаны і скарочаны, выйшаў з бальшавіцкай друкарні ў Маскве... «Па кім звоніць звон» — быў як сьветлы падарунак нашай замшэлай сацыялістычнай сьвядомасьці ў яе нечаканым прасьвятленьні на сярэдзіне XX стагодзьдзя. Так ці інакш, тое не магло не адбіцца на нашай вайскавай, так званай «лейтэнанцкай» літаратуры, пэўнай частцы беларускай прозы, за што шэраг гадоў яна наслухалася папрокаў у «рэмаркізьме», «хэмінгуэўшчыне» ды іншых «тлятворных уплывах буржуазнай літаратуры». А на маю думку, дык то былі дабратворныя і вельмі гуманістычныя ўплывы, якія пэўным ідэйным водгульлем ратавалі гонар нашай змарнаванай літаратуры. І дзякуй за тое вялікаму Хэму, за яго сьветлы і надта чалавечы геній, які дапамагаў жыць, сьведчыў, вучыў і натхняў, — гэта якасьц, якіх усё менее ў сучаснай постмадэрнісцкай камэрцыйнай літаратуры і безь якіх сучасная літаратура ператвараецца ў пустую забаўку. (1999)

пра літаратурную моладзь і індывідуалізм

Цяпер моладзь ад сацыяльнасьці — літаратурная моладзь, я маю на ўвазе, — уцякае больш да індывідуалізму, да самавыяўленьня. Але ўсё-такі мне думаецца, што для нас па-ранейшаму важныя нейкія лёсавызначальныя моманты, і сярод іх, канешне, сацыяльныя рэвалюцыі расейскія, наша

апошнія Адраджэньне, яго матывы. То бок — сацыяльныя моманты, а зусім ня нейкія вытанчана-псыхалягічныя, індывідуалістычныя, якія, канешне, таксама цікавыя для літаратуры і маюць пэўнае значэньне, тым больш што літаратура мае поўнае права на гэта. Але ўсё-такі, усё-такі... (1996)

пра заснавальнікаў БНР

Яны былі задзіночаныя сьвятой мэтай — здабыць волю свайму занядбанаму, гаротнаму народу. І яны ведалі спосаб дамагчыся таго: не які-небудзь адмысловы ці звыродлівы, а адзіна правільны, цалкам дэмакратычны спосаб, апрабаваны шмат якімі народамі сьвету, — прыдбаць уласную дзяржаву... Дамагчыся таго ім не далі. Ня даў час, не далі абставіны, можа, і самі яны не былі гатовыя да зьдзяйсненьня той сваёй заўчаснай сувэрэннасьці, прынамсі, ня ўсе гатовыя сацыяльна і псыхалягічна. Але галоўнае — не дала зьдзейсьніць таго сіла, грубая, чыгунная сіла Ўсходу і Захаду, што зрушыла, растаўкла і збэсьціла, зжавала і выплюнула, бо ёй не смакавала. Бо ёй, той сіле, не было справы да сьвятога памкненьня, чалавечага і Боскага права беларусаў на людзкае жыцьцё. Ім бліжэй быў уласны клопат пра ўласныя імперскія інтарэсы. Час быў такі, такая была гісторыя, і геапалітычныя абставіны таго вымагалі. Зрэшты, як заўжды і ўсюды. (1995)

пра беларускіх адраджэнцаў

Пра дзейнасьць беларускіх адраджэнцаў амаль нічога нідзе не пісалася. А ў тым, што часам прарывалася ў друку, была толькі ацэнка — гэткая помесь

кляцбы ды лаянкі. І толькі за мяжой высілкамі беларускай дыяспары што-нішто зьбіралася, захоўвалася, і ў часе маіх некаторых замежных паездак зьяўлялася магчымасьць пазнаёміцца з пэўнымі творамі «расстралянага» пакаленьня. Памятаю, сьпярша гэта быў зборнічак паэзіі Алесь Гаруна, некаторыя творы Ластоўскага, вершы Купалы пачатку 20-х гадоў. Пра трагічныя і гераічныя вобразы дзеячоў БНР на эміграцыі я пачуў ад Ларысы Геніюш, яе мужа Івана Пятровіча. Першае і, можа, самае вялікае ўражаньне ад таго — здзіўленьне перад трагічнасьцю лёсу гэтых людзей, безагляднасьці іх гераізму ў барацьбе за растаптаную ідэю Беларускай. Іншыя з раней вядомых паўсталі ў новым абліччы, як, напрыклад, Янка Купала, паэзію якога літаратуразнаўцы нам заўжды трактавалі як апалёгію камуны, шчасьлівае савецкае долі (славуты «ляўкоўскі цыкл»). А папраўдзе, ягонае палітычная паэзія пачатку 20-х гадоў — гэта трагічныя гімны беларускасьці, набат трывогі, болю і безвыходнасьці. (1993)

пра мэту інтэлігенцыі

Перад беларускай інтэлігенцыяй, яе творчым цэхам стаіць усё тая ж ранейшая мэта, вышэйшай за якую няма і, мабыць, ня будзе, пакуль ідэя адраджэнцаў ня будзе ажыццёўленая. За гэтай ідэяй — лёс і гісторыя самага занядбанага народу ў Эўропе, да якога мы маем гонар ці няшчасьце належаць. (1993)

пра нацыю і асобу

Маё глыбокае перакананьне палягае ў тым, што без забесьпячэньня правоў нацыі немагчыма забясьпечыць правы асобнага чалавека. Гэта ў дэмакратычных грамадзтвах, дзе магчымасьці грамадства забясьпечаны поўнасьцю, дзе добра арганізаваныя і нармальна функцыянуюць усе дзяржаўныя арганізмы, застаецца толькі забясьпечыць нармальныя правы індывідуўма. А калі пагарджаюцца правы асноўнай нацыі, калі яна пазбаўленая магчымасьцяў аўтаномнага разьвіцьця? У такіх умовах, здаецца мне, прыярытэты павінны быць крыху іншыя, чым тыя, што прынятыя ў сучасным дэмакратычным сьвеце. (1993)

пра ўтварэньне БНФ

Гэтая зьява — утварэньне Народнага Фронту — неардынарная, можа быць, гістарычная зьява — будзе дасьледаваная не адным пакаленьнем дасьледчыкаў, як трэба апісаная ў літаратуры, ва ўсіх яе жанрах. Гэта — безумоўна. Таму што гэта вельмі важная падзея. Я б сказаў, гістарычная падзея на шляху, вельмі цяжкім шляху нацыянальнага супраціўленьня таталітарызму... Усе мы адчувалі тады вялізны ціск на сябе з боку ўлады. Я за ўсе свае гады жыцьця на Беларусі столькі разоў ня быў у ЦК і ў Вярхоўным Савеце, як у тыя некалькі тыдняў, калі мяне кожны дзень, відаць, вазілі туды на машыне і я там засядаў у кабінэтах, ну а часьцей за ўсё — «адзін на адзін»... Гэта, канешне, былі вельмі непрыемныя сустрэчы. Непрыемныя ў тым сэнсе, што даводзілася даказваць такія рэчы, пра якія з

разумнымі людзьмі, нармальнымі, проста ніякай гаворкі не магло быць. (1993)

пра Закон аб мовах

Усе гэтыя законы прынятыя былі афіцыйна Вярхоўным Саветам і расьцягвалі, расьцягвалі на дзесяцігодзьдзе ўстанаўленьне дзяржаўнасьці беларускай мовы. Канешне, тады ўжо было відаць: ва ўмовах нестабільнасьці грамадзтва — што можна разьлічваць на дзесяць год? (1995)

пра Курапаты

Апрача дарагіх магілаў блізкіх, для беларусаў ёсьць яшчэ ўсеагульны нацыянальны сакральны сымбаль — Курапаты. Хаця сымбалі ў нас не ў пашане, яны традыцыйна бурацца кожнага часу, кожнае стагодзьдзе — і касьцёлы, і цэрквы, і могілкі, але затое ёсьць літаратура, ёсьць пісьменства, гістарыяграфія, дзе ўсё гэта надзейна захоўваецца. І нават у гэтым сэнсе я хацеў бы сказаць, што і Курапаты, незалежна ад таго, ці будуць яны нейкім чынам ушанаваныя ўладамі — што, канешне, вельмі сумнеўна — тым ня менш яны ўжо ёсьць. Ёсьць сакральны вялікі сымбаль нацыянальнай гісторыі Беларусі. Таму сёньня я хацеў бы далучыцца да тых, хто паставіць сьвечкі ў Курапатах. (2001)

пра абавязак перад пакаленьнямі

Урэшце прыйшоў час сказаць людзям праўду і зрабіць зь яе пэўныя высновы. Найперш, праўду трэба сказаць пра мільёны безыменных людзей Беларусі, рабочых, калгаснікаў, інтэлігентаў з народу, беларусаў, рускіх, палякаў, яўрэяў, людзей

іншых нацыянальнасьцяў, панішчаных у гады сталіншчыны безь віны, бяз права, бязь сьледу ў народнай памяці. Сымбалем тых, панішчаных, сёньня сталі ўжо славуць Курапаты. Але Курапаты — толькі адна кропля ў моры людзкой крыві. Мы павінны таксама назваць імёны катаў нашых ахвяр. Хто былі гэтыя нелюдзі? Як даўно вядома, кат і ахвяра інфэрнальным чынам зьвязаныя між сабой, і чалавецтва павінна ведаць і памятаць абодвух... У тым наш сьвяты абавязак перад гісторыяй, маральны абавязак перад наступнымі пакаленьнямі, каб ім не давялося дакараць нас за тое, што мы мелі магчымасьць і прапусьцілі яе. Мабыць, ніхто з нашых папярэднікаў ня меў такой магчымасьці, якую лёс ці гісторыя далі нам, і было б найвялікшай гістарычнай несправядлівасьцю ня выкарыстаць яе. (1988)

пра парлямэнцкую Апазыцыю БНФ

Вядома, што кожная гістарычная зьява набывае сваё выразнае разуменьне з адлегласьці часу. У маштабах гісторыі вельмі цяжка зблізку зразумець тое ці іншае. Асабліва такую зьяву лёсавызначальную, як сувэрэннасьць, скажам, той ці іншай краіны. Або яе шлях да гэтай сувэрэннасьці... Што ж датычыцца Апазыцыі ў Вярхоўным Савеце, то я думаю, што ў тых умовах, у той час менавіта Апазыцыя Беларускага Народнага Фронту зрабіла гераічны ўчынак з таго, што дамаглася менавіта гэтай сувэрэннасьці. Гэта, канешне, яе заслуга. І чым далей, незалежна ад таго, чым гэта скончыцца — незалежна ад гэтага — ад лёсу Беларусі наогул, зноў жа, у гістарычным вымярэнні гэта будзе вельмі значна і гэта будзе ацэнена праз вякі. (1997)

пра Радыё Свабода

Радыё Свабода ў маім жыцці адыграла вялікую ролю. Яшчэ даўно, калі яго «глушылі», я заўсёды яго слухаў. Але справа ня толькі ўва мне. Яго ўплыў на грамадзкую свядомасць — і элітарную, і масавую — у Савецкім Саюзе быў калясальны. Нават былі размовы ня так даўно пра вылучэнне Радыё Свабода на Нобэлеўскую прэмію. Спадзяюся, да гэтага яшчэ вернуцца. Было вельмі сумна даведацца, што Кангрэс ЗША крыху змяніў сваё стаўленне да Радыё Свабода і ва ўмовах «пацяплення» палічыў магчымым аслабіць яго функцыю. Я думаю, што цяпер, калі ў шмат якіх рэспубліках былога СССР сродкі масавай інфармацыі страчваюць нават мінімальныя магчымасці інфармаваць грамадства, роля Радыё Свабода толькі ўзрастае. Вас слухаюць. (1996)

пра рэфэрэндум аб мове

Пачалася апантаная барацьба за захаванне нацыянальнай мовы. Мы зразумелі, што калі страцім гэты момант, дык наша мова знікне празь некалькі гадоў ва ўмовах рэанімацыі таталітарызму і пагрозы рэінтэграцыі ў адзіную імперыю. Але і ворагі нацыянальнай ідэі разумелі сытуацыю і зрабілі контрадзеянні. Адным з рашучых дзеянняў стаў рэфэрэндум, на якім пад выглядам раўнапраўя моваў была атрыманая фармальна згода народу на палітыку фактычнага знішчэння беларускай мовы. І цяпер гэтая палітыка выканаўчай уладай праводзіцца вельмі актыўна. Я ня бачу якіх-небудзь надзеяў на лепшае ў бліжэйшы час. (1996)

пра беларусаў у часе вайны

Калі б немцы былі разумнейшыя, далі беларусам зямлю і вярнулі ўласнасьць, дык і беларусы, мабыць, паводзілі б сябе інакш. Прынамсі, як літоўцы, латышы ці эстонцы. Як украінцы нарэшце. Аралі б зямлю, гадавалі дзяцей і плюнулі на бандыцкую партызанку. Тое, што побач нішчылі яўрэяў, іх ня надта турбавала — абы саміх не чапалі. Але ж зачэпілі і саміх — пачалі паліць-нішчыць. У тым немцам дужа памагла партызанка — дала падставу. І запалалі хаты. Тут Гітлер са Сталіным былі ў адным хаўрусе, хаўрусе вынішчэньня. Тое, што недарабіў Сталін у 30-я гады, даканаў Гітлер на пачатку 40-х. Беларусь ляжала ў руінах. А затым пачалася эпапэя аднаўленьня. (2002)

пра падпольшчыкаў

Падпольлі былі розныя, гэта безумоўна. Ну, але рэч у тым, што камуністы як выразьнікі таталітарызму не маглі прызнаць нікога побач з сабой, апроч сваіх людзей. І таму мы ведаем, як берыеўскія органы выдавалі сваім калегам з гестапа падпольшчыкаў Менску, якія тут арганізаваліся самастойна, не пад эгідай маскоўскіх чэкісцкіх органаў, а проста з патрыятычных меркаваньняў, каб змагацца зь нямецкімі захопнікамі. Але вось іменна гэтая непадлеглая барацьба была, відаць, непрымальна для чэкістаў, для Бэрыі са Сталіным, і яны змагаліся з гэтым падпольлем — неафіцыйным, альтэрнатыўным, ці, як яго можна назваць, патрыятычным, беларускім падпольлем — з такой жа лютасьцю, як і зь нямецкімі фашыстамі. Гэта, канешне, яш-

чэ адна трагічная старонка вайны, якая не раскрытая дагэтуль ні ў літаратуры, ні ў гістарыяграфіі. (1995)

пра партызанска-чэкісцкія мэтады кіраўніцтва БССР

У 1944 годзе, улетку, пасля вызвалення Беларусі, народ, мужчыны (прынамсі, прызыўнога ўзросту) пайшлі ў войска, у савецкую армію, працягвалі барацьбу на франтах, у тым ліку і многія партызаны. Многія зь іх загінулі пасля ва Ўсходняй Прусіі, пад Варшавай, а таксама ў Бэрліне. Але — кіраўніцтва партызанскае, чэкісцкае кіраўніцтва было пакінутае тут, незалежна ад таго, пражывалі яны на гэтай тэрыторыі да вайны, ці тут апынуліся да пачатку вайны выпадкова... Натуральна, што партызанскія камандзіры занялі ўсе кіраўнічыя пасады па лініі савецкай улады, па лініі партыйнай улады, па лініі органаў НКВД і ва ўсіх іншых «органах»... І кіравалі яны рэспублікай ранейшымі партызанска-чэкісцкімі мэтадамі. (1995)

пра XX зьезд КПСС

З вышыні сённяшняга дня мы бачым, наколькі наіўнымі былі нашыя намеры і ілюзіі таго часу. Што датычыць XX зьезду (1956), дык гэта, можа быць, першы пэрыяд зрухаў у дачыненні да нашага сталінскага мінулага. У нейкай ступені ў масавай сьвядомасьці быў разбураны маналіт сталінізму. І ўпершыню, найперш у пэўных сляях творчай інтэлігенцыі, зьявіўся нейкі прагрэс. Наступныя замаразкі шмат што адкідваюць назад, але тым ня менш зярняты спадзяваньняў, якія пасеяў XX зьезд, далі свае парасткі раней, чым надышло брэжнеўскае пахаладаньне. І таму, калі цяпер га-

вораць пра «шасьцідзясятнікаў» як пра пакаленьне абсалютна недзеяздольнае, я думаю, што гэтая няслушна: усе пакаленьні нешта зрабілі, далі нейкі ўнёсак у пераадоленьне таталітарызму. Іншая справа, што не атрымалася так, як трэба было. (1996)

пра Захад

Найбольшыя перамены адбыліся менавіта ў «гарбачоўскія» гады, калі было ліквідавана супрацьстаяньне з Захадам, дасягнутыя вельмі важныя дамоўленасьці з Амэрыкай. Гэтыя зьявы, можа быць, і не далі імгненнага выніку. Але іх уплыў адчуваецца і цяпер. Самым важным, канешне, была ліквідацыя супрацьстаяньня, канфрантацыі з Захадам, раззбраеньне. (1996)

пра Расею

Роля Расеі ў нашай гісторыі добра вядомая. Тут усё амаль на паверхні. Каб тое зразумець, вялікіх намаганьняў ня трэба. Кажуць, што іншых дачыненьняў, чым тыя, што стагодзьдзямі былі між Беларусьсю і Расеяй, і не магло быць, ужо хоць бы з рознасьці патэнцыялаў вялікай і малой нацыі. Увогуле гэтая правільная: вялікі ня роўня малому, бедны багатаму не таварыш. (1993)

пра Ўкраіну

Мне заўсёды — напэўна, яшчэ з маладых гадоў — баліць душа за Ўкраіну. І я б вельмі жадаў, каб украінскі народ дажыў да радаснага дня, хай ён і не надыдзе для ўсіх адразу. Бо я лічу, што ўкраінскі народ сьветлай і радаснай будучыні заслугоўвае. Я

жадаю, каб гэтая радасная будучыня надышла як найхутчэй. (2002)

пра адабраную перамогу

Адзінае добрае, што здзейснілі старэйшыя пакаленьні ў XX стагодзьдзі, — сапраўды была гэтая перамога над нямецкім нацызмам... Але ўзьнікаюць сумненьні і ў перамозе — найперш у яе імператыву адназначнасьці. Ад чаго яна пазбавіла чалавецтва — мы ведаем. І тое, можа быць, не падлягае сумневу. Але што зь ёю мы набылі? Усё ж кожная перамога павінна ня толькі ўзяць, але і даць. Краіны пераможаныя — Нямецчына, Італія, Японія — стрывалі паразу і менавіта праз тое атрымалі магчымасьць для небывалага росквіту эканомікі, свабоды і дэмакратыі. А мы, пераможцы, дагэтуль ня можам дамагчыся элемэтарнай свабоды, ня можам накармаць сябе. Можна сказаць, што, здабыўшы перамогу, мы не здабылі свабоды. Але без свабоды чаго варта кожная бліскучая перамога кожнага грамадства? (2001)

пра камунізм

Камунізм ніякай рэфармацыі не паддаецца. Таксама, зрэшты, як і вытворная ад яго эканоміка. Яго можна толькі або прыняць як безумоўную дадзенасьць, альбо адкінуць дарэшты. Адаптаваць яго да якой-небудзь іншай сацыяльнай сыстэмы нельга, аб тым сьведчыць увесь даволі працяглы вопыт у абыходжаньні з гэтай палітычнай з'явай. І калі некаторыя людзі дзеляць ягоных прыхільнікаў на камуністаў і бальшавікоў, на пяржоўных марксыстаў-палітэканомаў і радыкаль-

ных трацкістаў-рэвалюцыянэраў, дык тым самым упадаюць у схаластыку: вялікай розьніцы паміж гэтымі разнастайнасьцямі няма. На практыцы клясычнае ўвасабленьне камунізму — гэта гвалт, кроў, татальны чэкiзм. (1993)

пра распад СССР

Прызнацца шчыра — я ніколі на гэта не спадзяваўся. Я лічыў, што гэтая імпэрыя пабудаваная на многія дзесяцігодзьдзі, хаця, канешне, я не жадаў ёй удачы, шчасьця і даўгалецьця, але, мяркуючы з таго, што мы перажывалі, чаму былі сьведкамі, — нельга было ніяк прадбачыць яе такога хуткага развалу. Але, відаць, нейкія працэсы, незаўважныя, можа быць, для простага чалавечага вока, чалавечага розуму, адбываліся ўнутры, працэсы, якія раптам выбухнулі як брызантавая граната — усё разьнесла на кавалкі. Значыць, гэтае ўнутранае, спантаннае напружаньне было вельмі вялікае, але зьнешне яно не выяўлялася. (1999)

пра Міхаіла Гарбачова

У тым зьвярынцы, да якога ён належаў і ў якім усчаў перабудову, кожная ягоная прамашка магла каштаваць жыцьця — яго асабістага, сям’і, усяго роду. Асабліва пасля таго, як ён дамогся ядзернага раззбраеньня і прадухіліў атамную вайну на Зямлі. Камуністы з генэральскімі лямпасамі, учоныя-атамшчыкі ў цывільным дараваць такога яму не маглі. (1999)

пра савецкую эканоміку

Вядома, што за гады сталінскіх ды іншых пяці-годак беларуская прамысловасьць была ператвораная ў так званую «адвёртачную» вытворчасць, у зборачны цэх імперскага ВПК. Напрыклад, калі ў Менску рабілі балты, дык гайкі да іх наразалі на Ўрале (такі быў прынцып сацыялістычнай капэрацыі), а пасля гэты болт з накручанай гайкай везлі на Ўкраіну, дзе яны выкарыстоўваліся на зборцы ракет, або касмічных апаратаў, або танкаў, або авіяносаў, або славурых «калэшнікавых»... Але вось гнаць поўнапачочныя праграмы ракетна-ядзернага ўзбраеньня стала немагчыма, і наша родная прамысловасьць аблілася сьлязьмі; спыняюцца заводы, звальняюцца высокапрафэсійныя спэцыялісты, няма грошай, няма камплектуючых, перакрылі газ і бэнзін. Гвалт, крах эканомікі! Таму хутчэй назад, у Саюз, у сыстэму калектыўнай бясьпекі, да старэйшага брата зь яго імперскай псыхалёгіяй. (1993)

пра камуністаў і незалежнасьць

Камуністычная намэнклятура тады спалохалася, а яна, як правільна некалі зазначыў Зянон Пазьняк, толькі ў стане спалоху і можа прыняць добрае рашэньне. Але гэты спалох паволі мінуўся — «дэмакраты» аказаліся зусім лагоднымі, нікога ў Беларусі не арыштавалі, «паляваньня на ведзьмаў» не дапусьцілі, і камуністычны Вярхоўны Савет ды ўрад хутка зразумелі, што «прадзешавілі», што дарма тады паддаліся дружнаму напору жменькі апазыцыянэраў Народнага Фронту (25 жніўня 1991 году). З таго часу Вярхоўны Савет і ўрад пачалі пра-

цаваць на рэстаўрацыю. І калі гэтая рэстаўрацыя дагэтуль не адбылася цалкам, дык за гэта трэба дзякаваць зноў той самай жменьцы Апазыцыі БНФ, якая сваёй (я б сказаў, гераічнай) дзейнасцю сарвала многія спробы такога кшталту. (1993)

пра блытаніну ў галовах

Ужо няма бэнзіну, цэны жахаюць сваім няспынным ростам, бандыты сталі сьмялейшымі за міліцыянераў. Расея пагражае зусім адключыць газ і ня даць сыравіны, за якія, зрэшты, у нас няма чым плаціць, бо фінансавая сыстэма развалена дарэшты. І людзі пачынаюць думаць: на якога д'ябла тая сувэрэннасьць, калі з ёй няма як жыць? Лепш назад — хоць у казарму, хоць у турму. У стойла. Канешне, там было кепска, але, калі рахмана сябе паводзіць, не злаваць начальства (асабліва маскоўскае), дык, можа, яшчэ не дадуць памерці ад голаду і сьцюжы... Мы назіраем цяпер надзвычайную блытаніну прычынаў і сьледзтваў, якою з пэўнай выгадай для сябе карыстаюцца тыя самыя камуністы — ва ўладзе і каля яе. (1993)

пра антысэмітызм

Мы бачым, як абвастраецца антысэмітызм у нас, хоць бы па тым, колькі надмагільяў на могілках разбурана, якія надпісы зьяўляюцца, дзе і каму ставяць гэтыя чамусьці фашысцкія сымбалі, тую самую фашысцкую свастыку. Прарываецца гэта, канешне, і ва ўладных структурах. Ня толькі ў адносінах, але таксама і ў выступленьнях. (1999)

пра цану дэмакратыі

Наша няўдача не азначае, што мы павінны пасыпаць галаву попелам, адрачыся ад сваіх мэтаў або шукаць нейкай лягчэйшай дарогі. Дэмакратычны шлях — адзінае выйсьце для Беларусі. Іншыя народы ішлі да яго яшчэ больш цяжка. Кожны народ мусіць заплаціць за свае здабыткі, а беларусы, мабыць, заплацілі яшчэ недастаткова. (1997)

пра Ёсход

Спалох ад путчу ў Беларусі стаўся, можа, нават мацнейшы, чым дзе яшчэ, бо ў нас зь нядаўняга часу непрадказальным страхыдлам замаячылі Курапаты. Але ён і мінуўся хутчэй, калі аказалася, што БНФ марна палюхае люстрацыяй, на якую ў яго ня хопіць высылкаў, бо ўся КДБісцкая картатэка прадбачліва адпраўленая на Лубянку. Гэтая акалічнасьць і вызначыла палітычны выбар беларускага кіраўніцтва: ня Захад, а — Усход. (1995)

пра спазьненне беларусаў

Як вядома, гісторыя — пераважна крыважэрная драпежная ведзьма, рэдка які народ карыстаецца яе дабрынёй. А так — войны, голад, мор... Асабліва жажлівая доля выпадае тым народам, якія па розных прычынах спазьняюцца на свой рэй, прапускаюць свой шанец. Беларусь, несумненна, спазьнілася. Можа, і не па сваёй віне, а можа, і сама ў тым вінаватая. (1993)

пра Зянона Пазьняка

Зянон Пазьняк мае якасьці, якія ў іншых умовах маглі б скласьці выдатны грунт асобы, але ў нашых умовах разглядаюцца як недахоп. Сучаснае грамадства патрабуе ад уласнага лідэра такой маральнасьці, якая мяжуе з амаральнасьцю: замест празрыстасьці палітыкі аддае перавагу таемнаму махлярству, што апраўдваецца крызісным становішчам эканомікі дый маралі таксама. Дэмагогія зрабілася найпершай вартасьцю палітыка, крытэрам посьпеху ў электарату. Пазьняк не папуліст — у тым яго хіба, але й вартасьць... Падобна, час Пазьняка яшчэ не настаў, хоць можа падацца, што ён мінуў. Ня кожная нацыя мае такіх лідэраў, хоць, як вядома, лёс іх заўсёды трагічны. Што ж да Беларусі, дык увесь яе гістарычны лёс трагічны, і ў гэтым сэнсе мне бацьца пэўная адэкватнасьць лёсаў краіны і Зянона Пазьняка. (2001)

пра нацыянальную ідэю

Нацыяналізм, скіраваны на ўнутраны ўжытак грамадства, здаўна мае найменьне патрыятызму, а скіраваны ў іншы сьвет — ёсьць шавінізм або імперыялізм... Нацыянальная ідэя — важны чыннік прагрэсу, а то і фізычнага існаваньня ў сьвеце. Ідэя клясычная, увасабленьня якой даўно дамагліся шмат якія краіны сьвету, пабудавалі на ёй свой нацыянальны лёс. А беларусы ўсё яшчэ дыскутуюць, ці варта дамагацца таго? Ворагі беларушчыны, вядома ж, даводзяць: ня варта, ёсьць лепшая ідэя — няволя і залежнасьць, яна дае хлеб. (І бэнзін, і газ, і прамтавары.) Амаль як у Бібліі: заваюйце нас, але накарміце нас. (2002)

пра фэномэн Лукашэнкі

Разгадка «фэномэна Лукашэнкі» вельмі простая: ягоны зычны, абураны голас. Голас цалкам мітынговы, г. зн. зьвернуты болей да эмоцый слухачоў, чым да іхняе лёгікі... Лукашэнка выступіў у якасьці абаронцы народнае праўды, Мэсіі, якога людзі чакалі, і выказаў усё так проста, зразумела ды з такім запалам, што людзі гатовы былі схапіцца за колье, каб тут жа рушыць за праведнікам. Толькі вось праведнік нікога нікуды не павёў. Ягоная задача была ня ў тым, каб павесьці, а, мабыць, у тым, каб выпусьціць пару, якой назьбіралася занадта шмат і якая пагражала спантанным выбухам. Цяпер выбуху не адбудзецца, і ўлады аказаліся задаволеныя. Лукашэнка таксама не прайграў, — набыў зіхоткі німб над галавой і паверыў у сваю выключнасьць. Усё тое дало яму права запрэтэндаваць на беларускае прэзыдэнцтва, зь якім ён наўрад ці ведае, што рабіць. Хіба паехаць у Маскву на дамову аб парадку здачы Беларусі на больш-менш ганаровых умовах. (1994)

пра выбары ва ўмовах таталітарызму

Даўно вядома, што дэмакратыя можа разьвівацца толькі ад няпоўнай дэмакратыі да больш дасканалай, да поўнай, можа быць. А ва ўмовах таталітарызму дэмакратыя ня можа існаваць нават у зачатках. Таму што датычыць выбараў, яны ў нашых умовах проста немагчымыя, дэмакратычныя выбары. Дэмакратычныя выбары ва ўмовах таталітарызму, ва ўмовах аўтакратычнай дыктатуры немагчымыя. Бо яны непазьбежна будуць сфальсыфікаваныя, як гэта ў нас і адбываецца ўжо не

адзін год. Таталітарныя сілы вельмі ўмела карыстаюцца дэмакратычнымі інстытуцыямі, і якраз вось гэтае іх умелае карыстаньне ўспрымаецца заходнімі наглядальнікамі, заходнімі палітолягамі за чыстую манэту, за чыстую гульню. На самой справе гэта — самая шулерская гульня. (1995)

пра дэмакратычны спэктар Беларусі

У Беларусі ёсць некалькі дэмакратычных партыяў — ва ўсялякім выпадку, намінальна дэмакратычных. Я асабіста стаўлю дэмакратызм некаторых зь іх пад сумнеў. Магу і памыліцца, але пакуль яны нешта не сьпяшаюцца выявіць свой дэмакратызм на справе. Што ж датычыць Беларускага Народнага Фронту, гатовы гарантаваць, што гэта сапраўды дэмакратычная арганізацыя. Яна стваралася, так сказаць, наўпрост, у тым ліку і па ініцыятыве творчай інтэлігенцыі. Гэтая арганізацыя ня створаная спэцслужбамі, іх агенты не ўсунутыя ў нашыя шэрагі, як гэта адбывалася са шмат якімі іншымі. Яна пасьялоўна вядзе змаганьне супраць камуністычнага таталітарызму. На жаль, сілы ня роўныя: ёй супрацьстаіць, як выявілася, монстар больш моцны, чым гэта ўяўлялася нават нам. (1996)

пра непарыўнасьць рэлігійнай традыцыі

Мусіць, як і ў іншых сфэрах жыцьця, у рэлігіі патрэбная непарыўная сувязь часоў; выпаданьне з гісторыі пэўнага (і вялікага) прамежку, вядома ж, не на карысьць нават і для такой магутнай тысячагадовай традыцыі, якой зьяўляецца хрысьціянства. Цяперашнія пакаленьні ня маюць магчымасьці пераняць ад ранейшых (бацькоў і дзядоў) веру і

дагмат Царквы, ім трэба дайсьці да іх самахоць, з уласнай патрэбы, а час для таго ня самы спрыяльны. Зноў жа, нельга не ўлічыць старую праблему двухканфэсійнасьці ў Беларусі, праваслаўнага рускамоўя. Дый агульнавядомая сэравільнасьць пэўнай (і вялікай) часткі царкоўнага кліру ў форме супрацоўніцтва ня толькі з партыйнымі органамі... Усё тое ня робіць проста і лёгка праблему вяртаньня хрысьціянства да народу, або вяртаньня народу да Хрыста. (1993)

пра тое, ці патрэбны Быкаў Лукашэнку

Я ў Менску не магу пісаць. Па-першае, у мяне халодная кватэра. Я там з маімі хворымі лёгкімі вельмі хутка загнуся, таму што ў Менску указам прэзыдэнта ўведзены максымум тэмпэратуры — 12 градусаў... Яму не патрэбны Быкаў. У яго ёсьць згуртаваная, магутная кагорта ўласных пісьменьнікаў, якія пішуць яму біяграфіі. Пішуць пра яго, апісваюць ягонае жыцьцё. І яму гэтага дастаткова. А ўсяго астатняга ён не ўспрымае. Тое, што робіць Лукашэнка і яго рэжым, накіравана на ліквідацыю, на поўную ліквідацыю сувэрэннасьці. Ён абсалютна закабаліў гэты народ. (2000)

пра зьмену сымболікі як падвойнае злачынства

Нацыянальная сымболіка — атрыбут нацыі. Сьцяг і герб не ствараюцца пад кожны палітычны момант ці пад пэўнага ўладатрымальніка — яны вечныя і спрадвечныя. Калі ж на пачатку трэцяга тысячагодзьдзя ад Нараджэньня Хрыстовага ў якой нацыі няма гэтай сымболікі, дык няма і нацыі і наўрад ці ўжо будзе. Шчасьце беларусаў у тым,

што гэтка сымболіка ў нас ёсьць, яна дайшла да нас ад сівой даўніны. Але яе ў нас скралі, нахабна абрабавалі нацыю, што страшней за эканамічны рабунак і аналягічна нацыянальнаму генацыду. Ужо адно тое, ня кажучы пра рабунак свабоды, робіць рабаўнікоў злачынцамі — злачынцамі перад нацыяй. Нават калі яны спрабуюць падмяніць, падкласьці замест сьвятыні фальшыўку і патрабаваць да яе павагі як да сьвятыні. Гэта ўжо падвойнае злачынства. (2001)

пра Незалежнасьць як умову

Калі б Беларусь была менавіта незалежная, няхай бы яна была бедная, неразьвітая, адсталая ці слаба разьвітая — але калі б яна мела незалежнасьць, усё астатняе прыклалася б. А пакуль што яна не Беларусь, яна проста ператвараецца ў чарговую губэрню Расеі. Хіба не пра гэта сьведчыць уся палітыка сучаснага беларускага рэжыму? (2002)

пра ўпэўненасьць, што ня схопяць на вуліцы

Невялікі спакойны кут, пісьмовы стол, белая папера — гэтага хапае мне. Ня менш важная і ўпэўненасьць у тым, што мяне сярод дня ня схопяць на вуліцы незнаёмыя людзі, якім за гэта заплацілі. Я стары і ня ведаю, ці дачакаюся зьвяржэньня дыктатара Лукашэнкі. (2002)

пра разгром культуры

Цяпер ідзе разгром нацыянальнай культуры. Беларускаю мову, і без таго ператвораную ў помесь, у трасянку, улады канчаткова перасталі падтрымліваць і казалі, што яна ім непатрэбная. (2003)

пра зьбіцьцё дэпутатаў Апазыцыі БНФ

Усё тое інспіравана зьверху, пад кіраўніцтвам быццам бы дэмакратычна абранага прэзыдэнта, у руках якога і без таго засяроджаная вялізарная сіла. Раней ён тую сілу праз сваю славетную «вэртыкаль» пагрозьліва рэалізоўваў на плошчах ды вуліцах... Але самае на ўвесь сьвет ганебнае ён учыніў у парлямэнце, калі прымяніў сілу да жменькі непакорнай апазыцыі... Сёньня ён перамог рукамі «гарылаў» у чорных масках. Ужо пэўна, што ў Беларусі ня будзе парлямэнту, ня будзе дэмакратычных выбараў, зьнікнуць рэшткі вольнае прэсы. Краінай закіруе прэзыдэнцкая хунта... Беларусь падае яшчэ глыбей у прорву палітыка-эканамічнага крызісу, на выйсьце зь якога страчваюцца апошнія спадзяваньні. Што ж, можна хіба павіншаваць беларусаў зь мінулымі выбарамі. Горай — ня зробіш. Для сябе, для грамадства, для нашчадкаў — таксама. (1996)

пра Нюрнбэргскі працэс

У старажытным нямецкім Нюрнбэргу, гэтай калысцы нацызму, антыфашысцкая супольнасьць сьвету прадэманстравала згоду і волю новага кшталту. Прысуд міжнароднага трыбуналу пачуцьцём справядлівасьці лёг на душу ўсяго чалавецтва... Тады мы былі далёкія ад думкі, што ня менш страшнае зло засталася ня толькі не кранутае ні вайной, ні пэўным прысудам, але яшчэ і ўзмоцненае нашай крывёй і менавіта нашай перамогай над фашызмам. Нашая грамадзкая сьвядомасьць была далёкая ад разуменьня ўласнай віны, асабліва ў дачыненні да народаў Усходняй Эўропы, якім на паўсотні год мы прынеслі новае занявольне і якія трапілі,

так бы мовіць, з нацысцкага агню ў бальшавіцкае полымя. (1996)

пра непатрэбнасьць выбараў для дыктатараў

Наша выканаўчая ўлада, усе гэтыя выканкамы, прэзыдэнцкія вэртыкалі, а таксама пракуратура, суды, сродкі масавай інфармацыі — дружна працуюць толькі на новаяўленую дыктатуру, якая хутка набірае моц і пагражае ператварыцца ў вайсковую дыктатуру лацінаамерыканскага тыпу... Дыктатарскай уладзе ня трэба ніякіх выбараў, ёй трэба пэўнасьць, гарант, каб сапраўды — усур'ёз і надоўга. (1995)

пра духоўнасьць зла

Кажуць, што ў нашым жыцьці шмат зла ад бездухоўнасьці грамадзтва. Але мы бачым іншы бок справы — высокую духоўнасьць, пэўную духоўнасьць сілаў зла. Аказваецца, духоўнасьць можа служыць ня толькі дабру, але і злу. Тое, што мы бачым, гэта і духоўнасьць рэлігійная, духоўнасьць фанатыкаў. Яны не прызнаюць нашых сучасных цывілізаваных маральных каштоўнасьцяў. У гэтым вялікая хіба сучаснай цывілізацыі, якая не пераадолела яшчэ, відаць, наступстваў, цяжкіх наступстваў зла. (2001)

пра папулізм

Папулізм як адзіна магчымы з адносна прымальных сродкаў таксама заезджаны, запэцканы і ў нашых умовах, па-сутнасьці, адыёзны, як і іншыя сродкі з багатага арсэналу нашых праціўнікаў. Наўрад ці гожа БНФ карыстацца імі. Усё

ж існуе нешта вышэйшае за палітычную ці іншую мэтазгоднасць, вышэйшае за яўны і прагматычны палітычны разьлік. Ці гожа забываць, нават у цяжкія часіны, на пэўныя імператывы хрысьціянскай этыкі, эвангельскай маралі, чалавечага сумленьня, нарэшце? (1995)

пра стварэньне «саюзнай дзяржавы»

Гэта ня толькі сумная справа, гэта ўвогуле — злачынства стагодзьдзя. У адносінах да беларускай нацыі гэта, безумоўна, генацыд, гэта — канец яе гісторыі... Беларусы не змаглі ў XX стагодзьдзі скарыстаць свой гістарычны шанец. З прычыны пэўных нагодаў, канешне. Што тут зробіш. Канешне, трэба было б недзе набрацца аптымізму. Пра гэта цяпер мы ўсе думаем і гаворым, але ўся справа ў тым, дзе яго ўзяць, адкуль ён можа зьявіцца, гэты аптымізм? (1999)

пра выкарыстаньне дэмакратыі супраць дэмакратыі

Безумоўны набытак нашай цывілізацыі, хрысьціянскай цывілізацыі — гэта дэмакратыя. І як гэтую дэмакратыю навучыліся выкарыстоўваць зусім іншыя сілы, сілы антыдэмакратыі! Здабылі такую магчымасьць апрацаваць ў мантыю дэмакратыі і праводзіць сваю антыдэмакратычную палітыку. (2001)

пра тарашкевіцу

Натуральна ўнутрана, як аўтар я ўсёй душою за гэта, тарашкевіца — правапіс куды болей беларускі, ён адпавядае беларускаму моўнаму мэнталітэту

больш, чым наркамаўка, гэта безумоўна так. І ўсё ж я лічу, што зь пераходам на тарашкевіцу ў нас пасьпяшаліся. Цяпер ня той час, бо ёсьць вельмі вялікая небясьпека таго, што мы, беларусы, можам наогул застацца без нармальнай агульнапрынятай граматыкі. (1999)

пра правапіс

Найперш, безумоўна, узаконіць правапіс мяккага знаку і «я» перад націскам, а пасля ісьці паступова, а галоўнае, у духу традыцыйнага беларускага маўленьня... Раптоўны, за адзін раз, зварот да тарашкевіцы не апраўданы і дэструктыўны. Ён болей пабурыў, чым стварыў. Цяпер мы маем становішча, калі бальшыня беларусаў усіх узростаў проста аказаліся непісьменныя, бо ня ведаюць, як пісаць і як мовіць... Народ і будзе ўсё больш зьвяртацца да расейскай мовы, дзе існуе шматгадовы моўны «парадак», па якім гэтак сумуе народ. (2003)

пра беларускую мову ў сувэрэннай дзяржаве

Моўная праблема беларусаў можа быць вырашаная толькі ва ўмовах сувэрэнітэту дзяржавы. Калі будзе ў нас дзяржава — ня трэба будзе ніякай прымусовасьці. Уся культура сама пяройдзе на беларускую мову. Тое самае і моладзь — гэта ўсё пакладзецца ў абсалютна натуральнае рэчышча гістарычнага разьвіцьця. Мова ў сувэрэннай дзяржаве будзе запатрабаваная — яе ня трэба будзе навязаць, яна будзе патрэбная ўсім, патрэбная нацыі. А калі ж гэтага ня будзе, калі Беларусь стане Паўночна-Заходнім краем Расейскай імперыі, дык

я думаю, што менавіта ў гэты час беларуская мова сканала канчаткова. (2001)

пра эміграцыю

Гэты стан не катастрофічны, хоць у кожнага свой канкрэтны выпадак. Але ўсё-ткі я скажу, што паводле закону Богага і чалавечага трэба жыць дома. Шкада, што не заўсёды і ня ўсім выпадае такое шчасьце. Але ў залежнасці ад таго, які дом. Бывае так, што эміграцыя — гэта шчасьце, гэта паратунак. Хоць, канешне, у ідэале паратункам і шчасьцем павінен быць дом, Радзіма, Бацькаўшчына. (1999)

пра інтэлігенцыю

Гэта некалі наша інтэлігенцыя была народнай. Ды ўжо даўно яна страціла адзнакі народнасці і ператварылася ў элітарную частку той самай камуністычнай партыйнасці. Творчая інтэлігенцыя сталася такой з прычыны апантанай яе ідэалізацыі — у школе, камсамоле, ВНУ, у партыі, яе змушанай творчай сэрвільнасці ў дачыненні да ўлады. Тэхнічная і навуковая інтэлігенцыя — гэта нявольнікі ВПК (дагэтуль добра, аднак, аплачаныя), спэцы ракетнае і іншае зброі, космасу, атрутных рэчываў ды вайскавай тэхнікі. Сельская інтэлігенцыя — рупная паслугачка райкамаў у іх дачыненні да сялянскіх мас. Менавіта зь яе ўдзелам ажыццяўлялася ўся безьліч партыйных ініцыятываў на вёсцы — ад колішняй калектывізацыі і падпіскі на пазыку да палітадукацыі, выканання розных гаспадарчых плянаў. Выхоўваючы ў якасці таталітарных нявольнікаў сялянства, яна і сама адпаведна выхоў-

валася. Так сказаць, у поўным адзінстве з народам. Сталася так, што рэдка якога настаўніка ў школе можна было знайсці беспартыйным, па-беларуску гаварылі адно настаўніцы беларускай мовы, зарплата якіх была ўрэзаная ў параўнаньні з настаўнікамі рускай мовы. (1993)

пра дэмакратыю і танную каўбасу

У барацьбе з таталітарызмам дэмакратыя ня мае адэкватных сродкаў. Тут патрэбныя іншыя сродкі, якімі дэмакратыя не валодае без таго, каб ня страціць свой дэмакратычны імідж. Мы знаходзімся ў пэўным тупіку. І гэты тупік стварае, перш за ўсё, дыктатарская ўлада. Пакуль яна будзе абапірацца і ажыццяўляць яе з дапамогай сілы, проста фізычнай сілы, якую ўвасабляе АМОН, КДБ і іншыя чыста паліцэйскія сродкі — то, канешне, спадзявацца на якую-небудзь перамогу, на якія-небудзь здабыткі дэмакратычныя — проста немагчыма. У народа памяць кароткая — і пра адсутнасць свабоды, дэмакратыі, свабоды друку... Гэта ўсё забываецца, а памятаецца іменна пра кошт таннай каўбасы. Некаторыя кажуць, у грамадстве, дзе кожны трэці — камуніст, а кожны другі — сэксот, цяжка разьлічваць на перамогу дэмакратыі дэмакратычнымі сродкамі. (1995)

пра даверлівасьць і ашуканства

Гісторыя любіць парадоксы і часам гуляе зь людзьмі ў свае злыя гульні. Абяцанка — цацанка, надзея — матка дурных, тое вядома даўно. Колькі разоў лёс сьмяяўся з даверлівасьці беларусаў, з нашай вясковай дурноты. Здаецца, пара б чаму-не

будзь і навучыцца. Не, ня вучымся. Як дурні ў начным полі, бяжым на кожны мільготкі агенчык, каб тут жа забрысьці ў балота. Выбраўшыся, брыдзем у другі бок, на зычны прызыўны крык, абы быў мацнейшы. І зноў ня тое, зноў ашуканства, бяда, катастрофа! Колькі таму доўжыцца ў нашай бясконцай гісторыі? (1995)

пра дні напярэдадні выбараў і рэфэрэндуму 1995 году

Такой бяды, якая цяпер грукае ў нашы дзьверы, мабыць, яшчэ не было ніколі: каб так паверылі і так ашукаліся. Каб так блізка была мара, рэдкая і адзіна рэальная магчымасьць зрабіцца людзьмі. Без крывавай рэвалюцыі, паўстаньняў, бяз жаху разбурэньня. І гэтак хутка настала расчараваньне! Бо — не хапае. Чаго не хапае? Сілы, розуму, пасьядоўнасьці? Не хапае волі. На гэты раз аднае згуртаванае нацыянальнае волі да самастойнага жыцьця. І ўрокі гісторыі нас ня вучаць. Але тады яны жорстка караюць, гісторыя — настаўніца дужа суровая, вялікі грэх — яе ня слухаць. Прыслухайся ж да яе, Беларусь!.. Да твайго вырашэньня, выбару засталіся лічаныя тыдні, а пасья як бы зноў, і каторы раз, не давялося спазьнела кусаць уласныя локці. Падумай! Калі не пра сябе — пра сваіх нашчадкаў падумай, пра малых і слаўных хлапчукоў і дзяўчатак. Што мы ім нарыхтавалі да іхнае будучыні? Што яны скажуць пра нас, цяперашніх? (1995)

пра страчаны шанец

Галоўная рыса, вызначальная — гэта шанец, які гісторыя дала Беларусі. Гэта, вядома, унікальная

зьява. Ніколі такога не было — мабыць, ня толькі ў беларускай гісторыі, але і ў гісторыі ўсясьветнай, каб гісторыя дала такую рэдкую магчымасьць нейкай нацыі для яе сувэрэнітэту. Менавіта з тае прычыны, што гэты шанец вельмі рэдкі, ён, здаецца, ня будзе выкарыстаны беларускай нацыяй. Нацыя не была гатовая пакарыстацца ў поўнай меры. Гэты шанец сыходзіць з нашых рук, так сама, як і шмат што ў эканамічнай галіне сышло. Беларусь проста ня здолела выкарыстаць гэта два-тры гады таму, а цяпер час прапушчаны, ужо позна, і таго, чым можна было пакарыстацца, — таго ўжо ня вернеш. (1995)

пра памылкі дэмакратыі

Думаю, што гаварыць пра якія-небудзь памылкі дэмакратыі, можа быць, няма сэнсу. Таму што ўвогуле, калі разабрацца і прынцыпова падыходзіць, дык гэтых памылак, такіх значных памылак, было ня так і шмат. Можа быць, і наогул не было. Іншая справа, што і вельмі правамерная і абгрунтаваная палітыка не прынесла посьпеху. Дык яна, увогуле, у дадзеных умовах і не магла прынесці таго посьпеху, на які дэмакраты разлічвалі. Значыць, можна гаварыць пра празьмерныя спадзяваньні беларускай дэмакратыі. Вось гэта — сапраўды было. Грамадства яшчэ не гатовае, каб прынесці посьпех беларускай нацыянальнай дэмакратыі. (1995)

пра «людзей охранкі»

Калі ж казаць пра ВНУ, пра рэктараў нашых унівэрсытэтаў, дык гэта парадокс — людзі не са-

дзеінічаюць разьвіцьцю грамадства, не спрыяюць адукацыі, гэта проста «люди охранки». І ўся іх дзейнасьць, ва ўсялякім разе вельмі шмат каго з іх, скіраваная на ўмацаваньне дыктатуры. Тое самае можна сказаць (хаця гэта і ня тэма нашай размовы) пра праваслаўную царкву. У наш час вельмі многія інстытуцыі набылі адваротныя якасьці. Яны зьмянілі «плюс» на «мінус». Яны з дабра (якім былі ў нашай гісторыі) ператварыліся ў зло. (2001)

пра вынаходніцтва ровара

Ня трэба вынаходзіць ровар, як гэта робяць некаторыя нашыя палітыкі ў пошуках нейкага асаблівага шляху. Ня трэба абцяжарваць гэтымі пошукамі і выпрабаваньнямі цяперашнія пакаленьні. Што датычыць Беларусі, для яе вельмі важны прыклад Прыбалтыкі, нават Украіны, якія перажылі падобныя цяжкасьці, але знайшлі зь іх выйсьце. Беларусь жа робіць выгляд, што ў яе ёсьць уласнае выйсьце, якое палягае ў руху назад, дзе быццам бы было лепей. Але пры гэтым забываюцца на тое, што таму і зруйнаванае мінулае, што існаваньне ў ім было не аптымальным, а набліжалася да катастрофы. Значыць, трэба наперадзе шукаць выйсьце з катастрофы, а не вяртацца назад, каб паўтарыць яе зноўку. (1996)

пра хлеб, праўду і свабоду

Народ, як і сто гадоў таму, ва ўмовах несвабоды «цёмны, сьляпы, нібы крот». Але той факт усяляк хаваецца ад сьвету, у тым ліку і ад народу, бо той факт — складнік сьвятое праўды. А праўда, тым болей сьвятая, ёсьць набыткам свабоды і свабоднага грамадства. Іншым яна не патрэбная. І вось сытуа-

цыя: без свабоды няма хлеба. Бяз хлеба немагчымая свабода, якой перш-наперш патрэбная праўда. Але праўда — заўсёды прадукт свабоды. Падобна — зачараванае кола. Я ня ведаю, як і калі здолее разарваць яго Беларусь. (2001)

пра масавую сьвядомасьць

Масавая сьвядомасьць зусім не павінна валодаць, ды і ніколі не валодала нейкімі аналітычнымі здольнасьцямі. Звычайна ў людзей кароткая памяць. (1996)

пра сацыялёгію ў аўтарытарнай дзяржаве

Што датычыць сацыялягічных дадзеных, дык даўно ім ня веру. Я лічу, што ў Беларусі няма сацыялёгіі. Дадзеныя сацыёлягаў высмактаныя з пальца, яны нічога не адлюстроўваюць. Гэта навука, якая ў нас абанкруцілася яшчэ ў зародку. Скажыце, што-небудзь зь яе прагнозаў ажыццявілася ў апошні час? (1996)

пра расплату за памылкі

Баюся, што больш за ўсіх за наша цяперашняе расплаціцца моладзь, у будучыні. (1995)

пра дапамогу

Вельмі падобна, што дапамагчы нам ня можа ніхто — так глыбока завязьлі мы ў багне хлусьні і тыраніі, што ад нас адварнуўся ўвесь белы сьвет. І ўсё ж нам, як тым зэкам, дужа непажадана трапіць з адной камэры ў такую ж іншую, асабліва калі перапынак паміж допытамі аказаўся такі кароткі. (2002)

пра глябалізацыю

Глябалізацыя — гэта зьява ўсё ж вельмі складаная і непрадказальная. Некаторыя параўноўваюць нашу інтэграцыю зь іх глябалізацыяй, даводзяць, быццам гэта дзьве зьявы аднаго кірунку. А я сказаў бы, што гэтыя зьявы абсалютна непараўнальныя. Бо ўсё ж іхняя глябалізацыя — ад празьмернасьці, ад лішку. А нашая так званая інтэграцыя — ад беднасьці, ад нэндзы. Каб нешта аб'яднаць, трэба яго мець, бо дзьве антыдэмакратыі ці тыраніі, складзеныя ў адно, ня здольныя ў выніку дэмакратызаваць што-небудзь. А вось падвоіць людзкае бяспраўе і дыктатуру яны здольныя. (2001)

пра страту Курапатаў

У маральным сэнсе страты ня будзе. Таму што незалежна ад таго, ці будзе ў Курапатах пампэзны ці шыкоўны мэмарыял, ці яны будуць закатаныя пад асфальт, усё-ткі праўда ўжо выйшла з падзямельля, яна жыве, і ў гісторыі Беларусі яна ўжо прапісаная навек. Але было б вельмі добра, каб гэтая праўда знайшла нейкае матэрыяльнае ўвасабленьне, каб людзі бачылі нейкі знак, сымбаль таго, што там адбывалася ў 1930-я гады, і задавалі сабе пытаньне — хто вінаваты? Але, відаць, гэтага ня будзе, і ў тым страта для грамадзтва. Але для гісторыі Беларусі яны знойдзеныя і ўпісаныя ў яе, я думаю, навек. (2001)

пра радасьць для душы

Радуе толькі прырода... Я пэўна ведаю, што прыйдзе вясна, настане лета, засьвеціць сонейка — і няважна, незалежна ад грамадзкага ладу, ад таго,

будуць выбары ці ня будуць выбары, незалежна ад таго, якая партыя пераможа, і нават які капітал назапасяць у нас карумпаваныя структуры, — усё-ткі зазеленее трава, і ўзыдуць нейкія кветкі. І ў наш час вось толькі гэта і дае радасць для душы. (1993)

пра яднаньне

Мы занадта слабыя, каб дзейнічаць паасобку, каб доўга вагацца, выбіраць і перабіраць, з кожнае нагоды круціць носам. Тым болей самаеднічаць, цягнуць да халоднай вайны ва ўласным стане. Ня можам таго дазволіць сабе, бо інакш нас хутка ня стане. Ні правых, ні левых. Ні пэсымістаў, ні аптымістаў. Ні праведнікаў, ні вінаватых. (2003)

пра тое, пры якой умове ня зьнікне Беларусь

Мабыць, сапраўды ва ўсяленскім маштабе, у макракосьме адбываюцца таемныя працэсы, падобныя да тых, што вядомыя нам па жыцьці на Зямлі: нараджэньне, разьвіцьцё, адміраньне. Калі гэта так, дык беларускі этнас дужа малады, ён толькі падбіраецца да свайго разьвіцьця, якога па некаторых прычынах быў пазбаўлены ў мінулым. Тое наша разьвіцьцё павольнае, духоўна-фізычныя магчымасьці яго рэалізуюцца ашчадна-замаруджана, найбольшы ягоны росквіт наперадзе. Але тое пэўна, што Беларусь ня зьнікне, калі ня скорыцца чужой сіле, яшчэ разгорне свой жыцьцёвы патэнцыял і здзейсніць на боскай зямлі сваю людзкую місію. (1994)

пра самае неабходнае

Самае кепскае — палітычны анабіёз нацыі. Самае неабходнае — прачнуцца і падняцца з каленяў.
(1993)

На праскай вуліцы

З Адамам Гаўлінам, Вацлавам Гаўлам

З Івонкай Сурвілай, Адамам Гаўлінам. 2003

Дзень Волі 2003. Люстраная капліца Клемэнтынума

У рэдакцыі Радыё Свабода. 2001

Першыя маркі з пазнакай «БНР» былі выдадзеныя ў 1920 годзе ў Латвіі на замову камандаваньня Асобнага атраду Беларускай Народнай Рэспублікі.

У пачатку 1950-х гадоў у Францыі з ініцыятывы Прэзыдэнта Рады БНР Міколы Абрамчыка выпушчаныя дзеве сэр’і марак. Аўтар сэр’і з выявамі Прэзыдэнтаў БНР Пётры Крачэўскага і Васіля Захаркі, а таксама Дому Рады БНР, застаецца невядомым. Сэр’я з Пагоняй і мапай Беларусі друкавалася паводле эскізаў Уладзімера Шыманца.

Да 100-годзьдзя Васіля Быкава Рада БНР вырашыла аднавіць традыцыю. Марка надрукаваная ў Празе.

У КАНТЭКСЬЦЕ РЭМБРАНТА

**Пераклады на чэскую,
славацкую, вугорскую**

БЫКАЎ У КАНТЭКСЬЦЕ РЭМБРАНТА, САЛЖАНИЦЫНА І ГАЎЛА

Кніжныя выданьні

ў Чэхаславацчыне 1964–1989 гг.

Аляксандар Лукашук

У Празе па-чэску выйшла дванаццаць кніг зь імем Васіля Быкава на вокладцы, яшчэ сем зьявіліся ў Браціславе па-славацку. Апавяданьні друкаваліся ў зборніках у Брне і Браціславе, дзьве аповесьці выйшлі асобнымі кнігамі па-вугорску як выданьні для вугорскай меншыні ў Славацчыне, ягонае імя зьяўлялася на тэатральнай афішы, розгалас атрымаў фільм «Узыходжаньне», які адсылаў да аповесьці «Сотнікаў», што якраз тады, у другой палове 1970-х, выйшла па-чэску і па-славацку.

Агульны наклад выданьняў у Чэхаславацчыне — каля 200 тысяч асобнікаў, зь іх больш за 110 тысяч па-чэску. Крытыкі называлі Быкава «найвядомейшым з усіх беларускіх пісьменьнікаў», і ён быў ня толькі найбольш папулярным, але і найбольш уплывовым.

«О» ці «а»: не памылка

Аповесьці Васіля Быкава пачалі выходзіць у Чэхаславацчыне ў 1964 годзе. Тады, на саракагодзьдзе пісьменьніка, сьвет пабачылі адразу чатыры кнігі.

У Празе выйшла аповесьць «Трэцяя ракета» — «Třetí raketa» — у перакладзе Мілады Вэчэржавай (Milada Vešěřová). Кнігу выпусьціла выдавецтва «Зьвязу чэхаславацка-савецкай дружбы», друкавалі ў Чэскім Цешыне, мястэчку на мяжы з Польшчай,

наклад 22 000 асобнікаў, кошт 10 корун. У Менску дзейнічала сваё таварыства беларуска-чэхаславацкай дружбы, якое спрыяла культурным кантактам, і кніга, хутчэй за ўсё, зьявілася ў выніку гэтых кантактаў.

Адметнасьць гэтага першага выданьня, якая по-тым доўга не паўторыцца — гэта пераклад з мовы арыгіналу, зь беларускай. «Трэцюю ракету» выпусціла ў 1962 годзе ў Менску Дзяржаўнае выдавецтва БССР — назвы кнігі, зь якой працавала перакладчыца, і выдавецтва ў чэскай анатацыі напісаны па-беларуску. Гэта адзінае зьяўленьне беларускай мовы на кірыліцы ў кніжнай вытворчасці Чэхаславацкай. Надалей арыгінальныя назвы кніг будуць давацца лацінкай, а крыніцамі перакладу, за двума выключэньнямі, стануць расейскія часопісы і кнігі Быкава, выдадзеныя ў Маскве.

Значэньне першавыданьня 1964 году цяжка пераацаніць. Наступныя пераклады Быкава на чэскую будуць перакладамі перакладаў (нават у тых выпадках, калі аўтар перакладаў сам сябе). Але самая першая кніга, падрыхтаваная да друку ў Празе, ня толькі адсылала да беларускага выданьня на мове арыгіналу і сьведчыла пра асобную мову і выбар пісьменьніка. Яна запачаткавала традыцыю пісаць імя аўтара па-чэску набліжана да беларускай: «Vasil Вукав». Усе наступныя дзесяцігодзьдзі гэтае «а» ў чэскіх перакладах ні разу не памянялася на расейскую форму, «Вуков», як можна пабачыць у выданьнях па-нямецку, па-ангельску, па-француску. Можна ўявіць, колькі разоў чэхі, якія мусілі татальна вывучаць расейскую граматыку, задавалі пытаньне, ці гэта не памылка. Але ў 1964-м у Празе не памыліся.

«Аскетычна, як само жыцьцё»

У тым самым 1964-м «Трэцяя ракета» выйшла ў Браціславе ў выдавецтве «Osveta» па-славацку — «Tretia raketa», пераклад Вацлава Фуры (Václav Fúra). Наклад — 4000 асобнікаў. Фура перакладаў паводле выданьня маскоўскай «Художественной литературы». Прозьвішча аўтара ўжо было пададзена на расейскі манер «Vasil' Bykov», хоць выдавецкая анатацыя адкрываецца пазнакай «з расейскай вэрсіі беларускага арыгіналу». Дарэчы, нягледзячы на пераклад з расейскай, ва ўсіх выданьнях будзе скрупулёзна захоўвацца згадка пра мову арыгіналу.

Кніга па-мастацку выразна аформлена, на супэрвокладцы месьціцца літаратуразнаўчая нататка, якая канчаецца высновай: «Быкаўская “Трэцяя ракета” кніга простая, строгая і аскетычная — як само жыцьцё». Васіль Быкаў амаль ніколі публічна не рэагаваў на ацэнкі сваёй працы, але гэтая магла спадабацца, настолькі яна ў стылістыцы самога аўтара — стрыманая, як чорна-белая графіка, ляканічная да афарыстычнасьці.

«A harmadik rakéta» — так па-вугорску пішацца «Трэцяя ракета», прозьвішча аўтара «Vaszil Bikov», пераклад Дзёрдзя Сэгё (Szegő György) паводле расейскай «Роман-газеты». У Славацчыне жыве істотная вугорская меншыня, і Славацкае выдавецтва мастацкай літаратуры з удзелам вугорскага выдавецтва выпусьціла гэтую аповесьць накладам 6200 асобнікаў.

Разам — з Салжаніцыным

У 1964 у Чэхаславацчыне зьяўляецца яшчэ адна кніга беларускага аўтара. Аповесьць «Франта-

вая старонка» ў перакладзе на славацкую Веры Гегеравай (Viera Hegerová) будзе называцца «Pretatá nos» (у зваротным перакладзе — «Перапыненая ноч», «Расьсечаная ноч»). Гэта, дарэчы, першы выпадак, калі перакладчыца ці рэдактар адступілі ад назвы арыгіналу, няўдалай, трэба прызнаць, магчыма, таксама прыдуманай ня аўтарам. Трэба адзначыць, што назва, дадзеная ў Браціславе, цалкам у мінімалісцкім стылі самога Быкава. (Забягаючы наперад, варта адзначыць, што славацкія рэдактары без піетэту ставіліся да назваў арыгіналаў: яны таксама зьмяняць назву аповесці «Сотнікаў», якая двойчы, у 1972 і 1978, выйдзе па-славацку. У 1981 годзе таксама са зьмененым загаловакам выйдзе аповесць «Пайсьці і не вярнуцца». У выданьнях пацэску быкаўскія назвы застануцца нязьменнымі.)

Анатацыя ад браціслаўскага выдавецтва «Vydavateľstvo politickej literatúry» таксама будзе адкрывацца пазнакай, што пераклад зроблены «з расейскага аўтарызаванага перакладу». Прозьвішча аўтара на вокладцы адпавядае расейскаму напісаньню: «Vasil Bykov».

Кніга кішэннага фармату выйшла ў супэрвокладцы, дзе прадстаўлена праблематыка аповесці. Гэта адметная традыцыя кнігадрукаваньня ў Чэхаславацчыне, дзе супэрвокладка — ня толькі прастора для мастака кнігі, але і пачатак размовы кнігавыдаўца з пакупніком, месца першага знаёмства, ня столькі рэклама, колькі пазнака тэмы і характару схаванага пад вокладкай жыцця.

Але для першай сустрэчы з Быкавым кароткага прадстаўленьня на супэрвокладцы, на думку выдаўцоў, было замала. Гэтую невялікую, на сто старонак, аповесць суправаджае пасляслоўе на 9 ста-

ронках славацкага філэзафа і літаратуразнаўцы Браніслава Хома (Branislav Choma).

Хома дае падрэзную панараму гэтак званай савецкай ваеннай прозы, багатую спасылкамі на імёны і творы пераважна расейскамоўных аўтараў. Зь Беларусі Хома згадвае толькі «Менскі напрамак» Івана Мележа, які называе «хранікальным апісаньнем з пыхлівым аптымістычным патасам». («Směr Minsk» выйшаў у Празе ў 1959 годзе, пазьней аўтар значна перапрацаваў раман. У 1978-м пачэску выйшаў раман «Людзі на балоце»).

У Быкава іншы кантэкст. Хома аналізуе яго творчасць побач і разам з творчасцю Аляксандра Салжаніцына («Выпадак на станцыі Крэчэтаўка»), Рыгора Бакланава, Віктара Някрасава, згадваецца ваенная проза Булата Акуджавы. Быкаў быў асабіста знаёмы з усімі гэтымі пісьменьнікамі, высока цаніў іх прозу і даражыў іх сяброўствам і падтрымкай, якую яны аказвалі яму падчас цкаваньня. Славацкі літаратуразнаўца дакладна разумеў сапраўдны расклад сілаў і, нягледзячы на спасылку на антысталінскі XX зьезд партыі, прадстаўляў беларускага аўтара ў палітычна выразнай плыні па-сутнасьці антысавецкай літаратуры. «Быкаў займае ў гэтай плыні прыкметнае месца», — піша Хома. Піша фактычна на падставе аднаго перакладу (нават калі крытык чытаў іншыя творы Быкава па-расейску, дык максымум пару аповесьцяў раньняга пэрыяду, гэта толькі 1964 год), Хома выдатна адчуў несумяшчальнасьць ідэяў і паэтыкі Быкава са сталінізмам. Голас беларускага аўтара аказаўся сугучным працэсам вызваленьня, якія пачыналіся ў чэхаславацкім грамадзтве.

Саюзьнік «праскай вясны»

«Экзыстэнцыйны жах» — так ацэніць чэская крытыка наступную паводле храналёгіі кнігу зь імем Васіля Быкава на вокладцы. Гэта незвычайнае выданьне. Аповесьць «Mrtvé to nebolí» («Мёртвым не баліць», першая публікацыя па-беларуску выйшла ў часопісе ў 1965 годзе) па-чэску выйшла ў 1967 годзе, а па-беларуску і па-расейску ў кніжным выданьні ўпершыню зьявілася амаль праз два дзесяцігодзьдзі, аднак у поўным выглядзе ўвогуле толькі ў 2014 годзе. Аўтар казаў, што гэта «ці не адзіная аўтабіяграфічная аповесьць, дзе ўсё ці амаль усё — праўда».

«Mrtvé to nebolí» выпусьціла выдавецтва зьяву дружбы «Svět sovětů» накладам 10 000 асобнікаў. У Чэхаславацчыне набірала моц «праская вясна», расьлі надзеі на перамены, адыход ад сталінізму, адмову ад цензуры. Гвалт, які пачаўся над аўтарам і аповесьцю ў СССР, праз год даедзе да Прагі на савецкіх танках, але пакуль праўда Быкава арганічна загучала ў праскім паветры, якое поўнілася надзеяй і аптымізмам.

Пераклаў аповесьць Яраслаў Гулак (Jaroslav Hůlák) (1920–1999), які стане самым адданым перакладчыкам Быкава на чэскую. Да сустрэчы з прозай Быкава Гулак шмат перакладаў Чэхава, а пасля перакладу шасьці аповесьцяў беларускага празаіка ўзяўся за Дастаеўскага і Гамэра.

Гулак ня ведаў беларускую і перакладаў, як гэта пераважна здаралася з Быкавым у розных краінах, з расейскай. Тэкст «Мёртвым не баліць» Гулак узяў з аўтарызаванага перакладу, апублікаванага на пачатку 1966-га ў часопісе «Новый мир». Сам Быкаў

назваў тую публікацыю хутчэй «канспэктам» (цэнзура зрабіла каля двух сотняў «умяшаньняў» у арыгінал) і крытычна ставіўся да расейскай вэрсіі — ён да ўсіх сваіх перакладаў на расейскую ставіўся крытычна. Але праўда, нават абкарнаная, заставалася праўдай, і чытачы гэта адчувалі.

Гэта другая кніга Быкава па-чэску, якая выйшла з адмысловым пасьяслоўем. Міраслаў Заградка, (Miroslav Zahrádka) які тады яшчэ ня быў прафэсарам і вядомым спэцыялістам у расейскай літаратуры, называў Быкава майстрам «сюжэту і псыхалягічнай дынамікі». Таксама як Хома, Заградка прадстаўляў Быкава чэскім чытачам у кантэксьце ХХ зьезду, антысталінізму, зьмяшчаў яго ў пакаленьне «акопнай прозы». Частка аналізу аповесьці была прысьвечана вобразу пачварнага сьмершаўца Сахно, які выклікаў найбольшы гнеў на галаву Быкава ад савецкіх уладаў і нават ад некаторых калег. Чэхі выдатна разумелі прыроду «эстэбакаў» — супрацоўнікаў тайнай паліцыі.

Заградка піша пра экзыстэнцыйны жах, адточанасьць дыялёгаў, псыхалгізм быкаўскай прозы. Мёртвым не балела, балела жывым. Быкаў быў саюзьнікам «праскай вясны».

«Нармалізацыя» — замаразкі па-чэску

Пасьля акупацыі Чэхаславацчыны перакладчыцкая сфэра ў Чэхіі падпала пад пільны дзяржаўны кантроль — ненадзейныя перакладчыкі пазбаўляліся працы, іх імёны зьніклі з друку. Але колькасьць перакладаў пад прозьвішчам Яраслава Гулака вырасла — аднак не таму, што ў новых умовах у яго раптоўна вырасла прадукцыйнасьць.

Па-чэску сталі выходзіць кнігі, якія Гулак сам не перакладаў — перакладалі яго сябры-дысыдэнты, чые прозьвішчы былі забароненыя, і Гулак аддаваў ім ганарары. Але з Быкавым працягваў працаваць сам. У 1970-я ён перакладзе чатыры аповесьці беларускага пісьменьніка (а, магчыма, і пяць. Існуе верагоднасьць, што аповесьць Быкава «Яго батальён» таксама пераклаў Гулак, а не пазначаны ў выданьні чалавек).

«З расейскай аўтарызаваанай вэрсіі» — так зноў будзе пазначаны пераклад аповесьці «Праклятая вышыня» — «Zteč», які Гулак рабіў паводле часопісу «Новый мир». У 1970 выдавецтва «Lidové nakladatelství» выпусьціла кнігу накладам 3000 асобнікаў.

У 1972 годзе ў Браціславе па-славацку выйшла ці ня самая знакамітая аповесьць Быкава, «Сотнікаў», у перакладзе Ружэны Дворжакавай-Жаранавай (Ružena Dvořáková-Žiřanová). Для славацкага чытача аповесьць прыйшла пад зьмененай назвай «Piata šibenica» — «Пятая шыбеніца». Невядома, як аўтар паставіўся да зьмены, але вядома, што назву «Сотнікаў», паводле станюўчага героя аповесьці, далі ў «Новом мире». Пад арыгінальнай аўтарскай назвай «Ліквідацыя» і ў поўным, бесцэнзурным выглядзе аповесьць пабачыла сьвет праз тры з паловай дзесяцігодзьдзі пасьля напісаньня, у 2014 годзе.

У 1973 годзе таксама па-славацку выйшла анталёгія беларускага апавяданьня «Месячная ноч», якая сабрала найлепшыя імёны айчынай прозы, усяго 16 чалавек. У зборнік увайшло апавяданьне Быкава «Ráno je moudřejší večera» у перакладзе Вольгі Ковачычавай (Olga Kovačičová), якая ўкла-

дала анталёгію і пераклала для яе таксама творы Ёладзімера Караткевіча і Міхася Стральцова.

Выдавецтва «Naše vojsko» зьвернецца да ваеннай прозы Быкава ў 1974-м. Яраслаў Гулак перакладзе дзьве аповесці, «Абэліск» і «Сотнікаў», якія выйдучь накладам 12 000 асобнікаў. Верагодна, з улікам крытычнай рэпутацыі Быкава ў СССР выданьне суправаджала вялікае пасьляслоўе афіцыйнага расейскага літаратара Мсьціслава Козьміна, які якраз тады стаў намесьнікам галоўнага рэдактара разгромленага «Новаго мира». Але ў «Школе агульначалавечых каштоўнасьцяў», як называўся тэкст, ані разу ня згадваюцца вызначэньні «камуністычны, сацыялістычны» — аўтар абмяжоўваецца «чалавечай годнасьцю» .

У 1975 годзе Быкаў зноў зьявіцца ў Чэхаславацкім па-вугорску ў рамках супрацоўніцтва славацкіх і вугорскіх выдаўцоў: «Hajnalig élni» («Дажыць да сьвітанку»).

Рэмбрант прозы

Наступная кніга Быкава, якая пабачыла сьвет у праскім выдавецтве «Svoboda» ў 1976 годзе, называлася паводле адной з трох аповесцяў у яе складзе, «Дажыць да сьвітанку» — «Žít do svítání». Яраслаў Гулак перакладаў з публікацыі ў часопісе «Нева» 1972 году.

Але кнігу адкрывалі дзьве ранейшыя аповесці Быкава: «Пастка» і «Чацьвёртая няўдача» — і гэта быў пераклад наўпрост зь беларускай, паводле менскага (выдавецтва «Беларусь») кніжнага выданьня 1965 году. Перакладаў зь беларускай прафэсар Вацлаў Жыдліцкі, добры знаёмы многіх беларускіх

літаратараў. Ён напісаў і пасьляслоўе «Мазаіка вайны і цэльнасьць характару», у якім нечакана паставіў Быкава не ў кантэкст савецкай ваеннай літаратуры, а ў кантэкст эўрапейскі і мастацкі.

У якасьці эпіграфа Жыдліцкі цытуе Юліюса Фучыка — загадкавае выказваньне пра сілу дробных, маленькіх рэчаў жыцьця, цяжкіх для зразуменьня. Жыдліцкі прадстаўляе біяграфію Быкава, яго вучобу на скульптара ў Віцебску, ваенны шлях, дае панараму творчасьці Быкава, цытуе Алеся Адамовіча. Але на самым пачатку дае адну з самых нечаканых характарыстык Быкава, якую толькі можна сустрэць ва ўсім масіве прысьвечаных яму тэкстаў.

Мастацкая вучэльня засталася няскончанай, лёс наканаваў Быкаву стаць пісьменьнікам, піша Жыдліцкі, але Быкаў з маладосьці быў здольны плястычна словам вылепліваць чалавечы характар. І далей: «Хутчэй за ўсё ён быў бы партрэтастам. Партрэтастам з рэмбрантаўскім пачуцьцём унутранай драмы характару, з разуменьнем дынамікі індывідуальнага выяўленьня, а не стваральнікам іканаграфічнай застыласьці».

У Празе ёсьць толькі адна жывапісная праца Рэмбранта — «Вучоны ў кабінэце», якую можна назваць і «Пісьменьнік за кнігамі». На ёй выява чалавека, які трымае ў руках раскрыты фаліант, адарваўся на хвіліну ад працы, твар паварочваецца зь ценю на сьвятло, на сталі і паліцах ляжаць і стаяць таўшчэзныя тамы. Кнігі прысутнічаюць яшчэ на паўтузіне графічных прац Рэмбранта, якія захоўваюцца ў чэскіх музэях. Але здагадка пра рэмбрантаўскую плястыку быкаўскіх характараў выклікана не прамай ілюстрацыйнасьцю, а напружаньнем жыцьця і яго супрацівам забыцьцю, ценю, сьмерці.

У той самы час не спадае інтарэс да Быкава і ў Славаччыне: у перакладзе Ружэны Дворжакавай-Жаранавай накладам 13 000 асобнікаў у Браціславе выходзіць аповесьць «Svorka vlkov» — «Воўчая зграя». Вольга Ковачычава напісала пасьяслоўе, якое назвала «І гэта зноў пра вайну?» Пытальнік мусіў патлумачыць, што проза Быкава ня проста пра вайну, а пра «магчымасьці чалавечага духу, які праяўляецца на вайне». Скупы на словы, ляканічны ў вобразнасьці, бескампрамісны — гэта пра Быкава. І выснова: «І таму мы гатовыя задаць — свайму — сумленьню пытаньні, якія цяжкія часы перад ім паставілі».

Крытыкі разумелі, з чым і з кім маюць справу.

Экспэрымэнт будучыні

У 1977 годзе праскае выдавецтва «Odeon» выпусціла накладам 10 500 асобнікаў кнігу з аповесьцямі «Круглянскі мост» і «Яго батальён» — абедзьве назвы вынесены на супэрвокладку. Пасьяслоўе «Мараль паміж жыцьцём і сьмерцю» адкрываецца сказам, які для ўважлівага вока характарызуе ня столькі Быкава, колькі палітычную і літаратурную сытуацыю ў самой Чэхаславаччыне: «Носьбіт лэнінскай прэміі беларускі пісьменьнік Васіль Быкаў ужо шмат гадоў у нас належыць да найсумленьнейшых савецкіх аўтараў». Тут і паклон у бок ідэалэгічнай цэнзуры (аўтар адзначаны прэміяй), і празрысты падтэкст, што савецкія пісьменьнікі бываюць сумленьныя і ня надта, і ўвядзеньне ў тэкст чэскага чытача — у нас мы даўно ведаем, хто такі і які Быкаў.

Іва Посьпішыл (Ivo Pospíšil) аналізуе эвалюцыю быкаўскай творчасьці, разьбірае аповесьці

розных гадоў, піша пра дастаеўскую мадэль «Злачынства і пакараньня» ў «Сотнікаве»: «Распад маральных каштоўнасьцяў — хоць бы і з вышэйшых меркаваньняў — ніколі ня можа быць пачаткам новага маральнага ўздому, мэтазгоднасьць моманту ёсьць толькі падманлівай альтэрнатывай паўнацэннаму чыну, хай бы гэта быў і чын сьмерці».

Цікавы аналіз завяршаецца высновай: «Творчасць Быкава — гэта нястомны роздум і паглыбленьне монатэматычнай цэласьці, выпрабаваньне яе новых абшараў, экспэрымэнт зь мінуласьцю, цяперашнім часам і будучыняй».

У тэатры

Як вядома, пярэ Быкава належыць з тузін п'ес, якія ішлі ў розных тэатрах Савецкага Саюзу і за мяжой, яго творы інсцэнізаваліся іншымі аўтарамі, сцэнарысты пісалі свае варыянты.

У 1977 годзе Ружэна Похава перакладае з расейскай п'есы, створаную драматургам Эдуардам Валадарскім паводле «Круглянскага моста» Быкава.

Першакрыніца ў выданьні не пазначаная, на версе стаіць імя Быкава і ня надта ўдалая назва — «О том, со было». Гэта машынапіснае выданьне тэатральна-літаратурнага агенцтва «Dilia» захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Чэхіі. Ці паставілі спэтакль, калі, у якім тэатры ці аматарскай трупы — гэтыя пытаньні чакаюць свайго дасьледчыка. Але тэкст п'есы гатовы для пастаноўкі.

У 1978-м у Браціславе перавыдаюць «Пятую шыбеніцу» («Сотнікаў») і ўпершыню друкуецца «Dožif do úsvitu» («Дажыць да сьвітанку»), абедзьве аповесці ў перакладзе Ружэны Дворжака-

вай-Жаранавай выходзяць асобнай кнігай, зноў з пасьяслоўем доктара навук Вольгі Ковачычавай, пашыраным і абноўленым.

Узыходжаньне

Самы важкі, больш за паўтысячы старонак том быкаўскай прозы выпусыціла ў 1979 годзе праскае выдавецтва «Odeon». Кнігу склалі аповесьці «Абэліск», «Сотнікаў», «Круглянскі мост» і «Яго батальён».

Першыя тры творы перакладаў Яраслаў Гулак, перакладчыкам апошняй, «Jeho prárog», пазначаны Антанін Гэндрых (Antonín Hendrych). Кніга называецца «Obelisky» — зьяўляецца множны лік і новы сэнс, усе аповесьці прадстаўленья як помнікі чалавеку на вайне. Кнігу завяршае вялікае пасьяслоўе — упершыню пра свайго аўтара піша перакладчык Яраслаў Гулак.

Гулак цікава адкрываецца тут сам як знаўца беларускай літаратуры. Ён упэўнена прадстаўляе чэскаму чытачу шырокую панараму беларускага пісьменства: Янку Купалу, Якуба Коласа, Цішку Гартнага, згадвае імёны і творы Зьмітрака Бядулі, Міхася Зарэцкага, Платона Галавача, Рыгора Мурашкі, Кузьмы Чорнага. Але адзначае, што нягледзячы на ​​немалыя вартасьці, тая літаратура ня выйшла за нацыянальныя межы і не набыла міжнароднай вядомасьці. Сытуацыя не зьмянілася пасля вайны, калі зьявіліся прысьвечаныя вайне творы Шамякіна, Мележа, Лынькова. Якасную зьмену, піша Гулак, прынесла новае пакаленьне — пакаленьне Быкава.

Гулак шырока цытуе манаграфію Алеся Адамовіча «Гарызонты беларускай прозы», дзе разь-

біраецца фільм Ларысы Шапіцкі «Ўзыходжаньне», зьняты паводле аповесьці «Сотнікаў». У Чэхаславацчыне фільм ішоў пад назвай «Vzestup». Гулак зьвяртае ўвагу на біблейную сілу прыпавесьці і іканапісны характар кінамовы Шапіцкі, а мову прозы Быкава характарызуе як суровую, чыстую, чаканную.

Празь пяць гадоў пасля першага «Obeliska» да Быкава зноў зьвернецца выдавецтва «Naše vojsko». Аповесьць «Воўчая зграя», па-чэску «Vlčí smečka», перакладаў з расейскай Мілан Горак (Milan Horák). Выдавецтва пазначае, што аўтар сам пераклаў сваю аповесьць зь беларускай для часопісу «Новый мир». У 1979-м, як і ў 1974-м, выдавецтва зноў выпусьціла кнігу з пасьляслоўем, зноў ад прафэсара Міраслава Заградкі: «Ідэя непазьбежнасьці ахвяры дзеля выжываньня перад зграяй ваўкоў выразна прамаўляе і для нашага чытача».

У 1981 годзе ў чэхаславацкіх кнігарнях зьяўляецца важкі том у супэрвокладцы «Cesta bez návratu». Аповесьць «Пайсьці і не вярнуцца» з расейскага аўтарызаванага перакладу на чэскую пераклаў Яраслаў Піскачэк (Jaroslav Piskáček). Кнігу друкавалі ў Брне, наклад 7000 асобнікаў.

У тым самым годзе «Пайсьці і не вярнуцца» выходзіць па-славацку, але пад іншай назвай: «Jej hviezdny čas» («Яе зорны час»). Месца выданьня — Браціслава, наклад 6000 асобнікаў, пераклала спэцыялістка па Быкаву Ружэна Дворжакава-Жаранава.

Пераклады на славацкую часам апярэджваюць выхад кніг Быкава па-чэску. Аповесьць «Zlé známenie» («Знак бяды») у перакладзе Яна Мойжыша (Jan Mojžiš) пабачыла сьвет у 1986 годзе,

праз чатыры гады пасля публікацыі па-беларуску. Браціслава апярэдзіла Прагу, наклад таксама быў большы (4000 асобнікаў па-славацку, 3400 па-чэску).

Праскае выдавецтва «Lidové nakladatelství» выпусціла «Znamení zla», як аповесць называецца ў перакладзе Яраслава Гулака, у 1987 годзе. Кніга выйшла зь цікавымі ілюстрацыямі, на супэрвокладку вынесеныя словы ад выдавецтва: «Зло няздольнае парадзіць нічога апроч зла. Але няшчасьце у тым, што людзкое дабро бяссьільна, зло паважае толькі зло і баіцца толькі пакараньня», іначай сьвет апануе хаос, «пра які гаворыць біблія». Сьвятая кніга пісалася з малой літары, але само яе зьяўленьне на кнізе аўтара з СССР было паказальным — ішоў час галоснасьці, Вацлаў Гавэл яшчэ сядзеў у турме, але да аксамітнай рэвалюцыі заставаўся толькі год. Словы Быкава пра беларускую нявыкрутку гучалі ў хоры чэхаславацкіх пераменаў.

У Празе зноў адчуваецца попыт на Быкава. На пачатку наступнага, 1988 году выдавецтва «Odeon» перавыдае дзьве аповесці Быкава асобнай кнігай: «Круглянскі мост» і «Яго батальён», 10 500 асобнікаў.

Наступная кніга Быкава, якая выйшла ў Чэхаславаччыне, датуецца 1989 годам. Яраслаў Гулак пераклаў «Кар'ер», па-чэску «Lom», якую выпусціла выдавецтва «Lidové nakladatelství» накладам 14 500 асобнікаў.

Гэта апошні твор Быкава, які выйшаў па-чэску. Гэтая аповесць таксама стала апошняй кнігай Быкава, якая выйшла па-славацку: «Kamenolom» пабачыў сьвет у тым самым 1989 годзе. З расейскай

пераклаў Уладзімір Чэраўка (Vladimir Čerevka), пасляслоўе напісаў Мілан Токар (Milan Tokár).

«Кар’ер», упершыню апублікаваны ў 1985-м, меў асаблівае гучаньне. Акадэмік Андрэй Сахараў у ссылцы чытае Быкава — у дзённіку запіс пра глыбокае хваляваньне, якое выклікала аповесьць. Быкаў, як заўсёды, апярэджвае час ня толькі ў Беларусі. Аповесьць, перакладзеная толькі праз чатыры гады, зусім не састарэла а, наадварот, прыйшлася вельмі да часу ў Чэхаславацчыне, дзе пачыналіся бурныя перамены. Пасьляслоўе Мілана Токара называецца «Праўда жыцьця» і адкрываецца двума эпіграфамі. Першы ад Міхаіла Гарбачова з прамовы на XIX партканфэрэнцыі КПСС («Не павінна быць пытаньняў, ад адказаў на якія трэба ўхіляцца, не павінна быць сумневаў, ад якіх можна адмахнуцца»). Другі — цытата самога Быкава з часопіснага інтэрвію: «Ёсьць адзіны спосаб, як дасягнуць пазытыўных зьменаў у грамадзтве: паказваць грамадзтва такім, якое яно ёсьць на самой справе».

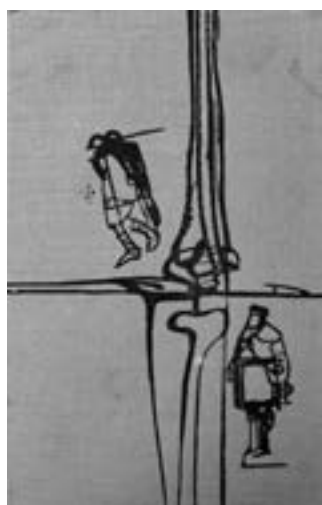
Імя Быкава ў 1989-м гучыць у Чэхаславацчыне ня толькі як імя пісьменьніка, але і як імператыў пераменаў, яго маральны аўтарытэт грунтуецца не на надзеі на лепшую будучыню, а на праўдзе.

У самым канцы 1989 году прэзыдэнтам Чэхаславацчыны быў абраны чэскі пісьменьнік. Стасункі Вацлава Гаўла і Беларусі, яго сустрэча і дапамога Васілю Быкаву — тэма асобнай размовы, і яна не вычэрпваецца літаратурай, перакладамі, сустрэчамі зь беларускімі палітыкамі, журналістамі, пісьменьнікамі. Свой апошні ў жыцьці допіс, за тры дні да сьмерці, Гавэл адрасаваў беларускім палітвязьням.

Беларусь прыйшла ў Прагу праз Васіля Быкава. Творы беларускага аўтара, якія на працягу чвэрці стагодзьдзя адстойвалі ідэалы праўды ў сьвеце зла і сьведчылі пра цяжар і магчымасьць выбару, таксама былі голасам эўрапейскіх пераменаў.

Кнігі, якія апярэджваюць час, застаюцца. Час Быкава заўсёды тут і таму заўсёды наперадзе.

ДАЛЁКА АД ДОМУ

**Праскія ўспаміны
Лісты з Хэльсынкі, Бэрліну, Франкфурту
Эскізы**

ЯК МЫ ПЕРАВОЗІЛІ БЫКАВА Ё ПРАГУ

Ян Мар'ян,
намесьнік міністра замежных справаў
Чэскай рэспублікі

Быў гэта 2002 год. Я тады працаваў у недзяржаўнай арганізацыі «Чалавек у нядолі»*, кіраваў там Беларускамі цэнтрамі.

У спадара Быкава ё той час заканчваўся тэрмін побыту ё Нямеччыне, дзе ён знаходзіўся ё рамках пісьменьніцкай творчай стыпэндыі. Беларуская грамада ё Чэхіі тады выступіла з прапановай запрасіць Быкава ё Прагу. За ажыццяўленьне гэтай ідэі і ўзяўся «Чалавек у нядолі».

Найперш трэба было палагодзіць візавыя дакумэнты, дазволы. Атрымаўшы допіс падтрымкі гэтай ініцыятывы ад прэзыдэнта Вацлава Гаўла, у жніўні 2002-га мы разам з супрацоўнікамі Беларускага цэнтру Ільём Глыбоўскім паехалі машынай у Бэрлін.

Гэта быў час неўзабаве пасья вялікай паводкі, многія дарогі былі закрытыя, трэба было дабірацца аб'езнымі шляхамі. Нарэшце, пераадолеўшы складанасьці, мы прыехалі на месца, у невялікі замак пад Бэрлінам, дзе ё доме творчасьці жылі Быкавы.

* «*Člověk v tísni*» («People in Need») — недзяржаўная некамерцыйная арганізацыя, якая паўстала ё Чэхіі з ініцыятывы групы валянтэраў у 1992 годзе, «бо свабода прынесла з сабой пачуцьцё адказнасьці». Працуе ё зонах ваенных дзеяньняў і прыродных катастрофаў, аказвае гуманітарную і адукацыйную дапамогу, падтрымлівае барацьбу за свабоду і правы чалавека ё посткамуністычных краінах, прынцыпы адкрытага грамадзтва.

Мы забралі спадара Быкава і паехалі зь ім у амбасаду Чэхіі ў Бэрліне. Там яму трэба было асабіста падаць заяву на дазвол на пастаяннае пражываньне ў Чэхіі. У консульстве, аднак, яго дакумэнты браць не хацелі. Як грамадзянін Беларусі ён мусіў падаваць іх у Менску.

Пасьля перамоваў, з дапамогай допіса прэзыдэнта Гаўла, нам удалося консульскіх супрацоўнікаў пераканаць. Пачаўся працэс афармленьня, які ўжо адбываўся сваёй хадой.

Пасьля таго, як вырашыліся ўсе фармальнасьці і Быкавы пераехалі ў Прагу, мы сустракаліся некалькі разоў, аднойчы наведалі спадара Быкава на яго новым адрасе ў праскім раёне Голэшавіцы, дзе яны часова спыніліся.

На жаль, яго пражываньне ў Празе было даволі кароткім. У наступным, 2003 годзе я быў на навучальных курсах ў Пецярбургу, і да мяне ўлетку прыехала жонка. Мы разам пачулі па радыё навіну, што Васіль Быкаў памёр.

Суцяшае мяне тое, што нам удалося залагодзіць прынамсі некалькі апошніх месяцаў ягонага жыцьця ў Празе. Я ўсьведамляю гэта як працяг традыцый чэска-беларускіх сувязяў, асабліва з часоў прэзыдэнта Масарыка, калі Прага была цэнтрам славянскай эміграцыі і дзейнасьці розных эмігранцкіх арганізацый.

У 1996 годзе гэтыя традыцыі датычна Беларусі пачаў працягваць «Чалавек у нядолі». На жаль, і на сёньня застаюцца ў сіле прычыны для эміграцыі зь Беларусі. Яе людзям мы можам прапанаваць дапамогу ў межах праграмы «Грамадзянская супольнасьць».

З твораў Быкава, якія мне давялося прачытаць, назаўсёды ўрэзаўся ў памяць яго суровы стыль апаведу пра вайну. Яго кнігі набліжаюць і нам, чэхам, нецэнзураваны погляд на беларускую гісторыю, на тое, якія дылемы вырашае чалавек на вайне: пайсьці да партызанаў ці ў паліцыю? Выжыць любой цаной або памерці?

Бачу ў гэтым ня толькі лёс Беларусі. Сёньня, калі бушуе вайна ва Ўкраіне, тэма чалавека на вайне набывае зноў глыбіню і значнасьць.

ДА ВАЦЛАВА ГАЎЛА З ВАСІЛЁМ БЫКАВЫМ

*Адам Гаўлін,
перакладчык, кніжны рэдактар*

І я належу да катэгорыі асоб, якія да сёння дакладна памятаюць, што рабілі 11 верасня 2001 году. У той дзень я сустрэкаў у Празе Васіля Быкава.

Працаваў я тады ў Беларускам цэнтры арганізацыі «Чалавек у нядолі», дзе за два гады маёй кар’еры мы рэалізавалі шэраг праектаў у падтрымку грамадзянскай супольнасці і дэмакратычных сіл Беларусі. Адзін з актывістаў беларускай дыяспары Ўладзіслаў Яндзюк прыйшоў у той час з ідэяй, што сымбалічным пікам нашай дзейнасці магла б стаць сустрэча Васіля Быкава з прэзыдэнтам Вацлавам Гаўлам.

Сустрэча была арганізаваная і падрыхтаваная. Ян Мар’ян суправадзіў Быкава ў падарожжы самалётам з Нямеччыны ў Прагу, я падрадзіўся на ролю перакладчыка.

На Градчанах нас чакалі. Прэзыдэнт Гавэл нас прыняў прыблізна для паўгадзіннай размовы, якая прайшла ў атмасфэры ўзаемнай шчырай павагі абодвух галоўных герояў.

Заставалася толькі пашырыць інфармацыю ў мэдыях, каб пра прэзыдэнцкую аўдыенцыю чалавека, які ёсць «сумленьнем беларускай нацыі» і сымбалам барацьбы з таталітарызмам, даведаўся цэлы сьвет. З гэтым ня мела б быць вялікага клопату: Вацлава Гаўла пасья гэтай сустрэчы ўжо чакала поўная заля журналістаў. Але ўсе пыталіся ў яго толькі і выключна пра тэарыстычныя атакі

11 верасня. Беларусь была, на жаль, (ня першы і не апошні раз адсунутая на задні плян.

Трэба адзначыць, што на задні плян у тыя дні адсоўвалася што заўгодна, прэзідэнты мянялі свае праграмы і выказваліся толькі адносна тэарыстычных нападаў на вежы-блізьяты. І мы чакалі, што ў гэтай новай сытуацыі прэзідэнт Гавэл будзе вымушаны так доўга намі рыхтаваную і чаканую сустрэчу адмяніць.

Не адмяніў. Сустрэча з Васілём Быкавым стала адным з нешматлікіх пунктаў, якія ў ягонай праграме засталіся. Тым больш значнай была гэтая падзея.

Сустрэча Вацлава Гаўла з Васілём Быкавым стала апошняй акцыяй, у якой я браў удзел у якасці супрацоўніка Беларускага цэнтру. Адначасова яна як мой першы перакладчыцкі досвед зь беларускай стала пачаткам маёй будучай дарогі вуснага і пісьмовага перакладчыка. На гэтай дарозе я «сустрэўся» з Васілём Быкавым яшчэ некалькі разоў і пасля яго сьмерці, калі для часопісных публікацый перакладаў ягоныя творы «Сьцяна», «На Чорных лядах», «Герой».

НА СКРЫЖАВАНЬНЯХ

Сяргей Навумчык

«Трэба жыць дома» — гэтыя быкаўскія словы цытуюць, звычайна апускаючы працяг: «Каб тое толькі было магчыма».

Свой ад'езд зь Беларусі ў Фінляндыю ў красавіку 1988-га і жыцьцё на чужыне (потым да Фінляндыі дадаліся Нямецчына і Чэхія) ён не жадаў лічыць эміграцыяй і асабліва катэгарычна пярэчыў, калі гэта называлі эміграцыяй палітычнай. Вядома ж, ён ніколі і нідзе не прасіў палітычнага прытулку, гэта былі доўгатэрміновыя паездкі на запрашэньні пісьменьніцкіх арганізацый, ён наведваўся ў Менск і на родную Ўшаччыну, памежнікі не чынілі яму ніякіх перашкодаў. Але па сутнасьці сваёй тое, безумоўна, была вымушаная эміграцыя, і мела яна палітычныя прычыны. Яшчэ за пяць гадоў да таго, бясспрэчна, ён сам ня мог бы ўявіць, што пакіне Беларусь нагэтулькі доўга і не дзеля нейкай пісьменьніцкай сустрэчы ці кароткатэрміновага лячэньня.

Уражвае, як Быкаў часта апярэджваў час, нібыта падаючы нейкі знак.

Слова Быкава перад пазьнякоўскай публікацыяй пра Курапаты дало штуршок новай хвалі нацыянальнага Адраджэньня, палітычнай вяршыняй якога было стварэньне незалежнай дзяржавы — але ён жа першым і сказаў, што шлях да свабоды ды сапраўднага сувэрэнітэту будзе няпросты і што на ім могуць чакаць паразы.

Быкаў пакідаў свой дом, калі колькасьць палітычных уцекачоў зь Беларусі ва ўсіх краінах і на ўсіх кантынэнтах не перавышала сотню чалавек.

Праз чвэрць стагодзьдзя сотням тысяч беларусаў давядзецца ратавацца ў замежжы.

Адрозна ад Адама Міцкевіча, які так і не пабачыў родных сваіх мясцінаў, ад Марка Шагала, для ўвекавечаньня памяці якога Быкаў так шмат зрабіў, ад Натальлі Арсеньневай ці свайго сябра па ліставаньні Кастуся Акулы, якія памерлі на чужыне — Быкаву было наканавана пайсьці з жыцьця на роднай зямлі.

А апошнія месяцы ён правёў у Празе.

Прага не была незнаёмым для Быкава горадам, ён ня часта, але наведваў гэты горад.

У лютым 1996-га, вярнуўшыся з Чэхіі, ён расказваў мне пра сустрэчы зь сябрамі мясцовага ПЭН-цэнтру і чэскімі дысыдэнтамі, пра гутаркі на Радые Свабода, якое незадоўга да таго пераехала зь Мюнхэну ў Прагу, і нават даў мне часопіс «Nová Přítomnost», у якім друкаваліся былыя дысыдэнты. Слухаючы ўражаньні Васіля Ўладзімеравіча ў ягонай кватэры на Танкавай, я ня мог уявіць, што літаральна празь некалькі тыдняў сам апынуся ў Празе, разам з жонкай і Зянонам Пазьняком — гэтак пачнецца наша эміграцыя.

А ўвесну 2000-га я ўжо сам сустракаў Васіля Ўладзімеравіча ў Празе, куды ён прыехаў на сьвяткаваньне Дня Волі. У тыя дні ў сталіцы Чэхіі сабралася шмат гасьцей зь Беларусі, з Канады прыляцела старшыня Рады БНР Івонка Сурвіла, з Варшавы прыехаў Зянон Пазьняк. Яны сустракаліся з палітыкамі ў парлямэнце і ўрадзе, удзельнічалі ва ўрачыстай імпрэзе ў Люстраной залі старажытнага Клемэнтэнуму (праз тры гады там адбудзецца апошні публічны выступ Быкава).

Прайшло чатыры месяцы пасля падпісаньня Ельцыным і Лукашэнкам у сьнежні 1999-га дамо-

вы аб утварэнні гэтак званай саюзнай дзяржавы, якую ў той самы дзень Быкаў назваў мне ў інтэрвію для Свабоды «злачынствам стагодзьдзя» і канцом беларускай гісторыі. У Крамлі «вацарыўся» новы гаспадар, Пуцін, але гэта ніяк не спыніла працэсу «інтэграцыі», наадварот, абяцала яму, як тады казалі лукашэнкаўскія СМІ, «новы імпульс». Ціск на абаронцаў беларускай Незалежнасці і прыхільнікаў дэмакратыі ўзмацніўся.

«Пуцін — малодшы брат Лукашэнкі. Расея можа пайсці цяперашнім шляхам Беларусі» — сказаў Быкаў падчас сустрэчы са студэнтамі Карлава ўнівэрсытэту.

На той самай сустрэчы, адказваючы на пытаньне пра перспэктывы Рады БНР, Васіль Уладзімеравіч заўважыў: «Можа здарыцца, што Рада, якая цяпер зьяўляецца сымбалам дзяржаўнасьці, адыграе ключавую ролю ў рэальных палітычных працэсах. І наогул, я ня ставіўся б іранічна да паняцця сымбалю: любая рэлігія пабудаваная на сымбалах, але ніхто не асьмеліцца сыцьвярджаць, што рэлігія ня мае вялікага ўплыву».

У тых дні ў Празе і была падпісаная гэтая заява:

«Беларусь, якая аднавіла сваю незалежнасьць Актam 25 Сакавіка 1918 году, на мяжы стагодзьдзяў апынулася пад пагрозай страты дзяржаўнасьці. Праімперскі дыктатарскі рэжым Лукашэнкі трымае кірунак на аб'яднаньне з Расеяй, зьнішчае нацыянальную культуру і беларускую мову.

У выніку таталітарнага перасьледу ўсё больш беларусаў вымушаныя пакідаць Бацькаўшчыну, уліваючыся ў трэцюю хвалю беларускай палітычнай эміграцыі.

Знаходзячыся ў замежжы, мы лічым неабходным усімі магчымымі спосабамі падтрымліваць дэмакратычную апазыцыю ў Беларусі ў яе змаганьні з дыктатарскім лукашэнкаўскім рэжымам, спрыяць інфармаваньню парлямэнтаў і ўрадаў, грамадзкасьці заходніх краінаў пра становішча на Бацькаўшчыне і заклікаем да гэтага ўсіх беларусаў, дзе б яны ні знаходзіліся.

Мы аб'ядноўваем свае намаганьні вакол Рады БНР як легітымнага прадстаўніка сувэрэнных правоў беларускага народу, замацаваных Актам 25 Сакавіка 1918 году.

Івонка Сурвіла, Старшыня Рады БНР

Васіль Быкаў, пісьменьнік

Зянон Пазьняк, Старшыня БНФ

Ганна Сурмач, Старшыня Згуртаваньня

беларусаў сьвету «Бацькаўшчына»

25 сакавіка 2000 году, Прага».

Дырэктару беларускай службы Радыё Свабода Аляксандру Лукашуку ўдалося пасяліць Быкава (ён прыехаў разам з жонкай, Ірынай Міхайлаўнай) і Сурвілу ў будынку на вуліцы Олівавай, дзе радыё арэндавала кватэры для сваіх гасьцей, у самым цэнтры Прагі. Раніцай яны разам сьнедалі, увечары, пасля афіцыйных сустрэчаў ды імпрэзаў, у некага ў нумары пілі гарбату, размовы часам доўжыліся да глыбокай ночы. Адчувалася, што Васіль Уладзімеравіч вельмі задаволены знаёмствам.

Выступіў Быкаў і ў прамым эфіры чэскага тэлебачаньня і сказаў, што ўвядзеньне візаў для беларускіх грамадзянаў (у папярэднія гады візы былі

непатрэбныя) дэмакратызацыі Беларусі не паспрыяе, наадварот, гэта фактычна зачыніць тысячам людзей дзверы ў вольны сьвет.

На Дзіцячым востраве ў Празе Івонка Сурвіла і Васіль Быкаў на прапанову Маладых кансэрватараў Чэхіі пасадзілі «дрэва дэмакратыі» — ліпу.

Наступны візыт Быкава адбыўся на запрашэньне прэзыдэнта Чэхіі Вацлава Гаўла — на 12 верасня 2001 была прызначана іх сустрэча ў афіцыйнай рэзыдэнцыі чэскага прэзыдэнта на Градчанах.

Дзень быў абраны невыпадкова. 9 верасня ў Беларусі адбыліся прэзыдэнцкія выбары — на Захадзе спадзяваліся, што гэтыя першыя пасля 1994 году выбары кіраўніка краіны нешта зьменяць. Незалежна ад таго, чым бы яны ні скончыліся, Гавэл лічыў патрэбным выслухаць меркаваньне Быкава, якога ўспрымаў у якасьці маральнага аўтарытэту.

Вынікі галасаваньня (перамога Лукашэнкі ў першым туры, афіцыйна — 75,65%) былі вядомыя ўжо позна ўвечары 9 верасня. Мы з калегамі сабраліся ў адным з пакояў беларускай рэдакцыі Свабоды, разьлілі па якіх 100 грамаў гарэлкі. Настрой быў смутны. Гэта мяне крыху здзіўляла — тое, што нехта зь іх, дасьведчаных журналістаў, спадзяваўся на нейкі іншы вынік. У мяне спадзяваньні зьніклі пасля зьбіцьця дэпутатаў Апазыцыі БНФ у ноч з 11 на 12 красавіка 1995 году. Дакладней, пасля рэакцыі на гэтае зьбіцьцё беларускага народу (за выключэньнем актывістаў БНФ, практычна нулявой).

Але вынікі «выбараў» у Беларусі раніцай 10 верасня абмяркоўваліся сусьветнымі лідэрамі і заходнімі камэнтатарамі. Праўда, вельмі нядоўга.

Быкаў прыляцеў у Прагу пад вечар 11 верасня. Мы з Аляксандрам Лукашукom, Уладам Яндзюком

ды актывістамі фонду «Чалавек у нядолі» прыйшлі да яго ў гатэль на Прокапавай вуліцы — яшчэ раней дамовіліся, што абмяркуем тэмы заплянаванай гутаркі з Гаўлам.

Гутарыць давялося пра іншае: за некалькі гадзінаў перад тым ісламскія тэрарысты атакавалі хмарачосы-блізняты Ўсясьветнага гандлёвага цэнтру ў Нью-Ёрку. «Самалёты ўвайшлі ў будынкі, як нож у масла», — сказаў Быкаў, які ўбачыў тэлерэпартаж у гатэльным нумары. Тыя кадры няспынна транслявалі ўсе каналы ва ўсім сьвеце. Было зразумела, што пачаўся адлік нейкай новай, пакуль яшчэ невядомай нам эпохі.

Выглядала, спадзявацца ў такіх умовах на тое, што меркаваная сустрэча з Гаўлам адбудзецца, не выпадала: графік прэзыдэнта, галоўнакамандуючага краіны — члена НАТО будзе перароблены.

Расклад і насамрэч зьмяніўся, за выключэньнем аднаго пункту — сустрэчы з Быкавым.

Мы з Васілём Уладзімеравічам і Ўладам Яндзюком прыехалі на Градчаны ў заплянаваны час. Праўда, давялося крыху пачакаць у прыёмнай залі, але сама гутарка Быкава і Гаўла цягнулася роўна столькі, колькі і было заплянавана — паўгадзіны.

У самым пачатку Гавэл назваў Быкава «калегам», маючы на ўвазе, што сам ён ня толькі палітык, але і драматург, літаратар. Гаварыў збольшага Быкаў — адказваў на пытаньні Гаўла, які выявіў у іх ня толькі шчырую зацікаўленасьць беларускай тэмай, але і даволі добрае яе веданьне.

Вось што ў той самы дзень Быкаў сказаў ў этэры Свабоды: «Гавэл найбольш цікавіўся вынікамі нядаўніх прэзыдэнцкіх выбараў у Беларусі. Яго вынікі гэтыя, напэўна, здзівілі — як здзівілі яны

і дэмакратыю ўсяго сьвету. І ён жадаў удакладніць, наколькі гэтыя лічбы адпавядаюць сапраўднасьці. Я, канешне, ня мог задаволіць гэтай цікаўнасьці прэзыдэнта, таму што я ня ведаю сапраўднай цаны гэтых лічбаў, як яны здабываліся. Ды, відаць, гэтага ня ведае ніхто — таму што жульніцкія і шулерскія прыёмы не раскрываюцца. А яны, безумоўна, мелі месца ў беларускіх выбарах, і гэтым вельмі занепакоеная і Чэхія, і наогул Эўропа. Былі таксама і іншыя пытаньні, галоўным чынам пра палітыку і эканамічнае разьвіцьцё Беларусі».

Гавэл параўнаў сытуацыю з Чэхаславацкай сацыялістычных часоў і выказаў надзею, што паколькі ўжо няма СССР, няма Варшаўскага блёку, сытуацыя ў Беларусі зьменіцца. Хаця, дадаў Гавэл, Беларусь чакае працяглы і няпросты час грамадзянскага змаганьня.

Пасьля гутаркі Гавэл і Быкаў выйшлі да журналістаў. Усе пытаньні былі да чэскага прэзыдэнта і выключна пра падзеі ў ЗША — гэтым тады жыві ўвесь сьвет. Тэракт пакінуў у цені драму Беларусі ва ўсіх вядучых сусьветных СМІ.

Была ў Васіля Ўладзімеравіча і вячэра з чэскімі інтэлектуаламі ў рэстаране «Mánes» на беразе Влтавы. Гутарка была нагэтулькі цікавай, што я не ўтрымаўся і занатаваў некаторыя выказваньні Быкава, напрыклад такое: «Вышэйшая стадыя культуры дасягаецца пасля нацыянальнай стадыі. Спачатку — нацыянальнае, а потым — некаторыя дасягаюць касмапалітычных, агульначалавечых вяршыняў. У выяўленчым мастацтве прасьцей: Шагал — ён і ў Віцебску, і ў Парыжы Шагал. А зь літаратурай складаней. Мы павінны трымацца на-

цыянальных традыцыяў, паколькі па-за межамі іх культура часта папросту гіне».

У той момант ніхто з нас ня мог уявіць, што крыху больш чым праз год Прага будзе сымбалізаваць апошні пэрыяд жыцця Васіля Быкава. І пэрыяд гэты будзе надзвычай драматычным.

Неўзабаве пасля сьмерці Быкава былі надрукаваныя нататкі тагачаснага старшыні Саюзу пісьменьнікаў Алеся Пашкевіча.

Вось як апісвае Пашкевіч апошні пэрыяд жыцця Васіля Быкава.

«...Ён старэў. Хварэў. І сумаваў.

— Вам не хочеця вернуцца домай, в Минск? — наіўна спытаў Васіля Быкава вядучы праграмы «Хвост кометы» расейскага тэлеканалу ТВС Сяргей Косьцін. Яны сядзелі з келіхамі чырвонага віна, наўкол — хараство лета новага тысячагодзьдзя, паркавая ціша, нямецкая чысьціня і спакой.

Быкаў, здалося, моцна здзівіўся пытаньню — і адказаў адразу ж:

— Конечно! Конечно! Я имел намерения вернуться. Но когда у нас состоялись президентские выборы — я думал, что президентом у нас будет другой человек. Но оказалось, что — увы. [Если появится возможность, я вернусь.] Ведь там остались не только Родина и пейзажи родные, но и культурная среда. Я здесь очень страдаю, что тут нет моего архива, моей библиотеки.

Пасля побыту ў Фінляндыі і ФРГ была прапанова малодшых сяброў-эмігрантаў пераехаць у Прагу. Абяцалася дапамога, двухпакаёвая кватэра зь лёджыямі.

— Бліжэй да Радзімы, і беларусаў там больш, — параіліся з жонкай — і паехалі.

І з тыдзень Быкавы начавалі ў чужой аднапакаёвай кватэры, застаўленай скрынямі і валізамі (гаспадыня падалася ў ЗША). З «малодшымі сябрамі» шукалі сабе прытулак: пабачылі дом для састарэлых (быў ласкава прапанаваны пакой, «жыхарка» якога нядаўна памерла), затым агледзелі кватэру на ўскрайку, адкуль было далёка хадзіць нават па хлеб.

Нарэшце, стаміўшыся ад блуканьяў, спыніліся ў аднапакаёўцы: два акны глядзелі на сьцягну суседняга дома, дым зь невялікай кухні абуджаў даўнюю астму, і Быкавы мусілі сталавацца ў горадзе. А неўзабаве перад вокнамі ўсталююць кран — і пачнецца рамонт паддашку з надакучным грукатам.

Ён ніколі не прасіў. І ніколі ня скардзіўся. Ні на жыцьцё — усёчасную барацьбу. Ні на долю: стаўшы адным з найвядомейшых прэзаікаў СССР, ён не зарабіў у сваёй дзяржаве сродкаў на больш-менш прыстойнае існаваньне за яе межамі.

Страшна, калі твой непрымірымы апанэнт — прэзыдэнт з задаткамі дыктатара. Але не лягчэй, калі зьнікаюць апошнія ілюзіі. Ілюзіі на лёсавую справядлівасьць.

— Гэты пераезд дабіў яго, — прызнаецца потым Грына Міхайлаўна, жонка пісьменьніка.

Затым — рак, лячэньне ў Празе, Менску...

...22 чэрвеня. Нядзеля. А дзявятай вечара тэлефанаваньне Сяргея Законьнікава:

— Памёр Васіль Быкаў. Паўгадзіны таму.

Назаўтра з раніцы — у Саюзе пісьменьнікаў. Набраў па «вяртушцы» (урадавая сувязь — С. Н.) нумар намесьніка кіраўніка Адміністрацыі прэзыдэнта Алега Праляскоўскага (Урала Латыпава, кіраўніка Адміністрацыі, не было ў Менску). Сакратарка:

— Алег Вітольдавіч гаворыць па «тройцы» (урадавая сувязь — С. Н.) з «верхам» — якраз пра гэта ж, сьмерць Быкава».

Ня буду камэнтаваць непаважлівыя ацэнкі спадаром Пашкевічам людзей, кшталту ўзятых у дзуюсьсе «малодшых сяброў», якія, як можна зразумець з тэксту, ледзь не справакавалі хваробу і сьмерць Быкава.

Але вось іншыя пасажы вымагаюць падрабязнага тлумачэньня, бо кідаюць цень на ўсіх тых, хто дапамагаў Быкаву.

Дзіўна, але нярэдка даводзіцца нагадваць быццам відавочнае: менавіта менскі афіцыйны рэжым стварыў тыя ўмовы, у якіх Быкаў ня мог існаваць нават фізычна.

Цкаваньне Быкава ў Беларусі не спынялася і перасягнула ўсё, што можна было сабе ўявіць. Па тэлебачаньні нават была агучаная «вэрсія», што Быкаў — гэта ня той Васіль Быкаў, які нарадзіўся на Ёшаччыне і потым ваяваў, а нейкі іншы чалавек, які пасля вайны падрабіў дакумэнты і вось ужо дзесяцігодзьдзі выдае сабе за Быкава.

Прывяду тры красамоўныя ацэнкі Быкавым сытуацыі, створанай вакол яго рэжымам.

«Я ў Менску не магу пісаць. Па-першае, у мяне халодная кватэра. Я там з маімі хворымі лёгкімі вельмі хутка загнуся, таму што ў Менску ўказам прэзыдэнта ўведзены максымум тэмпературы...» (16 студзеня 2000).

«Пры цяперашнім рэжыме я ня маю магчымасьці жыць у Беларусі. Хаця я глыбока перакананы, што жыць трэба дома, дзе ты нарадзіўся» (29 сакавіка 2000).

«...канчаецца і віза таксама. Паеду да Лукашэнкі — на ягоную міласьць. А ён можа адабраць пашпарт, пасадзіць, аб’явіць, што Быкаў украў у дзяржавы мільён даляраў. Знойдзецца дзясятка сьведка, якія пацьвердзяць, адпаведныя дакумэнты, судзьдзі і пракуроры. Або можна зьнікнуць бязь сьледу, як палітыкі ўжо многія» (27 жніўня 2000).

«Мне цяжка працаваць там, дзе няма свабоды» (12 лютага 2002).

«Невялікі спакойны кут, пісьмовы стол, белая папера — гэтага хапае мне. Ня менш важная і ўпэўненасьць у тым, што мяне сярод дня ня схопяць на вуліцы незнаёмыя людзі, якім за гэта заплацілі. Я стары і ня ведаю, ці дачакаюся зьвяржэньня дыктатара Лукашэнкі» (25 сакавіка 2002).

Цалкам магчыма, што Ірына Міхайлаўна Быкава не распавядала Алесю Пашкевічу пра прычыны і абставіны пераезду, бо лічыла нясыціплым ці думала, што гэта добра вядома, прынамсі для аднадумцаў, сяброў, альбо распавяла, але ён на іх забыўся ці не палічыў патрэбным згадваць. Але зьнік кантэкст і разам зь ім праўдзівасьць, а ўзьніклі «безь віны вінаватыя».

«Прашу ўрад ЧР прадставіць мне права пражываньня ў Чэхіі»

У пачатку 2002 году Васіль Уладзімеравіч паведаміў мне, што празь некалькі месяцаў, максымум праз год нямецкая віза скончыцца, давядзецца вяртацца ў Беларусь («на міласьць» Лукашэнкі). Мы абмеркавалі розныя варыянты. Была магчымасьць пераезду ў ЗША, але ў якасьці палітычных уцекачоў, чаго Быкаў не жадаў. Прышло запра-

шэньне ад мэксыйканскага ПЭНу два гады пажыць у Мэхіка — аднак клімат не падыходзіў для Быкава.

Пры гэтым Быкаў не жадаў вяртацца ў атмасфэру няспыннага цкаваньня, якое працягвалася ў Беларусі.

Я зьвярнуўся да сяброў з фонду «Чалавек у нядолі», яны казалі, што дапамогуць. У чэрвені 2002-га, калі Васіль Уладзімеравіч і Ірына Міхайлаўна прыехалі на тыдзень у Прагу на запрашэньне беларускай службы Радыё Свабода, мы з Уладзіславам Яндзюком і супрацоўнікамі фонду Янам Мар'янам і Ільлём Глыбоўскім сустрэліся зь імі ў кватэры на вуліцы Олівавай.

Абмеркавалі ўсе магчымыя варыянты. Уласна, іх было два: палітычны прытулак і права на сталае жыхарства. Першы быў цалкам рэальны, але для Быкава быў непрымальны. Другі быў нерэальны — бо, паводле заканадаўства, магчымы толькі праз шлюб з грамадзянкай Чэхіі ці адкрыцьцё ўласнага бізнэсу. Але чэскія нашы сябры ўзяліся, з дапамогай Гаўла, дамагчыся для Быкавых выкарыстаць адну зачэпку ў законе і атрымаць права сталага жыхарства. Акрамя іншага, такое права давала і мэдычную страхоўку.

Таксама фонд браў на сябе і аплату жыльля. Меркавалася, што кватэру для Быкавых здымуць у ціхім месцы, каб былі ўмовы і для адпачынку, і для працы.

Зьвярну ўвагу і вось на што: Чэхія была менш заможная краіна, чым Фінляндыя ці тым больш Нямецчына, але толькі чэхі прапаноўвалі не часовую, а сталую візу (нават ня візу, а права пажыцьцёвага пражываньня) і мэдычную страхоўку, якая

пакрывала ўсе магчымыя мэдычныя выпадкі (Быкавы такой страхоўкі ў краінах, дзе жылі, ня мелі). Гэта было важна, як паказалі наступныя падзеі.

Тым летам 2002-га пры дапамозе Алены Ціхановіч Быкаў начытаў у студыі Свабоды разьдзелы кнігі ўспамінаў «Доўгая дарога дадому» і фрагменты некаторых аповесьцяў.

Быкавы зноў пасяліліся ў тым самым доме на Олівавай вуліцы, за некалькі кварталаў ад офісу Радыё Свабода. На радыё Васіль Уладзімеравіч хадзіў па вуліцы Палітычных вязьняў, каля будынку, дзе ў часы акупацыі размяшчалася гестапа і дзе трымалі за кратамі і катавалі Юліюса Фучыка. Альбо — па Вацлаўскай плошчы, куды зьбіраліся пражане ў 1968-м, каб пратэставаць супраць расейскіх танкаў, і ў 1989-м, каб у часе Аксамітнай рэвалюцыі выказаць сваё права на вольнае дэмакратычнае жыцьцё.

Падчас таго прыезду і было прынятае рашэньне перасяліцца ў Чэхію.

Васіль Уладзімеравіч напісаў у сувязі з гэтым заяву наступнага зьместу (чарнавік ён аддаў мне):

*«Пану міністру Ўнутраных спраў
Чэскай Рэспублікі
Ад грамадзяніна Рэспублікі Беларусь
пісьменьніка Васіля Быкава*

Заява

У сувязі з тым, што ў Рэспубліцы Беларусь, дзе я нарадзіўся і пражываў да 1999 году, склалася непрыязная для мяне сытуацыя (найперш палітычная), якая не дае магчымасьці для маёй прафэсійнай лі-

таратурнай дзейнасьці і нармальнага існаваньня, прашу ўрад ЧР прадставіць мне права пражываньня ў Чэхіі. Разам са мной знаходзіцца жонка Быкава Ірына, якая далучаецца да маёй просьбы.

З павагай В. Быкаў».

Неўзабаве я трымаў у руках ліст, падпісаны Вацлавам Гаўлам. «Даць спадару Быкаву права сталага жыхарства — гэта ня толькі абавязак, але і гонар для Чэскай Рэспублікі», — пісаў прэзыдэнт.

І гэта — усё. Ніякага абавязковага для выкананьня загаду іміграцыйным службам чэскі прэзыдэнт даць ня можа, гэта па-за межамі ягонай кампэтэнцыі, у прававой дзяржаве такія рэчы дапільноўваюцца строга. Але нешта нахштальт выключэньня ў іміграцыйным законе існавала, і нашыя чэскія сябры пераканалі чыноўнікаў адпаведных ведамстваў прыслушацца да меркаваньня Гаўла. Аднак трэба было выканаць усе патрэбныя для афармленьня права на сталае жыхарства бюракратычныя працэдурны, аформіць шмат папераў (аж да даведкі пра нясуджанасьць Васіля Ўладзімеравіча і Ірыны Міхайлаўны з усіх краінаў, дзе яны жылі, у тым ліку і зь Беларусі). Гэта заняло ў мяне некалькі месяцаў.

Увосень усё было зроблена. Але ўзьнікла новая праблема, якая ўжо не залежала ні ад бюракратыі, ні ад чалавечых магчымасьцяў: у жніўні 2002 году Чэхія перажыла паводку, якую ніколі не зазнала ў сваёй гісторыі. То была сапраўдная трагедыя — загінулі 17 чалавек, 968 населеных пунктаў былі затопленыя, цэлыя кварталы Прагі апынуліся пад

вадой. Эканамічныя страты вымяраліся ў сотнях мільёнаў даляраў.

Усе сродкі дзяржавы і дабрачынных фондаў былі кінутыя на ліквідацыю наступстваў паводкі і дапамогу тым, хто быў вымушаны пакінуць свае дамы (было эвакуавана больш за 225 тысячаў чалавек). На дапамогу пацярпелым, зразумела, працаваў і фонд «Чалавек у нядолі».

У Быкавых заканчвалася нямецкая віза — тым часам як у Чэхіі ім было аформлена права на сталае жыхарства. Але сродкаў, каб зняць для Быкавых такое жыллё, як яны мелі ў Нямеччыне (двухпакаёвая кватэра), у фонду на пачатак сьнежня не было, хаця ў пэрспэктыве яны б зьявіліся.

Трэба было шукаць нейкае выйсьце хаця б на першыя месяцы.

Як мне вядома, пазьней у сваім дзёньніку Рыгор Барадулін пісаў, што, маўляў, Сяргей Навумчык жыў у цудоўных умовах, тады як Быкаў быў вымушаны туліцца ў непрыдатнай кватэрцы. Рыгор Іванавіч быў геніяльны ў сваіх вершах, востры на язык у сваіх размовах і надзвычай суб'ектыўны і вельмі часта несправядлівы ў сваім дзёньніку (хаця, магчыма, дзёньнікавыя запісы менавіта такімі і павінны быць — бо пішуцца ж звычайна не для апублічання).

Але паколькі дзёньнікі Барадуліна пасяля ягонай сьмерці надрукавалі, удакладню, што мы з жонкай прапанавалі Быкавым пасяліцца ў нас, хаця памяшканьне нам не належала — гэта была арэнда, і пасяліць людзей, зарэгістраваць іх было немагчыма без дазволу гаспадароў. Афіцыйная рэгістрацыя была патрэбная для вырашэньня іншых пытанняў, ад страхоўкі да пашпарта. Але ў любым выпадку напачатку мы запрасілі Быкавых да сябе. У іх быў бы

свой асобны пакой, усе ўмовы, ім ня трэба было б клапаціцца пра харчаваньне. Зразумела, і ніякіх грошай ім траціць не давлялося б.

Адначасна ўзьнік другі варыянт — адна наша агульная знаёмая, беларуска зь Менску і актыўная дзяячка дзяспары Ганна Сурмач, якая жыла ў Празе, зьяжджала ў Амэрыку на працяглы час да сына і пакідала аднапакаёвую кватэру. Праўда, была яна на трэцім паверсе ў доме, які апынуўся ў зоне паводкі, і хаця саму кватэру вада не закранула, але ў пад'ездзе ішоў рамонт, уся тынкоўка была зьбітая. Сама кватэра была маленькая і, хоць там была кухня, у пакоі не было пісьмовага стала.

Як я ні ўгаворваў Быкава пасяліцца ў нас — ён абраў другі варыянт. Маўляў, кватэрка хоць і невялікая, але асобная.

Праз два месяцы фонд «Чалавек у няволі» ўсё ж адшукаў грошы, і Быкавы пераехалі ў кватэру ў раёне Вршавіцы, паблізу Гаўлічкавых садоў.

Былі ў Быкавых і іншыя рэальныя варыянты, ня буду тут іх згадваць, але яны вырашылі менавіта так, як вырашылі.

У чэскіх кватэрах, як правіла, няма асобнай кухні з асобным акном, яна альбо сумяшчаецца з пакоем, альбо з калідорам, і ў гэтым сэнсе кватэра Быкавых не адрозьнівалася ад іншых.

Аднак, лічу, Быкавы рэдка ёй карысталіся зусім ня з гэтай прычыны. У Нямецчыне, як прыгадваў Васіль Уладзімеравіч, яны таксама звычайна харчаваліся альбо ў рэстаране, альбо замаўлялі ежу (пераважна піцу) дадому. У нейкай нямецкай газэце нават было інтэрвію з Быкавым пра гэта.

У Празе дапамагала Быкавым з харчаваньнем мая жонка Галіна — яна гатавала дыетычныя стра-

вы, а Сяргей Абламейка ці Аляксандар Лукашук завозілі іх Быкавым (у нас аўтамабіля не было).

Як потым стала зразумела, дыетычнае харчаваньне патрэбна было значна раней. Дый увогуле, варта было зрабіць добрае мэдычнае абследаваньне: рак, які выявіўся ў выніку аналізаў у лютым, быў ужо «са стажам». Пачаліся мэтастазы.

Паўтаруся: я не пісаў бы пра гэта, калі б ня цалкам несправядлівыя абвінавачаньні на адрас тых, хто ўзяў на сябе клопат пра пісьменьніка ў апошнія месяцы ягонага жыцьця.

Падсумоўваючы тлумачэньні пабытовых цяжкасьцяў, узгадваю, што Ірына Міхайлаўна і мне казала, як добра ім было з Васілём Уладзімеравічам у Нямецчыне — у параўнаньні з тымі складанасьцямі, што ўзьніклі ў Празе. Вось толькі немцы не працягвалі гэтае «добра», дзейнасьць візы заканчвалася, і альтэрнатывай пераезду ў Прагу было вяртаньне ў Менск, чаго Быкаў не жадаў.

Магчыма, успрыманьне пабытовых цяжкасьцяў не было б такім драматычным, калі б яны не накліліся на сапраўдную бяду — хваробу Васіля Ўладзімеравіча.

Успамінае Аляксандар Лукашук: *«Быкаў даволі пэсымістычна глядзеў на жыцьцё і чакаў хутчэй дрэнных навіны чым добрыя, кепскі наварот падзеяў успрымаў як норму, дастаткова паглядзець яго выказваньні пра цензуру, пра праўду пра вайну, пра рознае начальства, ад пісьменьніцкага да камуністычнага і пост-камуністычнага. Нават «Адзін дзень Івана Дзянісавіча» ён называў «каляднай казкай», настолькі больш горкім падаваўся яму досьвед ваеннага часу. Але — пры гэтым ён ніколі не гаварыў пра самога сябе, ніколі ня жаліўся.*

Таму калі я пачуў аднойчы ад Ірыны Міхайлаўны, што ён хварэе, і нават сам ён сказаў, што неяк доўга «баліць живот», гэта выклікала трывогу. Калі ўжо сам сказаў, значыць зусім нядобра. Сяргей Навумчык звязаўся з сям'ёй беларускіх лекараў зь Віцебску Сяргеем і Вольгай Юрчанкамі, якія працавалі ў шпіталі «Мотал», і дамовіўся на прыём. Васіль Уладзімеравіч адмаўляўся, маўляў, пройдзе, але мы настойвалі. Памятаю, я звярнуў увагу, што Быкаў вельмі мала п'е, гаварыў зь ім пра парады лекараў ніць хоць бы два літры вады на дзень, але ён скептычна паставіўся да маіх угавораў. Але болі не сьціхалі, і ён пагадзіўся на візыт да лекара.

Раніцай у прызначаны дзень я загадзя прыехаў да яго на кватэру, запаркаваўся і збіраўся падняцца ў кватэру, калі ён выйшаў, таксама раней за дамоўлены час.

Твар быў стомлены, відаць, ноч была цяжкая, але трымаўся, дарогай гаварылі не пра хваробу, а пра навіны, пра нешта прачытанае. Дарога на другі канец гораду заняла хвілін сорак, у Мотале нас чакалі.

Прыём вяла Вольга Юрчанка. Быкаў пайшоў у кабінэт, я застаўся ў чакальні, плян быў — дачакацца і адвезьці дадому.

Прайшло паўгадзіны, гадзіна, яшчэ паўгадзіны — у кабінэт заходзілі і выходзілі людзі ў белых халатах, трэба было рабіць дасьледаваньні.

Па абедзе мне трэба было быць на працы, і перад ад'ездам я напрасіў пазваніць мне, калі Быкава адпусьцяць, неяк вырашым, як дабірацца дадому пазьней.

Спраўджвалася найгоршае падазрэньне».

Пра сапраўдны дыягназ (рак) — акрамя лекараў, самога Васіля Ўладзімеравіча і Ірыны Міхайлаўны — ведалі толькі некалькі чалавек.

Ва ўсялякім разе, так нам тады здавалася.

У канцы сакавіка 2003-га ў Прагу раптам патэлефанаваў Мікалай Чаргінец (кіраўнік штабу Лукашэнкі на апошніх выбарах і дэпутат «сэнату») і выказаў жаданьне дапамагчы. Пра званок мне распавяла Ірына Міхайлаўна; калі я запытаўся ў Васіля Ўладзімеравіча (гэта было на наступны дзень пасля апэрацыі), ён сказаў, што ня мае з Чаргінцом ніякіх адносінаў.

Чаргінец выявіў дзіўнае веданьне стану здароўя Быкава — прычына гэтай дасьведчанасьці стала зразумелая пазьней. Літаральна за некалькі дзён да ягонага званка лекар Сяргей Юрчанка, які апекаваўся Быкавым і падчас апэрацыі рабіў анэстэзію, патэлефанаваў сыну Быкава ў Беларусь і распавёў усю праўду пра дыягназ і верагодныя пэрспэктывы.

Быкаў быў перакананы, што кожны ягоны крок адсочваецца, тэлефонныя размовы яго і блізкіх — праслухоўваюцца (гэта я чуў ад яго шмат разоў, дуваю, чулі і іншыя).

Выглядае, што і размову праскага доктара з сынам Быкава чулі тыя, каму яна была вельмі цікавая. І зрабілі пэўныя высновы.

«...Васіль Уладзімеравіч ацэньваў сытуацыю як спэцыяльна праведзеную апэрацыю ўладаў»

Апошні раз я бачыў Быкава 19 красавіка — на наступны дзень мне трэба было вылятаць у Нью-Ёрк. Пра тое, што ён хоча зьездзіць у Менск, Васіль

Уладзімеравіч казаў даўно, плянаваў нават паездку да апэрацыі — але прыйшлося адкласьці. У той дзень Быкаў сказаў, што паедзе, магчыма, у чэрвені, а мо і пазьней. Я тэлефанаваў яму з Амэрыкі, і аднойчы Васіль Уладзімеравіч сказаў, што назаўтра разам з Ірынай Міхайлаўнай вылятае ў Менск — а вернуцца яны 6 чэрвеня, зваротныя білеты таксама ўжо купленыя.

Мяне крыху здзівіла раптоўная зьмена плянаў. Васіль Уладзімеравіч сказаў, што трэба «палагодзіць некаторыя справы», а што ён меў на ўвазе канкрэтна, я ня стаў дапытвацца.

Ляцелі Быкавы ў Менск 23 траўня 2003 году самалётам «Белавія» Як-40. У тыя дні «БДГ» ледзь не зачынілі за тое, што асьмелілася напісаць, як Лукашэнка прапанаваў нейкай «міс Расея» прэзыдэнцкі авіялайнэр — тым часам як хворы геній беларускай літаратуры быў вымушаны дабірацца на Радзіму самалётам, які і маладыя ды здаровыя людзі зь цяжкасьцю пераносяць. У тэлефоннай размове Васіль Уладзімеравіч сказаў, што пералёт быў для іх вельмі пакутлівым («ледзь ачунялі»). Потым я даведаўся, што, сышоўшы з самалёта, Быкаў страціў прытомнасьць.

Цяпер — адносна таго, што Быкаў нібыта прыехаў у Беларусь паміраць. Гэтак заяўляюць прадстаўнікі ўладаў, якім хочацца — хай і пасьмяротна — прымірыць Быкава з уладай, гэтак кажуць і некаторыя сябры, жадаючы падкрэсьліць любоў Быкава да Беларусі. Часам сьцьвярджэньне набывае характар відавочнай спэкуляцыі, аж да заявы ў адным апазыцыйным выданьні, што нібыта Быкаў вярнуўся памерці, каб сваёй сьмерцю ўзьняць беларускі народ...

Але Васіль Уладзімеравіч ня ехаў у Менск паміраць. Магчыма, прыехаўшы, ён зразумеў, што ўжо нікуды зь Беларусі не паедзе — але паміраць ён ня ехаў, і гэтаму ў мяне ёсць доказы.

Празь некалькі дзён пасля прыезду Васіль Уладзімеравіч папрасіў мяне перадаць яму з аказіяй ягоны пэрсанальны кампутар. А яшчэ празь некалькі дзён, калі ўжо быў у шпіталі, праз Ірыну Міхайлаўну ён надыктаваў сьпіс рэчаў, якія засталіся ў праскай кватэры і якія я яму таксама перадаў — два бланкеты (адзін — з уласнымі малюнкамі, якія ён рабіў у Празе — бацькоўская хата на Ўшаччыне, дарога ў школу, возера дзяцінства, полацкая Сафія, вайсковыя замалёўкі, другі — з нататкамі і роздумамі над прачытаным, якія потым назавуць «дзённікам»), лісты, на якія не пасьпеў адказаць, некаторыя рукапісы ненадрукаваных твораў, фатаздымкі. А таксама прыладу для вымярэння ціску, мабільны тэлефон і некаторыя іншыя рэчы — тое, што ён хацеў мець пры сабе. І абавязкова ўзяў бы, калі б ведаў, што зьяжджае назаўсёды. І ўжо, канешне, ён ня браў бы зваротнага білета ў Прагу.

У дзень, калі Васіль Уладзімеравіч папрасіў перадаць яму кампутар, ён сказаў, што вакол яго адбываюцца некаторыя падзеі, але ён ня хоча пра іх казаць па тэлефоне, «вярнуся ў Прагу — тады раскажу». І запытаўся, калі прыедзе ў Менск Аляксандар Лукашук (дырэктар беларускай «Свабоды»). Аляксандар сапраўды збіраўся ў Беларусь, але паездка адклалася, і я папрасіў яго тэрмінова пазваніць Быкаву (падаю ягоныя словы так, як я запісаў іх летась у ліпені):

Аляксандар Лукашук: *«У канцы лютага — на пачатку красавіка я дапамагаў Быкавым стаць на*

ўлік у беларускай амбасадзе і запоўніць дакумэнты на атрыманьне новага пашпарту для Ірыны Міхайлаўны. На маіх вачах былі запоўненыя формы, консул Валавік Андрэй Уладзімеравіч заявіў, што Ірына Міхайлаўна мае права атрымаць новы пашпарт у амбасадзе, бо мае дазвол на сталае пражываньне. Прапіска ці права на жыллё ніяк ня згадвалася. Консул вызваліў Быкавых ад аплаты збораў.

8 траўня Быкавым пазванілі з амбасады і сказалі, што пашпарт гатовы. Назаўтра прадстаўнікі амбасады заехалі па Быкава, каб запрасіць яго на ўскладаньне кветак да магіл савецкіх салдат на Альшанскіх могілках, і ўручылі пашпарт Ірыне Міхайлаўне. У ім не было штампна прапіскі. З гэтай нагоды Ірына Міхайлаўна адмовілася аддаць у амбасаду стары пашпарт.

Пасьля нечаканага ад'езду Васіля Уладзімеравіча і Ірыны Міхайлаўны з Прагі ў Менск 23 траўня я ўпершыню гаварыў з Быкавым недзе праз тыдзень. У той дзень Сяргей Навумчык сказаў, што Васіль Уладзімеравіч гаварыў пра надзвычайную навіну, але не хацеў даваць падрабязнасьці па тэлефоне. Я спытаўся пра гэтую навіну — Васіль Уладзімеравіч пацьвердзіў, што ёсьць навіна, і яшчэ якая, і яна тычыцца яго.

Недзе празь некалькі дзён я зноў гаварыў зь ім па тэлефоне і зноў спытаўся пра важную навіну. Васіль Уладзімеравіч расказаў, што іх пазбавілі прапіскі. Па ягоных словах, прапіскі пазбаўлены і ён, і жонка. І няясна, ці могуць яны ўвогуле цяпер знаходзіцца ў гэтай кватэры, якая не была прыватызаваная. Васіль Уладзімеравіч сказаў, што ў ЖЭСе яму паказалі нейкі закон і інструкцыю, зь якой вынікала, што

яны выпісаныя цалкам законна. Ён некалькі разоў спасылаўся на гэтыя дакумэнты».

Паводле тагачасных інструкцыяў МЗС і МУС (інструкцыяў, а не закону!), асобы, якія стала пражывалі за мяжой, павінны былі падаць заяву аб адмове ад прапіскі ў Беларусі — у тым разе, зразумела, калі яны хацелі мець беларускі пашпарт і легальна наведваць радзіму. Гэтае правіла не распаўсюджвалася на тых, хто меў часовую ці, напрыклад, гадавую візу. У Быкавых была пастаянная чэская віза. З другога боку, тэрмін дзеяння візы быў 15 гадоў («мне гэтага хопіць» — казаў Васіль Уладзімеравіч), што давала б беларускім уладам магчымасць разглядаць яе як часовую. Наогул, інстытут прапіскі — гэта савецкі анахранізм, сутнасьць якога патлумачыць заходняму чалавеку практычна немагчыма, аднак у беларускіх умовах прапіска значыла даволі шмат.

Такая самая праблема з прапіскай была і ў мяне (калі я запытаўся ў генконсульстве РБ ў Нью-Ёрку, на якіх умовах мне далі б беларускі пашпарт), тады даволі шмат пісалася пра гэта ў «Народнай волі». Пасьля адной з такіх публікацыяў (гэта быў студзень 2003 году), Васіль Уладзімеравіч сказаў, што яны з Ірынай Міхайлаўнай устрывожаныя, ці ня здарыцца тое самае і зь імі, гэта значыць — ці не запатрабуюць ад іх выпісання. Тады я сказаў, што наўрад ці ўлады асьмеляцца зрабіць такое з Быкавым. «Ды яны зробіць з намі што захочуць», — быў адказ.

Празь некалькі месяцаў стала зразумела, што Быкаў больш рэальна ацэньваў стаўленьне да сябе ўладаў.

Першае, што я прапанаваў Васілю Ўладзімеравічу, калі пачуў пра сытуацыю з прапіскай — гэта

даць інфармацыю ў прэсу. Мы былі гатовыя сказаць пра гэта на «Свабодзе» ў той самы дзень. Аднак Васіль Уладзімеравіч настойліва папрасіў гэтага не рабіць: «Так хоць застаецца якая-небудзь надзея, а калі іх разлаваць — тады проста выкінуць з хаты». Перад шпіталізацыяй я некалькі разоў размаўляў па тэлефоне з Васілём Уладзімеравічам — і ён увесь час быў занепакоены гэтай праблемай.

У адной з тэлефонных размоваў ён нават сказаў маёй жонцы, што вось, маўляў, пакуль яшчэ жывуць на Танкавай, ня выселілі, «пакуль ніхто ня ўнёс сюды свае чамаданы, а могуць і засяліць якога перадавіка вытворчасці з трактарнага завода»...

Ізноў слова Аляксандру Лукашуку: *«На пытаньне, што ён плянуе рабіць, Васіль Уладзімеравіч адказаў няпэўна — маўляў, раюся. На той момант ён не звяртаўся да афіцыйных асобаў, хаця ўжо яму званілі намесьнік міністра культуры, пазьней, здаецца, дэпутат Чаргінец, а потым званіў міністар культуры Гуляка.*

Я пазваніў у амбасаду дарадцу Віктару Міхайлавічу Казлову, які неаднаразова бываў на афіцыйных сустрэчах з Радыё Свабода, распавёў пра стан справаў і выказаў меркаваньне, што амбасада выглядае ў гэтай сытуацыі двухсэнсоўна, як праваднік апэрацыі спецслужбаў. Пазьней мне перазваніў консул Валавік, якому я таксама паўтарыў гэта. Абодва выказвалі здзіўленьне, казалі, што гэта глупства на месцах, да якога амбасада і МЗС ня маюць ніякага дачыненьня. Валавік абяцаў неадкладна ўсё высветліць і дапамагчы палагодзіць».

У тэлефонных размовах Васіль Уладзімеравіч у тыя дні і мне казаў, што звярнуўся па дапамогу да сябра, і, магчыма, нешта ўдасца зрабіць. Гэтым ча-

лавекам быў Генадзь Бураўкін, і вось што прыгадаў ён па маёй просьбе для кнігі «Быкаў на «Свабодзе».

Генадзь Бураўкін: *«Васіль сказаў мне пра цяж-касьці з прапіскай, якія ўзьніклі ў Ірыны Міхайлаўны, але зазначыў, што ня хоча ні аб чым прасіць уладу. Прыкладна ў тыя ж дні са мною звязаўся кіраўнік прэзыдэнцкай адміністрацыі Ёрал Латыпаў і запы-таўся: ці ня мог бы асабіста ён чымсьці дапамагчы Быкаву?»*

Перапыню Генадзя Мікалаевіча. Уражвае гэтае імкненьне самагавысокапастаўленага чыноўніка прэ-зыдэнцкай адміністрацыі дапамагчы «асабіста» — пасья таго, як гэтай самай адміністрацыяй было зьяняважана ўсё тое, што для Быкава было дарагім — мова, нацыянальныя сымбалі.

Генадзь Бураўкін: *«І я тады ж сказаў, што Ва-сіль ня хоча зьвяртацца да прадстаўнікоў ула-ды зь нейкімі просьбамі, але ў яго ёсьць побыто-выя цяжкасьці, якімі, я перакананы, ён не павінен займацца. І распавёў пра цяжкасьці з прапіскай. На што Латыпаў адказаў “Генадзь Мікалаевіч, гэта не праблема. Мы вырашым”. Але я яго папярэдзіў, што Васіль баіцца паўтарэньня сытуацыі з Гена-дзем Карпенкам, калі пасья пахаваньня таго Лу-кашэнка сказаў, што на ягонае ўказаньне ўлада на-ват чаравікі купляла для нябожчыка. І таму Васіль Уладзімеравіч баіцца, што нейкія жэсты з боку чыноўнікаў будуць пададзеныя як ласка ад найвы-шэйшага кіраўніцтва... Пытаньне з прапіскай празь некалькі дзён было вырашана».*

Гэтыя словы Бураўкіна я запісаў у кастрычніку; пазьней ён распавёў некаторыя дэталі ў інтэрвію для газэты «БДГ — Для служэбнаго пользаванья». Бураўкін паводзіў сябе як сапраўдны сябра.

Ірыне Міхайлаўне выдалі новы пашпарт — але каб вярнуцца ў Чэхію, ёй ужо спатрэбілася б браць візу, бо пашпарт з пастаяннай візай быў здадзены. А потым, у Празе, аднаўляць той штамп, які даваў права на пастаяннае жыхарства. І яшчэ: калі б пашпарт прыйшлося мяняць Быкаву, у яго б таксама забралі той, дзе была пастаянная чэская віза.

Мая перадапошняя размова з Васілём Уладзімеравічам адбылася 4 чэрвеня — я папрасіў яго выказацца наконт ліквідацыі Беларускага нацыянальнага гуманітарнага ліцэю, і словы «трэба змагацца за родную мову» сталі апошнімі словамі ягонага апошняга інтэрвію.

Тады ж Васіль Уладзімеравіч сказаў мне, што праблема пашпарта Ірыны Міхайлаўны вырашаная, хаця невядома — што будзе зь ягоным пашпартам, калі спатрэбіцца замена. Але гэта ўжо не турбавала Васіля Уладзімеравіча, — ён адчуваў сябе вельмі дрэнна, і я запісаў ягоныя словы: «Сярожа, цяпер паперкі, штампікі ў пашпарце мяне ўжо не цікавяць. Могуць быць, а могуць і ня быць...»

На наступны дзень Васіль Уладзімеравіч сказаў, што кладзецца ў Бараўляны.

Ну а тое, ці была гэтая гісторыя выпадковай і якая ў ёй роля ўладаў — у тых самых дні вызначыў сам Быкаў.

Аляксандар Лукашук: *«Васіль Уладзімеравіч ацэньваў сытуацыю як спэцыяльна праведзеную апэрацыю ўладаў, ён і жонка былі надзвычай знерваваныя гэтым здарэньнем і цяжка перажылі гэты ўдар».*

У тым, што гэта забрала ў Быкава апошнія сілы, перакананыя ўсе, каму Васіль Уладзімеравіч

палічыў патрэбным пра яе сказаць. «Васіль быў у адчаі», — прыгадвае Рыгор Барадулін.

У «Беларускіх ведамасьцях» Зянон Пазыняк напісаў, што «хвораму Быкаву прыйшлося гэтую нізасьць пераадольваць ды перажываць і з-за яе застацца ў Менску, ён плянаваў вярнуцца ў Прагу. Там сябры чэхі і беларусы выстараліся яму рэдкае лякарства... Чалавека, нават сьмяротна хворага на рак, яно магло патрымаць у жыцьці яшчэ год або два...» («Беларускія ведамасьці», №4, 2003)

І тут варта прывесьці запіс інтэрвію з праскім лекарам Сяргеем Юрчанкам, зроблены ў чэрвені 2003-га, празь некалькі дзён пасля сьмерці Быкава.

«Мы ня раілі Быкаву ляцець у Менск»

Сяргей Юрчанка — анэстэзіёлаг, у 2002 годзе працаваў лекарам вядучага ў Празе шпіталя «Мотал». Як і ягоная жонка Вольга, скончыў Віцебскі мэдычны інстытут, з 1997 году — у Чэхіі, атрымаў грамадзянства гэтай краіны (дарэчы, пра іх як пра асоб, якія ў новай краіне дамагліся кар’еры, зайздроснай нават для чэхаў, пісала праская прэса). Менавіта Сяргей і Вольга апекаваліся Быкавым ў часе ягонай хваробы ў Празе з таго першага дня ў лютым 2003 году, калі Васіль Уладзімеравіч адчуў сябе кепска. Гэта было жаданьне самога Васіля Ўладзімеравіча, які хацеў, каб побач былі свае. Хаця, канешне, вакол Быкава былі дзясяткі лекараў, а апэрацыю яму рабіў адзін з найлепшых хірургаў ва Ўсходняй Эўропе прафэсар Пафка (які апэраваў і Вацлава Гаўла).

Пасьля апэрацыі (не рабіць якую было нельга — гэта пагражала раптоўнай сьмерцю) Васі-

лю Ёладзімеравічу быў прызначаны курс анкалягічнага лячэння. Пры анкалягічным дыягназе гарантыяў, як вядома, быць ня можа, але ў лекараў былі спадзяваньні. Былі знойдзены найлепшыя швэйцарскія лекі — Xeloda.

Сяргей Юрчанка: *«Гэта былі лекі хіміятэрапэўтычныя, для лячэння анкалягічных хваробаў, а пасля апэрацыі — дзеля прафіляктыкі росту на ранейшым месцы. Але — не звычайная хіміятэрапэўтыка. Гэта былі швэйцарскія лекі, якія пазбаўлялі неабходнасьці рабіць кропельніцы. Непатрэбныя былі ўнутрывенныя прэпараты, якія заўсёды пераносіліся хворымі вельмі дрэнна і мелі кардыятаксычны эфэкт, таксычны ўплыў на сэрца. Гэтыя лекі — якраз былі распрацаваныя дзеля прыёму ўнутранага, як таблеткі, і распрацаваныя яны былі менавіта для людзей сталага ўзросту і пры той самай эфэктыўнасьці.*

Падкрэсьлю — пры той самай эфэктыўнасьці лекі гэтыя пабочныя эфэкты рабілі значна большыя мяккімі. Крыху слабасьць, млосьць, але гэта ні ў якім разе не ўплывае на сэрца, на функцыі арганізму.

Карацей, пасля першага і другога курсу — нармальна ён гуляў на парку, хадзіў на вуліцу, хадзіў у крамы, сустракаўся з сябрамі, са знаёмымі. Што наўрад ці было магчымым пры хіміятэрапэўтычных леках старога тыпу, гэтых унутрывенных, магчымых дозах, якія хворыя ў ягоным узросьце звычайна цяжка пераносяць і ў выніку ляжаць у ложку».

Заўважу, што менавіта гэтыя «ўнутрывенныя» дозы і былі пазьней прымененыя ў Бараўлянах.

Але вернемся ў Прагу. Ужо на наступны дзень пасля апэрацыі, калі мы з Аляксандрам Лукашукі наведаль яго ў шпіталі, Васіль Уладзімеравіч

сказаў, што хацеў бы зьездзіць у Менск, але не-дзе ў сярэдзіне лета. Апошні раз я бачыў яго 19 красавіка, якраз перад адлётам у ЗША, і ён вызначаў для паездкі ў Беларусь канец чэрвеня альбо ліпень. Альбо нават і пазней, увосень — у такім разе сыны, якіх Васіль Уладзімеравіч вельмі хацеў пабачыць, прыедуць у Прагу. Але ў сярэдзіне траўня пляны Быкава раптоўна памянліся. Я пазваніў яму зь Нью-Ёрку 22 траўня — Васіль Уладзімеравіч сказаў, што заўтра адлятае ў Менск, але ненадоўга.

Сяргей Юрчанка: *«Паездку ён гэтую тлумачыў неабходнасьцю вырашыць нейкія сямейныя пытаньні, у падрабязнасьці мы не ўваходзілі. Але з мэдычнага пункту гледжаньня ні мы, ні хірургі, ні анколягі — яму ня раілі ехаць. Раілі хаця б адкласьці на месяц-паўтара, пакуль не закончыцца прыём курсу лекаў.*

Мы ня раілі яму, але ён настойваў, казаў, што два курсы перанёс абсалютна нармальна, без значных побочных эфэктаў, толькі былі млосьць ды лёгкая слабасьць. Ён сказаў, што «я пераношу гэта вельмі добра», сказаў, што будзе інфармаваць па тэлефоне, як усё ідзе, абяцаў, што больш як на тыдзень там не затрымаецца. У нас зь ім была дамоўленасьць, у яго былі зваротныя квіткі на самалёт.

Дарэчы, мы зноў жа яго адгаворвалі ляцець самалётам. Ягоныя аргумэнты былі — што добрае, нармальнае самаадчуваньне, слабасьць ёсьць, але ня вельмі. Таму вырашыў ляцець самалётам, каб не зацягваць час на дарогу, каб праз пару гадзінаў быць там. Білеты зваротныя былі, і я павінен быў сустракаць яго ў аэрапорце (у Празе)».

23 траўня Васіль Быкаў і Ірына Міхайлаўна прыляцелі ў аэрапорт «Менск-2» на самалёце «Белавія» Як-40, які і здароваму чалавеку перанесьці часам ня-

лёгка. Выходзячы з самалёта, Васіль Уладзіміравіч страціў прытомнасць.

Адразу па прыездзе ў Менск Васіль Уладзімеравіч даведаўся, што разам з Ірынай Міхайлаўнай іх пазбавілі прапіскі ў кватэры па Танкавай, якая была непрыватызаваная.

Гэта каштавала Быкаву багата нэрваў — такой разгубленасці, такога адчаю ў голасе Быкава я ня чуў ніколі (такое самае ўражаньне было і ў Рыгора Барадуліна). Пры тым, што праскія лекары настойліва раілі пазьбягаць стрэсаў.

Пазьней прапіску аднавілі — выдаўшы Ірыне Міхайлаўне новы пашпарт, але ўжо бяз чэскай візы (такім чынам, вяртацца ў прызначаны час у Прагу, дзе быў заплянаваны чарговы курс лячэньня, Быкавы ўжо не маглі).

Я перакананы, што рана ці позна будзе вядома, ці была гэтая гісторыя з прапіскай выпадковасцю, або сплянаванай уладамі акцыяй (асабіста я выключаю варыянт выпадковасці).

Але бясспрэчна, што той нэрвовы тыдзень быў фатальным — калі яшчэ перад самым адлётам з Прагі Васіль Уладзімеравіч адчуваў сябе адносна добра, дык ужо праз тыдзень стан здароўя рэзка пагоршыўся, і ён пайшоў на абсьледаваньне ў Бараўлянах.

Сяргей Юрчанка: *«Калі ён даказаў сваю рашучасць ехаць у Беларусь, у Менск, тады мы, канешне, зрабілі ўсё магчымае, каб забяспечыць... Ведаецца, заўсёды лекар падазрае, што хай сабе два курсы хіміятэрапіі, два тыдні пацыент перанёс добра — але на трэці тыдзень можа нешта пагоршыцца. Таму мы спадзяваліся на супрацоўніцтва. Мы самі раілі яму зьвярнуцца ў выпадку вострай*

неабходнасьці ў Бараўляны, але — толькі ў выпадку вострай неабходнасьці. Калі ёсьць магчымасьць — вяртацца сюды, каб працягваць лячэньне.

На выпадак, калі б ён зьвяртаўся там да лекараў, — мы далі яму выпіску, у якой былі дыягназ, дозы прызначаных лекаў хіміятэрапэўтычных. І самае галоўнае — яны для высьвятленьня неабходных падрабязнасьцяў заўсёды маглі з намі скантактавацца. Мы далі кантакты на мэдыкаў, якія пасьля апэрацыі яго лячылі. Там быў адрас электроннай пошты, тэлефон. На жаль, ніхто нам не патэлефанаваў, ніхто нам не напісаў. Што нас, канешне, вельмі здзівіла.

Зразумела, што кожны шпіталь, кожны ўнівэрсытэт прытрымліваецца нейкай школы. Але я магу сказаць, што наш унівэрсытэцкі шпіталь у «Мотале» — адзін з найсучасьнейшых, і лекары, якія тут працуюць, пастаянна бываюць на кангрэсах, на стажыроўках у Амэрыцы, у Англіі, ва ўсім сьвеце. І ўсё новае тут ўспрымаецца, ніякіх абмежаваньняў фінансавых на набыцьцё прэпаратаў ці абсталяваньня тут практычна не існуе. Тут выкарыстоўваюць самыя перадавыя мэтодыкі.

Можа быць, гэта адрозьніваецца крыху, альбо вельмі адрозьніваецца ад звыклых мэтодыкаў, якія ўжо гадамі існавалі ў Менску. Натуральна, што там нехта зь лекараў мог бы не пагаджацца з тым, што мы робім тут. Нехта можа і ня ведаць, што тут робіцца, гэта таксама зусім натуральна. І таму, канешне ж, мы разьлічвалі на звычайны кантакт з калегамі».

Аднак ніхто зь менскіх лекараў на кантакт з праскімі калегамі падчас знаходжаньня Быкава ў Бараўлянах не выходзіў. Ня выйшаў і потым.

Затое прагучаў папрок, што за Быкавым у Празе не даглядалі. Вось што сказаў ў перадачы БТ «Панарама» на наступны дзень пасля сьмерці Быкава, 23 чэрвеня 2003 году, дырэктар НДІ ў Бараўлянах Іосіф Залуцкі: *«Его прооперировали 7 марта (на самой справе — 27 сакавіка — С. Н.) в Чехии. Он получил два курса химиотерапии, но никто за ним не наблюдал, курсы оказались неэффективными. Мы в таком случае всегда смотрим за больным».* Да гэтых словаў аўтар тэлерэпартажу на БТ дадаў, што *«Урачы адзінага ў краіне аддзяленьня інтэнсіўных мэтадаў лячэньня, дзе знаходзіўся Васіль Быкаў, таксама шкадуюць, што час быў упушчаны».*

Сяргей Юрчанка: *«Хацелася б запрасіць гэтых людзей сюды, каб яны паглядзелі на самае сучаснае ў Чэскай Рэспубліцы аддзяленьне анэстэзіялёгіі і рэанімацыі, дзе Быкава наглядалі цягам практычна ўсяго першага тыдня. Потым паглядзелі на клініку хірургіі прафэсара Пафкі, дзе Быкаў быў пасля рэанімацыі, у аддзяленьні інтэнсіўнай тэрапіі. І каб пазнаёміліся зь лекарамі, якія за ім сачылі. Ну і анколягі, якія амбуляторна яго наглядалі, мая жонка ў аддзяленьні для замежнікаў за ім таксама сачыла. Езьдзілі мы да яго і дахаты, і ён прыяжджаў на аналізы да нас праз пэўныя інтэрвалы. Калі гэтая ўсяго недастаткова — я ня ведаю, што павінна быць яшчэ».*

Я думаю, што якая-небудзь ацэнка з майго боку дзеяньняў беларускіх лекараў неправамоцная. Але... І якая-небудзь ацэнка дзеяньняў дзясяткаў чэскіх лекараў — людзьмі, якія нават з элемэтарнага мэдычнага пункту гледжаньня не паклапаціліся даведацца пра працэс хваробы тут, што тут

рабілася з моманту звароту Быкава ў лютым да ад'езду ў Менск... Гэта проста з этычнага боку, з мэдычнага боку — гэта абразьліва ў дачыненні да тых лекараў, якія тут сапраўды (дзясяткі чэскіх лекараў!) імкнуліся зрабіць усё магчымае. І лекары гэтыя — вельмі высокага ўзроўню.

Інфармацыя пра тое, што ён хворы і што зробленая апэрацыя, была раней, яшчэ ўвесну. І ў той час ніякай цікавасьці, альбо прапановы дапамогі з боку беларускіх лекараў не было. І ніякіх водгукаў і крытыкі. А потым гэта ўсё абрынулася, нібыта як на камандзе».

Мэтад лячэньня, прызначаны Васілю Ўладзімеравічу ў Бараўлянах, кардынальна адрозьніваўся ад таго, што было ў Празе — дзе ён пачуваў сябе адносна няблага. Праскія лекары, як вынікае са словаў Юрчанкі, баяліся, каб не была прымененая хіміятэрапія праз кропельніцу. Але ў Бараўлянах яе прымянілі.

Сяргей Юрчанка: «Я не бяруся абмяркоўваць альбо асуджаць дзеянні лекараў у Беларусі і што рабілася пасля прыезду Васіля Ўладзімеравіча ў Менск. Гэта, я думаю, яшчэ надоўга застанеца таямніцай альбо, ва ўсялякім разе, незразумелым. Бязь нейкіх фактаў альбо без гісторыі хваробы я як лекар наагул не магу пра гэта казаць. Але ў той жа час якраз здзіўляе рэакцыя беларускіх мэдыкаў на правільнасьць альбо няправільнасьць лячэньня тут.

Нармальна для кожнага лекара — спачатку высьветліць анамнэз, гісторыю хваробы. Таму вельмі дзіўныя і вельмі незразумелыя паводзіны лекараў, якія мелі ў руках тэлефоны, электронны адрас лекараў тутэйшых — і не пацікавіліся ніякімі нават

здымкамі, кампютарнай тамаграфіяй. Прайшоў жа месяц-другі, і можна было б нешта параўнаць. Гэта вельмі здзіўляе, і, канешне, наводзіць на думку, што гэта проста нейкае палітычнае асьляпленне, але ні ў якім разе ня дзеянні нармальнага лекара, які б ніколі так не зрабіў...»

Яшчэ калі Васіль Уладзімеравіч быў жывы, я даведаўся пра адну размову, якая калі не канчаткова, дык у значнай ступені патлумачыла тое, што рабілася вакол Быкава ў апошнія тыдні.

Да дня нараджэння Васіля Ўладзімеравіча я напісаў невялікі артыкул і 16 чэрвеня 2003-га размаўляў з галоўным рэдактарам «Народнай волі» Іосіфам Сярэдзічам. Ён і паведаміў пра размову (пазьней я папрасіў Іосіфа Паўлавіча паўтарыць свае словы пад запіс).

Іосіф Сярэдзіч: «Літаральна на наступны дзень пасля вяртаньня Васіля Быкава з Прагі ў Менск я сустрэўся з адным добрым знаёмым, чыноўнікам высокага рангу, які ў бліжэйшым атачэнні да Лукашэнкі. І вы ведаеце, я заўважыў проста, як ён, паціраючы рукі, сказаў, што «я вось пераконваў, усе пагадзіліся», і менавіта толькі дзякуючы яму і бліжэйшаму атачэнню Лукашэнкі Васіль Быкаў «зьявіўся паміраць» — менавіта «паміраць» — на Радзіму. Таму што — ён так і сказаў — «ты ж ведаеш, калі б Васіль Быкаў памёр у Празе, як бы яго сустрэла ўся грамадзкасць на чыгуначным вакзале альбо ў аэрапорце, калі б самалётам, гэта вылілася б у вялікую, можа, маніфэстацыю. А тут — ён прыехаў, сам памёр, усё спакойна».

Заўважым: словы пра сьмерць былі сказаныя на наступны дзень пасля вяртаньня Васіля Ўла-

дзімеравіча ў Менск, калі Быкаў яшчэ ня ведаў, што яго чакае, і не плянаваў класьціся ў Бараўляны.

...Толькі аднойчы ў жыцьці мая маці наліла мне чарку гарэлкі і прымусіла выпіць. Было гэта адразу пасля таго, як увечары 22 чэрвеня 2003 году патэлефанаваў Аляксандар Лукашук і сказаў, што памёр Васіль Быкаў. Мы дамовіліся сабрацца на радыё і правесьці жывы этэр, я выклікаў таксі. Я часам магу разгубіцца ў звычайнай сытуацыі, але ў экстрэмальных ці складаных абставінах канцэнтруюся. Магчыма, у той момант нават празьмерна, таму маці і наліла гарэлкі, каб расслабіўся.

Этэр мы вялі ўтрох — Аляксандар Лукашук, Віталь Тарас і я. Тэхнікі набіралі па тэлефоне суразмоўцаў, зь Менску гаварыў Уладзімер Арлоў і Валянцін Тарас, з Атавы Івонка Сурвіла, зь Нью-Джэрсі Вітаўт Кіпель і, агаломшаныя трагічнай весткай, яны прыгадвалі свае ўражаньні ад сустрэчаў з Быкавым, казалі пра ягоную значнасьць і для літаратуры, і для Беларусі. Гучаў і голас самога Быкава — запісанае годам раней аўтарскае чытаньне фрагмэнтаў з «Альпійскай балады», «Знаку бяды», «Сотнікава», «Мёртвым не баліць»... Гучала і любімая песьня Быкава ў выкананьні Данчыка — «Шумныя бярозы» на словы Янкі Купалы.

Потым, на саракавіны, калі ў Прагу прыехала Ірына Міхайлаўна, мы адзначылі ў нас дома саракавіны разам з тымі, хто быў апошнія месяцы вакол Быкава.

Ірына Міхайлаўна аддала мне кніжную шафу і пісьмовы стол з кватэры ў Вршавіцах, а таксама фотаздымак Народнага сакратарыяту БНР, які Васіль Уладзімеравіч трымаў перад сабой. Гэты масіўны

стол я не аднойчы разьбіраў-зьбіраў, перавозячы з сабой з кватэры ў кватэру.

Калі-небудзь ён адправіцца ў апошняе сваё падарожжа — на радзіму Быкава, у Беларусь, калі над краінай ізноў залунае бел-чырвона-белы сьцяг.

ВЯСНА З БЫКАВЫМ

Сяргей Абламейка

Сваю вясну 2003 году я называю «Вясна з Быкавым». Так склалася, што ў апошнюю для Васіля ўладзіміравіча вясну нам выпала ня раз сустракацца. У лютым ці пачатку сакавіка мне падумалася, што трэба нейкім чынам натаваць падрабязнасці нашых сустрэчаў. Але вольнага часу з прычыны працы ня так шмат, дый арганізаванасці не хапіла — думаў, што наперадзе яшчэ шмат сустрэч і размоваў зь пісьменьнікам, маўляў, такой бяды, калі пра тую ці іншую сустрэчу не занатую. Атрымалася толькі свае ўражаньні і падрабязнасці некалькіх сустрэчаў нагаварыць на дыктафон.

Пры гэтым у размовах з Быкавым я ніколі нічога не пытаўся ў яго з разьлікам пасья занатаваць — ня мог і не хацеў быць няшчырым. Цяпер шкадую. Лепш бы я наўмысна яго распытваў.

Толькі калі я пазнаёміўся з Быкавым бліжэй, я зразумеў, які гэта інтэлектуал і які гэта шляхетны і далікатны чалавек. Мяне асабіста ён увесь час здзіўляў — ад таго самага часу, калі 19 кастрычніка 1988 году я ўбачыў яго ў залі Чырвонага Касьцёла на ўстаноўчым сходзе «Мартыралёгу Беларусі». Ніколі не забуду сваё здзіўленьне і радасьць, калі Быкаў адштурхоўваў плячом цэкоўца Бузука ад трыбуны.

Цяпер, спазнаўшы яго бліжэй, адназначна магу сьцьвярджаць, што ён быў пасьядоўным беларускім нацыяналістам і чалавекам правых, кансэрватыўных

поглядаў. Апрача таго, ён быў глыбока начытаны і самаадукаваны чалавек з фэнамэнальнай памяццю. «Доўтую дарогу дадому» ён напісаў, не карыстаючыся ніякімі дзёньнікамі, бо дзёньнікаў, паводле яго словаў, ніколі ня веў. Я ня раз быў сьведкам, як пры размове ён на памяць цытаваў выказваньні славу-тых маралістаў і філёзафаў.

Літаратурная слава Быкава зрабіла яго ў значнай ступені публічным чалавекам. Шмат розных людзей дамагаліся яго ўвагі, яму званілі, пісалі, прасілі інтэрвію — турбавалі няспынна. Такое жыцьцё навучыла Васіля Ўладзімеравіча бараніцца — ён мог быць і вельмі халодным, нават жорсткім, мог адкрыта і цьвёрда прадэманстраваць да некага сваё незацікаўленьне. Тым больш каштоўнай была яго нязьменная ўвага да супрацоўнікаў Беларускай службы Радыё Свабода.

Думаю, што давер да мяне ў Васіля Ўладзімеравіча ўзьнік яшчэ і праз маю жонку Вольгу Краўчанку, якая паходзіць зь літаратурнай сям’і і была зь дзяцінства знаёмая з Быкавымі. І яшчэ больш дыстанцыя паміж намі, як я адчуў, скарацілася пасля таго, як Васіль Уладзімеравіч прачытаў рукапіс маёй кнігі «ЕГОізмы» і напісаў да яе прадмову (кніга выйшла ў сакавіку 2004 году). Да прачытаньня рукапісу мы зь ім пры сустрэчах абменьваліся поціскам рукі, а пасля — ён мог на разьвітаньне абняць і расцалаваць.

Калі прадмова была гатовая, ён запрасіў мяне дадому яе забраць. Гэта было 19 ці 20 сакавіка. Я прыехаў. Для мяне гэта была троху няёмкая сытуацыя, не хацелася турбаваць Васіля Ўладзімеравіча

(да апэрацыі заставалася 9 дзён). Я хацеў прадмову і рукапіс хутчэй забраць ды зехаць. Але Быкаў настояў, каб я зайшоў, пасядзеў у іх. Ірына Міхайлаўна згатавала кавы, Васіль Уладзімеравіч дастаў рукапіс з прадмовай і прапанаваў, каб я прачытаў яе. Я з хваляваньнем і таму ня надта ўважліва прагледзеў тэкст. Пасьля Васіль Уладзімеравіч спытаўся, ці ёсьць у мяне пытаньні або заўвагі. Гэта мяне ўразіла. Быкаў паводзіў сябе вельмі далікатна і адначасова цырымонна — было відаць, што ён адчувае і падкрэсьлівае значнасьць моманту. Ён сказаў, што кніга добрая, і выказаў надзею, што прадмова паспрыяе яе выданьню.

Прыехаўшы дадому, я ўважліва прачытаў тэкст і зразумеў, што заўсёды буду ўдзячны Быкаву за прадмову да «ЕГОізмаў» і іх высокую ацэнку.

Празь месяц Васіль Уладзімеравіч падараваў мне кнігу сваіх успамінаў «Доўгая дарога дадому» і напісаў, што дорыць яе з «братнім пачуцьцём...»

Было цікава назіраць вельмі далікатныя адносіны Быкава да сваёй жонкі, Ірыны Міхайлаўны, якую ён ласкава называў «Ірыся». Ірына Міхайлаўна, дарэчы, была Быкаву ня толькі жонкай, яна была, фактычна, яго літаратурным дарадцам і сакратаром. Прынамсі, так я зразумеў адносіны паміж імі.

Уразіла мяне і яго мужнасьць. Ня думаю, што хаця б 10 са 100 чалавек зь яго дыягназам і станам могуць паводзіцца так стрымана, можна і годна — такіх, відаць, адзінкі. Адноўчы ён нам з жонкай проста і спакойна сказаў, што пры ягоным стане

здараўя пытаньне стаіць так — ці мае ён яшчэ хаця б некалькі месяцаў.

Неяк увосень 2002 году, калі Быкаў у адзін са сваіх прыездаў у Прагу запрасіў Алеся Лукашука, Сяргея Навумчыка і мяне з жонкай у рэстарачню, я спытаўся, як яму жылося ў Горадні, і ён адказаў, што вельмі добра, маўляў, у яго жыцьці так было заўсёды, чым далей ён перамяшчаўся на захад, тым больш камфортна сябе пачуваў эмацыйна і псыхалягічна. Так было зь пераездам з Далёкага Ўсходу ў Беларусь, з Асіповічаў у Горадню, зь Беларусі ў Фінляндыю, а адтуль у Нямецчыну.

Вясна 2003 году выдалася гарачаю ў сэнсе міжнародных падзеяў: ішла вайна ў Іраку, сьвет віраваў. Быкаў адназначна быў на баку Амэрыкі і казаў, што тыранія павінна быць зьнішчана. На размовы пра ахвяры амэрыканскіх бамбардаваньняў ён адказваў, а колькі, маўляў, памерла людзей ад рук Хусэйна.

Васіль Уладзімеравіч заўсёды падтрымліваў незалежніцкія рухі, пра якія б народы ні ішла гаворка. Адноўчы мы гаварылі пра курдаў, якія падчас вайны ў Іраку паспрабавалі дамагчыся для сябе нейкіх правоў. Быкаў асуджаў цынічную пазыцыю Турэччыны, якая патрабавала ад ірацкіх курдаў вываду іх войскаў з цэнтраў нафтаздабычы на поўначы Іраку — гарадоў Кіркук і Масул. Турэччына баялася, што курды, атрымаўшы кантроль над нафтай, а значыць і грошы, дапамогуць і 12 мільёнам курдаў турэцкіх. Я таксама гэтым абураўся, але казаў,

што на сьвеце справядлівасьці няма, і таму чакаць яе ад краінаў не выпадае. А Васіль Уладзімеравіч адказаў цытатай зь некага (яму здавалася, што гэта быў Максімільян Валошын), маўляў, нікая ідэя не праліла столькі крыві, як ідэя справядлівасьці.

Быкавы на чужыне нудзіліся. Колькі б вакол ні было ўважлівых і гатовых дапамагчы маладых людзей, людзям пажылым патрэбныя іх сябры, іх сваякі і адпаведнае асяродзьдзе — адным словам, іх сьвет. Гэты сьвет у Быкава адняла цяперашняя ўлада, якая назвала яго «літаратурным паліцаем» і выштурхнула за мяжу. Ніколі не забуду дзьве самотныя постаці ў акне кватэры на першым паверсе дома ў праскіх Вршавіцах. Шмат разоў, ад'яджаючы, мы з жонкай сядзем у машыну побач з пад'ездам, а ў акне — двое самотных людзей прыязна і сумна махаюць нам рукой. У Васіля Ўладзімеравіча — клясычны быкаўскі разьвіталны жэст: дзьве счэпленыя над галавой рукі, і погляд троху спадылба...

22 сакавіка 2003 году ў Празе адбылася ўрачыстая акадэмія з нагоды 85-х угодкаў абвяшчэньня незалежнасьці БНР (тады быў апошні публічны выступ Быкава). Пасьля акадэміі мы з Вольгай адвозілі Васіля Ўладзімеравіча дадому. А ён нечакана запрасіў нас да сябе, і вось так сталася, што 85-я ўгодкі БНР мы адзначылі разам — я з жонкай і Быкаў зь Ірынай Міхайлаўнай. Мы пілі белае бардо і да самага вечара шмат гаварылі. Я тады, памятаю, шмат разважаў, што 25 сакавіка 1918 году — найвялікшы дзень тысячагадовай беларускай гісторыі, галоўны

ўклад беларускага народу (разам з царкоўнай Уніяй 1596 году) у гісторыю чалавецтва — бо менавіта тады мы засьведчылі ўсяму сьвету, што ёсьць такі народ і што ён мае права на самастойнае дзяржаўнае існаваньне. Я казаў, што братоў Луцкевічаў, якія ў сакавіку 1918 году прыехалі з папличнікамі з Вільні ў Менск і літаральна «згвалцілі» Раду БНР, каб яна абвясціла незалежнасьць, трэба лічыць апосталамі беларускай нацыі. Каб не яны, што цяпер было б зь Беларусьсю? Васіль Уладзімеравіч з гэтым адназначна пагаджаўся.

Цікава, што ў той дзень, 22 сакавіка, калі мы ехалі ў мэтро ад Славянскай бібліятэкі да месца стаянкі нашага аўто, да Быкава ў кішэню залез злодзеі — у Празе яны езьдзяць у грамадзкім транспарце групамі, ствараюць таўкатню і спусташаюць сумкі ды кішэні пасажыраў. Звычайна іх ахвярамі становяцца турысты, якія і грошы пры сабе маюць, і выглядам сваім вылучаюцца, і на чужых мовах гавораць — якраз па мове найчасьцей ахвяры і выбіраюць.

І вось такая купка злачынцаў пачала валтузьню вакол нас. Я, як мог, затуліў Быкава плячом і пастараўся адштурхнуць нападнікаў рукамі. Васіль Уладзімеравіч захаваў спакой, а калі мы выйшлі з вагона, сказаў, што адчуў-такі ў сваёй кішэні руку злодзея, але выгляду не падаў. Пасьля ён засьмяяўся і сказаў: «А чаго баяцца, кішэня ж — пустая».

Раніцай 24 сакавіка, у панядзелак, Алесь Лукашук адвёз Быкава на апэрацыю ў лякарню. Але

Ўвечары яго выпісалі, бо паднялася тэмпература. А 26-га, у сераду, у тую самую лякарню яго адвозіў ужо я. Мне хацелася, каб зь ім была нейкая хрысьціянская рэліквія. Спачатку я хацеў падараваць яму асабісты ружанец Язэпа Германовіча (Вінцука Адважнага), які ў мяне ёсьць. Але атрымалася інакш, бо ружанец я забыўся дома.

У мяне ў машыне была маленькая драўляная іконка Багародзіцы з Ісусам, якую мне некалі асьвяціў і падараваў уніяцкі сьвятар з Кастамлотаў у Польшчы архімандрыт Раман Пентка. Калі мы прыехалі, я ўзяў тую іконку, уклаў у руку Васіля Ўладзімеравіча і паціснуў яе. У адказ ён сьціснуў маю руку, і так мы нейкі час трымалі адзін аднаго за руку, а паміж нашымі далонямі была тая іконка. Для мяне гэта было выразам удзячнасьці, павагі і ўзаемаразуменьня. Праз пару дзён пасля апэрацыі я прыйшоў да яго ў лякарню і убачыў тую іконку ў нагруднай кішэні піжамы, у якой ён ляжаў. Пасля гэтую іконку ён узяў з сабой у Бараўляны, яе відаць на здымках на тумбачцы каля яго ложка. А калі Васіль Уладзімеравіч памёр, Ірына Міхайлаўна ўклала той абразок яму ў кішэню пінжака. Зь ім яго і пахавалі.

Дарэчы, у труну да Васіля Ўладзімеравіча паклалі і перададзеныя Сяргеем Навумчыкам з Прагі праз Алеся Лукашука бел-чырвона-белую значку і ручку з быкаўскага пісьмовага стала. Гэта зрабіў сын Быкава Сяргей.

Калі я ў верасьні 2003 году аглядаў у быкаўскай менскай кватэры яго кабінэт, Ірына Міхайлаўна прапанавала мне ўзяць зь яго пісьмовага стала любую рэч

на выбар — як сувэнір і рэліквію. Звычайна на стала людзі трымаюць або вельмі патрэбнае, або мілыя ім рэчы-забаўкі. Там было шмат усяго — нож для паперы, ручкі і алоўкі, лупа... Я выбраў маленькую плястыкавую іконку-складзень. Калі яе разгарнуць, на левым баку — абразок сьвятога Васіля Вялікага, а на правым — тэкст малітвы да гэтага сьвятога па-царкоўнаславянску. У такі спосаб мы з Васілём Уладзімеравічам завочна абмяняліся іконкамі.

31 сакавіка Быкава перавялі з рэанімацыі ў звычайную палату, і ў той самы дзень мы з Вольгай і Сяргеем Навумчыкам прыехалі яго адведаць. Ён узрадаваўся. Мы прывезьлі яму першыя асобнікі дзвюх ягоных кніжак: «Доўгай дарогі дадому» і зборніку быкаўскай публіцыстыкі на ўкраінскай мове «Крыжовы шлях». Ён так чакаў выданьня сваіх успамінаў і быў так рады кнізе, што пакуль мы сядзелі ў яго на працягу гадзіны і гаварылі, некалькі разоў пачынаў гартаць кнігу і траціў нітку размовы. Мы абмяркоўвалі дызайн абедзвюх кніжак, казалі, што ўкраінская лепшая, але было відаць, што яго цікавіць толькі «Доўгая дарога дадому».

Наогул, лякарня і атмасфэра ў ёй прыгняталі яго. Ён сказаў, што надзвычай рады пераводу з рэанімацыі — там увесь час мітусьня, некага прывозяць, адвозяць, выратаўваюць. Пасьля ўспомніў пра свайго сына Васіля, які, прапрацаваўшы 20 гадоў у дзіцячай нэўралягічнай клініцы, сышоў з мэдыцыны, бо ня мог штодзень трымаць чалавечае гора і боль. Дэфіцыт лекаў з прычыны беднасьці дзяржаўнай мэдыцыны, немагчымасьць дапамагчы хвораму і яго сваякам не давалі яму спакойна жыць.

Мне падумалася, што Васіль Быкаў-малодшы мае такую самую мастацкую і чульлівую душу, як бацька. Васіль Уладзімеравіч тады казаў, што лекарам наогул павінен быць вельмі моцны характарам чалавек, бо побач заўсёды пакуты, боль і сьмерць. Сказаў таксама, што каб на яго цяперашні розум, дык ён бы сыну не дазволіў паступаць на мэдыцыну.

Тады мы яшчэ гаварылі пра мізэрныя ганарары, якія плацяць цяпер пісьменьнікам, і Васіль Уладзімеравіч расказваў, што перад паўлаўскай грашовай рэформай меў на рахунку ў Дзяржбанку СССР 250 тысяч рублёў. Тыя грошы прапалі, і народны пісьменьнік далей вымушаны быў жыць на пэнсію.

Саму дату 25 сакавіка (гэта быў аўторак) мы з Вольгай адзначалі ў Сяргея і Галіны Навумчыкаў. І вось тады, абмеркаваўшы сытуацыю, мы вырашылі, што пасья апэрацыі пастараемся па меры сваіх сілаў дапамагчы Быкавым, зьняць зь іх пэўны бытавы клопат. Быкавы былі ў Празе ня вельмі абжытыя, амаль нічога дома не гатавалі, а мы разумелі, што пасья апэрацыі на кішэчніку і печані чалавеку патрэбная дыета. І калі 9 красавіка Васіля Ўладзімеравіча выпісалі, Галя Навумчык і мая Вольга пачалі па чарзе гатаваць яму абеды. Навумчыкі ездзілі да Быкавых на грамадзкім транспарце (машыны ў іх тады не было) пераважна ў выхадныя, а ў астатнія дні ежу адвозіў я. Даяжджаў да Быкавых з пачастункамі і Алесь Лукашук з жонкай Сьвятланай.

Пасья апэрацыі Васіль Уладзімеравіч страціў пачуцьцё смаку — не адчуваў ежу на смак. Адной-

чы яму ў лякарні страшна захацелася зваранага ўсмятку яйка, Ірына Міхайлаўна прынесла, а ён смаку не адчуў.

І вось мне запомнілася, што гэтае пачуцьцё яму вярнулася 17 красавіка. У той дзень я прывёз згатаваны маёй Вольгай дыетычны абед: аўсяны суп з морквай і паравыя катлеты з падлівай і грэцкай кашай. Васіль Уладзімеравіч зьеў, пасядзеў задумлена, паўсьміхаўся і сказаў, што ўпершыню адчуў і смак ежы, і пах, і апэтыт. Усяго гэтага з раніцы яшчэ не было. Тая падзея выклікала ў нас аптымізм.

Яшчэ мне запомнілася, што 29 красавіка Вольга зварыла кіслую капусту і нешта на другое, я, як заўсёды, адвёз абед да Быкавых, а вечарам па тэлефоне Васіль Уладзімеравіч падзякаваў і сказаў, што гадоў 30 ня еў такіх «шчэй...»

Калі ў канцы красавіка Сяргей Навумчык ад'ехаў на месяц у ЗША, да мяне перайшоў абавязак прывозіць Быкаву сьвежую прэсу — мы раздрукоўвалі яе з інтэрнэту. Дагэтуль я адвозіў яму толькі «Нашу Ніву», якая прыходзіла ў Прагу на маё імя з пазнакай у дужках «Для Васіля Быкава». Зь беларускіх газэт мы раздрукоўвалі яму яшчэ «Народную Волю», якую ён з ахвотай чытаў.

Паколькі газеты раздрукоўваліся з інтэрнэту, дык артыкулы пераважна былі на мой густ, які не абмяжоўваўся толькі палітычнымі ці літаратурнымі навінамі. А ён заўсёды дзякаваў, казаў, што вельмі цікава, бо яго якраз і займае «жыцьцё ва ўсіх яго праявах». Ён, дарэчы, практычна не чытаў мастацкай літаратуры, казаў, што стаміўся і страціў да яе інтарэс. А жыцьцём «ва ўсіх яго праявах» цікавіўся

жвава і з ахвотай. Так працягвалася зь невялікім перапынкам у канцы красавіка (калі я быў у Беларусі), да самага ад'езду Быкавых у Менск 23 траўня. Мае візыты былі даволі кароткія — ня больш за гадзіну. Але за тья размовы, за дабрыню і ўвагу Быкавых я буду заўсёды ўдзячны лёсу.

У тья красавіцкія дні шмат гаварылі і пісалі пра забойства ў Расеі дэпутата Думы Сяргея Юшанкова. Васіль Уладзімеравіч казаў, што гэта адназначна «гэбуха» — яе почырк, яе стыль. Быкаў тады сказаў вельмі характэрную рэч, якая шмат можа сказаць тым, хто абвінавачвае яго ў «прарускасьці». Ён сказаў, што ў Расеі кіруе «гэбэшная кліка», а ў гэтага, як ён сказаў, «расейскага беспарадку» ёсьць адна асаблівасьць. Калі б раптам высветлілася, што загад аб забойстве Юшанкова аддаў сам Пуцін, і гэта стала б шырока вядома, дык народ яго не асудзіў бы, а наадварот казалі б, маўляў, во якая рука цвёрдая, які мужык, які гаспадар круты — узяў і забіў. І яшчэ больш захапляліся б. Так Быкаў казаў пра Расею і расейскі народ 24 красавіка 2003 году.

Расказаў ён і пра свае рахункі з ГБ. Казаў, што ў Менску рукапісы ў яго кралі ня толькі на дачы, але і дома, на Танкавай. Калі я спытаўся пра зьніклія за мяжой арыгіналы рукапісаў, Васіль Уладзімеравіч расказаў, што дзеля той справы не паехаў на першы зьезд БНФ. Парыскае выдавецтва прапанавала Быкаву выдаць поўны збор яго твораў, адзіная ўмова — даслаць тэксты з арыгіналамі рукапісаў. У Васіля Ўладзімеравіча якраз надарылася паездка ў Гішпанію, якую ён вырашыў скарыстаць для перадачы рукапісаў у Парыж, бо на савецкую по-

шту праз ГБ не спадзяваўся. У Гішпаніі нейкі былы савецкі гішпанец дапамог яму запакаваць усё, і яны адправілі рукапісы па ўказаным парыскім адрасе. Як вядома, усё знікла бяз сьледу.

У пачатку 90-х гадоў Быкаў сам прыехаў у Парыж і стаў шукаць тое выдавецтва. Аказалася, што такога няма і не было. Васіль Уладзімеравіч казаў, што яму асабліва шкада першага варыянту «Мёртвым не баліць», бо ён з прычыны бясконца пераробак страціў адчуваньне «явы» — без арыгіналу ён сам ужо ня мог сказаць, які варыянт першасны, сапраўдны*. А я думаў пра маштаб гэтай страты для беларускай культуры. Каму было важна, каб творы Быкава ніколі не былі выдадзеныя ў нязьмененым цэнзурай выглядзе? Відаць, таму, хто гэтую цэнзуру і дапільноўваў.

9 траўня я віншаваў Васіля Ўладзімеравіча зь перамогай па тэлефоне. Атрымалася невялікая размова. Я сказаў, што віншую яго ня толькі з уласна перамогай, але і з тым, што ён выжыў у той страшэннай і крывавай калатнечы, якой была Другая сусьветная вайна. А таксама з тым, што ён пераадолеў надзвычай цяжкую духоўную і маральную траўму, спрычыненую яго мастакоўскай душы ваеннымі рэаліямі, і здолеў перажытае ўвасобіць у высокую літаратуру.

А пасля я раскажаў, што ў маёй сям’і вайна пераламала лёсы сваякоў і з боку бацькі, і з боку маці.

* Пасля сьмерці В. Б. дзякуючы дасьледчыку Сяргею Шапрану была знойдзена першапачатковая аўтарская рэдакцыя твора ў Менску і яго чарнавая рэдакцыя ў Горадні, якія ляглі ў аснову выданьня “Мёртвым не баліць. Без цэнзуры”, Менск. 2014.

Бацькаў бацька быў загнаны ў мірскі батальён самааховы, а ў 44-м забраны на фронт і ў тым самым годзе загінуў у Славаччыне. Бацька мамы быў савецкім афіцэрам, быў у партызанах, цяжка паранены, пасля вайны за страту пісталета дастаў 10 гадоў лягераў, якія амаль цалкам адседзеў.

Васіль Уладзімеравіч у адказ сказаў, што і тады «жыцьцё чалавечае каштавала тры капейкі», і цяпер яшчэ чалавецтва не дажыло да разуменьня каштоўнасьці асобнага чалавечага жыцьця.

Быкаў вельмі тонка адчуваў людзей і сьвет, часткай гэтага адчуваньня была яго здольнасьць да жывапісу і малюнку. Ён таксама меў прыроджаную годнасьць, якой ужо так мала засталася сярод насельнікаў сучаснай Беларусі. Пыхі, прэтэнзіі і фальшывага гонару хапае, а вось годнасьці, у тым ліку і нацыянальнай, амаль няма. Тую годнасьць яшчэ можна ўбачыць сярод беларускіх эмігрантаў, большасьць якіх таксама паходзяць зь сялян.

У пачатку і ў сярэдзіне мінулага стагодзьдзя ў Беларусі яшчэ заставалася шмат такіх здольных і годных вяскоўцаў, якія ні перад кім не схілялі галавы і шмат чаго хацелі, не задавальняючыся малым. На ўсходзе краіны такіх выбіла НКВД, калектывізацыя і дэпартацыі, а на захадзе — спачатку саветы, Армія краёва і немцы, а пасля зноў жа савецкая ўлада.

Вось якраз такія годныя людзі зь Беларусі і іх дзеці жывуць цяпер у заходніх краінах. Несумненна, што такім чалавекам быў і Васіль Уладзімеравіч. Недарэмна ён хутка сышоўся і пасябраваў з Барысам Кітом. Быкаў таксама не схіляў галавы.

Увесну 2003 году надвор'е ў Празе выдалася ня надта добрае — ніяк не прыходзіла цяпло. Неба было спрэс зацягнутае нізкімі алавянна-шызымі абломкамі, дзьмуў халодны вецер. Сьнег у Празе бывае рэдка, і яшчэ вясной вецер можа гнаць вам пад ногі зжоўклае апалае лісьце — уздых мінулае восені.

У тую вясну ўзьнікла нават блытанае адчуваньне пары году — ці то лета наперадзе, ці то зіма. А Быкавы якраз вельмі цікавіліся надвор'ем. Гэтаму было дзьве прычыны. Адна — няведаньне замежных моваў. Пажылым людзям у новай краіне наладзіць побыт асабліва цяжка. Свайго тэлевізара ў іх не было, і таму тэлевізар і відэамагнітафон 19 красавіка ім пазычыў Віталь Тарас. Па-чэску Быкавы не разумелі і ў выніку зьвярталі ўвагу пераважна на прагнозы надвор'я, дзе ўсё ясна і бяз словаў, па карцінцы. Пра гэта з жартам ня раз казаў сам Васіль Уладзімеравіч. Зрэшты, гэта толькі адна і не галоўная прычына ўвагі Быкава да надвор'я ў тую апошнюю для яго вясну.

Ён відавочна разумеў усю крытычнасьць свайго становішча і свайго дыягназу. І таму было асабліва балюча назіраць у ім тугу па сапраўднай вясне, па красе прыроды, па «сонейку», як ён казаў. Ён толькі і гаварыў што пра цяпло, пра цёплае надвор'е — ён прагнуў яго, чакаў апантана і з надзеяй, можна было падумаць, што цяпло было яму жыцьцёва неабходнае.

Аднойчы, прыйшоўшы да яго ў палату, мы з Вольгай казалі, што на вуліцы пайшоў сьнег. Васіль Уладзімеравіч так засмуціўся і расстроіўся, нібы даведаўся нейкую кепскую навіну. Падышоў да акна, паўздыхаў...

На 23 красавіка ў Васіля Ўладзімеравіча быў прызначаны чарговы прыём у анколяга. Напярэдадні ён сказаў, што яму толкам нічога ня кажуць і што чэскія мэдыкі яшчэ застаюцца пры старой савецкай традыцыі хаваць ад хворага праўду пра яго сапраўдны стан. «А што я... Мне — каб хутчэй цёпла стала, мне б да цяпла дажыць», — сказаў ён.

Затое, калі вясна такі надышла ў траўні, Быкаў зьмяніўся, падбздэрыўся, яго настрой відавочна палепшыўся.

Аднойчы, мы з Вольгай заехалі апоўдні да яго, каб аддаць сьвежую прэсу. Папярэдне я пазваніў Васілю Ўладзімеравічу на мабільны тэлефон, ён сказаў, што цяпер з Ірынай Міхайлаўнай знаходзіцца ў Гаўлічкавых садах і прапанаваў нам ехаць адразу да садовае брамы. Сады былі літаральна за дзьве сотні мэтраў ад кватэры Быкавых. Гэта быў шанцунак, што апошнія месяцы Васілю Ўладзімеравічу выпала пражыць каля гэта цудоўнага праскага парку, размешчанага на маляўнічым і даволі стромым схіле гары з выступамі скальнай пароды. Ён праводзіў там шмат часу, падоўгу гуляючы па дагледжаных аляях сярод векавых дрэваў і велізарных кустоў расквітнелага бэзу або седзячы на сонейку на адной са шматлікіх лавчак.

Мы прыехалі, каля ўваходу ў парк нас сустрэў сам Васіль Уладзімеравіч — Ірына Міхайлаўна на той час пайшла ўжо дадому. Гэта быў ці не адзін зь першых па-сапраўднаму цёплых дзён. Васіль Уладзімеравіч быў у гуморы, вельмі ажыўлены і ўвішны. Ён прапанаваў паказаць нам парк, мы згадзіліся, і ён павёў.

Быкаў крочыў паперадзе і так жвава, што мы ледзьве пасьпявалі. Ён вёў нас па аляях і расказваў

пра кожнае дрэва ці куст — дзіўным чынам ён ведаў іх назвы, а было іх там безьліч. Я дзівіўся, захапляўся яго ведамі і ў адказ нагадаў яму, як у сваіх дзённіках Вячаслаў Адамчык расказвае пра пахвалу Кандрата Крапівы яго першаму раману: «А вы шмат зэлак ведаеце...» Прыгадаў я і безьліч батанічных назваў у творах Караткевіча. У адказ Быкаў задаволена ўсьміхаўся.

Мы абышлі ўвесь парк, пасядзелі на лаўцы, пагаварылі троху пра тое-сёе. Васіль Уладзімеравіч захапляўся вясной, цеплынёй і расквітнелай прыродай. І разам з тым недзе глыбока ў куточках быкаўскіх вачэй я бачыў прыхаваны сум і боль — ён адназначна разьвітваўся. Вядома, надзея на лепшае таксама была, але было і разьвітаньне. Разьвітаньне зь вясной, цеплынёй, прыродай, з «сонейкам» і... з цэлым сьветам. Ён хацеў на разьвітаньне надыхацца цёплым веснавым паветрам, нацешыцца сонечнымі косамі, налюбавацца кветкамі і маладой зелянінай. Усё навокал ён тонка адчуваў, разумеў і цаніў. Любоў і замілаваньне да прыроды былі, як я разумею, часткай яго шляхетнай беларускай і мастакоўскай душы.

Неяк, сядзячы ў Быкавых, я расказаў Васілю Уладзімеравічу пра свае невясёлыя назіраньні над нашым нацыянальным характарам. Беларусы, казаў я, заўсёды саступаюць, сыходзяць убок, прапускаюць наперад «паночкаў», не жадаюць увязвацца ў якое-кольвечы процістаяньне. Каб беларуса выклікаць на канфлікт, трэба яму так дапячы, каб зусім невыносна было, тады ўжо беларус выбухне. Дый тое ня факт. Як прыклад я прыводзіў звычайную сы-

туацыю на вуліцы любога зь беларускіх гарадоў. Ты ідзеш, а нехта крочыць збоку, і вашы шляхі перасякаюцца. У Празе ў аналягічнай сытуацыі табе ніхто і не падумае саступаць, табе спакойна праойдуць дарогу, бывае наступяць на нагу, не прабачацца, а могуць нават і аблаяць. А беларус пераважна саступіць, можа нават спыніцца як укапаны ці спалохана тузануцца назад.

Якраз перад тым я меў такі выпадак у Менску, калі жанчына (!), зь якой нашы шляхі перасекліся, адхіснулася ад мяне раней, чым я сам пасьпеў зрабіць тое самае. І адхіснулася з такой гатоўнасьцю і рашучасьцю, што выключыла ўсялякія думкі пра выхаванасьць і далікатнасьць. Гэта нешта іншае — глыбейшае і большае. Я назіраю гэта шмат гадоў. Славутая беларуская памяркоўнасьць ёсьць вынікам сумнага досьведу беларускіх сялян за апошнія тры стагодзьдзі, калі яны толькі і чулі, што «асадзі назад...» Шляхта і гараджане нас пакінулі, спольшчыліся і абруселі, засталіся сяляне, якія ў пачатку стагодзьдзя яшчэ хацелі «людзьмі звацца», а цяпер, пасля трагічнага досьведу XX стагодзьдзя, перасяліліся ў гарады і думаюць, што ўжо «людзьмі сталі» і што ім ёсьць што страціць. Экс-сялянам няма з чым параўноўваць, бо грошай на замежныя падарожжы па-ранейшаму нестася.

Так прыблізна я наракаў на беларускі характар, і Васіль Уладзімеравіч мяне горача падтрымаў. Ён сказаў, што сапраўды беларусы адскокваюць убок, саступаючы адно аднаму, сказаў таксама, што нават тут, у Празе, ён у гэтым увесь час пераконваецца на прыкладзе сябе і жонкі, якая ўвесь час яму кажа, маўляў, адыдзі ўбок, не заступай людзям дарогу, ня трэба турбаваць нікога, самі дамо рады і гэтак далей.

Стопрацэнтным беларусам у гэтым сэнсе быў і сам Быкаў. Адночы ўзімку, празь месяц-другі пасля пераезду ў Прагу, ён быў у нас на Радыё, і паўстала патрэба адвесьці яго ў опыткузамовіць акуляры. Паколькі я размаўляю па-чэску, то менавіта я і мусіў быў пайсьці зь ім. Васіль Уладзімеравіч усьцешыўся і пачаў апранацца, а я кажу: «Пачакайце, калі ласка, хвілін 5–10, я мушу скончыць тут адну працу». Мне трэба было начытаць троххвілінны тэкст міжнароднага камэнтару. Як Быкаў дачуўся, што я яшчэ маю нейкую працу, ён тут жа адмовіўся ісьці ў опытку, сказаў, што іншым разам, і як мы зь Сяргеем Навумчыкам яго ні ўгаворвалі, апануўся і сышоў. Я спачатку быў падумаў, што нечым яго пакрыўдзіў, але пасля зразумеў, што гэта ўсяго толькі яго беларуская звышдалікатнасьць.

Пра тое, што Быкаў гэтую сялянскую рысу беларусаў разумеў і бачыў, сьведчыць яго аповесьць «Афганец». Я прачытаў яе праз год пасля сьмерці аўтара. Нікому ня трэба падманвацца з прычыны ўяўнай спрошчанасьці быкаўскай прозы, адкрытасьці і яснасьці сюжэтаў і прадказальнасьці фіналаў. У «Афганцы» таксама ўсё, на першы погляд, проста: праблемы ўзьніклі, нявыкрутка, дапякло — заб'ю; грошай далі, накармілі, купілі — а-а... ну ладна, хай як ёсьць застаецца... Гэта суровая праўда беларускага быцьця, праўда пра беларуса. Пра маўклівага, ляснога, канфармісцкага, зацюканага шматлікімі сваімі і суседзкімі панамі і падпанкамі беларускага мужыка. Быкаў усё разумеў і «простымі сродкамі дамагаўся складанага» (выбачаюся за самацятату).

Аднойчы, калі гаворка ішла пра маю кнігу «ЕГОізмы», Васіль Уладзімеравіч раптам прызнаўся, што і сам некалі складаў афарызмы. Адзін яго афарызм мне запомніўся праз супадзеньне думак. Гаворачы пра маю канстатацыю аб пераможцах, якія звычайна са зьдзіўленьнем даведваюцца, колькі ў іх было паплечнікаў у часе барацьбы, Васіль Уладзімеравіч сказаў: «Ну Божа ты мой, перамога заўсёды мае шмат крэўных, а няўдача — сірата». Зрэшты, думка гэтая ў абодвух выпадках не арыгінальная і зусім ня новая.

29 красавіка я спытаўся ў Васіля Ўладзімеравіча, як ён адчувае сябе інтэлектуальна, ці працуе над нечым. Ён адказаў, што якраз у гэты дзень упершыню пасяля апэрацыі зноў узяўся за пісаньне. Сказаў, што да абеду скончыў ліст «маскоўскаму сябру», які доўга ляжаў няскончаны.

Як вядома, падзеі Другой сусьветнай вайны ў Беларусі Быкаў называў грамадзянскай вайной — на яго думку, ваявалі партызаны з паліцыяй, а немцы былі ўбаку ад гэтай лютай бойкі. Ён лічыў, што якраз ад гэтага найболей цярпела насельніцтва і што абодва бакі тога канфлікту былі калябарантамі.

Яшчэ да пераезду Быкавых у Прагу, 22 чэрвеня 2002 году, мне выпала працаваць вядучым. Я пазваніў Васілю Ўладзімеравічу ў Франкфурт-на-Майне і папрасіў у дзень пачатку вайны сказаць некалькі словаў на адкрыцьцё праграмы. Ён папрасіў паўгадзіны на падрыхтоўку, і калі я пера-

званіў, надыктаваў мне дзвюххвіліннае слова пра вайну, пераможцаў, пераможаных і перамогу. Вось фрагмент таго быкаўскага радыёінтэрвію:

«...Немцы, як я зразумеў, хацелі б гэтую дату як мага хутчэй забыць. І гэта іх права, бо яны пацярпелі паразу. Параза, як вядома, малапрыемная рэч. Але гісторыя парадаксальная па сваёй сутнасці. І так сталася ў часе, што пераможцы і пераможаныя нібы памяняліся ролямі. Яны — бы пераможцы, а мы — сапраўды пераможаныя, бо бедныя і зьняважаныя. Чаму так? Але гэта пытаньне для нас. Немцы на яго даўно адказалі. А мы не навучаныя разважаць гэтакім чынам, мы задавальваемся старэчай эўфарыяй ад даўняй перамогі, якая на справе ёсць перамога ня нашая. А чыя — во гэта таксама пытаньне, на якое наша грамадзкая думка дагэтуль ня мае выразнага адказу...»

8 траўня 2003 году яшчэ не такі моцны пасля апэрацыі Васіль Уладзімеравіч пад вялікім націскам беларускага пасла ў Чэхіі Ўладзімера Бельскага згадзіўся ўзяць удзел у афіцыйнай цырымоніі ўшанаваньня загінулых савецкіх салдат на Альшанскіх могілках у Празе. Штогод у гэты дзень там зьбіраліся паслы Беларусі, Украіны і Расеі разам з прадстаўнікамі афіцыйных уладаў Чэскай Рэспублікі.

Падчас цырымоніі, на якой Быкаў ледзь не самлеў, ён зазнаў яшчэ й вялікі боль і сорам. Празь дзень Васіль Уладзімеравіч раскажаў, што перад пачаткам цырымоніі зайгралі расейскі і ўкраінскі гімны, а беларускага не было. «Як быццам мы ўжо

ўвайшлі ў склад Расеі», — сказаў сумны Васіль Уладзімеравіч.

Ён моцна шкадаваў, што згадзіўся пайсьці на тую імпрэзу — магчыма, гэта быў кампраміс за новы пашпарт для Ірыны Міхайлаўны, а, можа, ён проста ня здолеў адмовіць. Пасол Бельскі, паводле Быкава, на адсутнасьць беларускага гімну не зрэагаваў.

Калі мы адзначалі разам Дзень Волі, Васіль Уладзімеравіч расказаў нам з Вольгай, што ў пэўным сэнсе верыць у прыкметы. Прынамсі, цэлае ягонае жыцьцё лічбы 11 і 111 прыносілі яму непрыемнасьці і няшчасьці. Калі, скажам, у камандзіроўцы яму выпадала пасяліцца ў гатэльным пакоі з нумарам 11 ці 111, дык абавязкова за гэтым ішла хвароба, крадзеж грошай ці яшчэ нейкая непрыемнасьць. Трапілася, напрыклад, скрыня ў аўтаматычнай камэры захоўваньня з нумарам 111, і якраз перад адпраўленьнем цягніка ў ёй зламаўся замок. У выніку спазьненьне на цягнік. І такіх прыкладаў Васіль Уладзімеравіч прыводзіў незьлічона.

А далей ён расказаў, што калі ўзімку 2002–2003 гадоў адчуў сябе кепска, то мусіў зьвярнуцца ў Празе да беларускіх лекараў Юрчанкаў. І вось калі пры першым прыёме на яго заводзілі гісторыю хваробы, Васіль Уладзімеравіч краем вока зірнуў на толькі што ўпісаны рукой чэскай мэдыстры нумар карткі. Гэта была лічба 111... «Я ўбачыў 111 і зразумеў, што нічога добрага ад гэтай хваробы мне чакаць не выпадае», — дакладна так сказаў Быкаў нам з Вольгай 22 сакавіка 2003 году, за пяць дзён да той фатальнай апэрацыі. Ён таксама сказаў, што нічога добрага не

чакае і ад хірургічнага ўмяшаньня, і нават болей, разумее, што дарэмна на яго згадзіўся.

Мне тады, памятаю, стала вусьцішна, я запра-тэставаў, сказаў, што можна яшчэ паспрабаваць адмовіцца ад нажа. А Быкаў адказаў літаральна наступнае: «Няёмка, столькі людзей уцягнута ў гэтую справу, столькі мне дапамагалі...» Ён прадчуваў вынік і ня мог адмовіцца! Як звычайны беларус...

Ня ведаю, ці пацэвяджаюць гэтыя лекарсы, але ў народзе кажуць, што пасля хірургічных умяшаньняў запущаны рак асабліва хутка зьядае хворага.

Быкаў любіў аўтамабілі і любіў кіраваць.

Калі ён езьдзіў у маёй машыне, я заўсёды адзначаў ягоную павагу да кіроўцы. Адночы ў 2000 годзе мы ехалі на Альшанскія могілкі, каб ушанаваць памяць прэзыдэнтаў БНР Пятра Крачэўскага і Васіля Захаркі. У машыне сядзелі Івонка Сурвіла, Васіль Быкаў, Зянон Пазьняк і Сяргей Навумчык. Нехта паскардзіўся, што ззаду мала месца, і папрасіў мяне пасунуць наперад крэсла кіроўцы. Быкаў настойліва сказаў: «Не чапайце Сяргея, ён павінен спакойна ехаць, каб нічога не замінала». У гэтым праявілася ягонае стаўленьне да шафёрства.

На маю думку, мужчыны паводле стаўленьня да машынаў падзяляюцца на дзьве выразныя групы: адны машынамі цікавяцца і водзяць іх, а іншыя машынамі таксама цікавяцца, але водзяць іх жонкі. Быкаў, вядома, належаў да першай групы.

Ён шмат расказваў пра свае падарожжы і прыгоды на аўтамабілі, пра дзьве аварыі, у якіх пабываў з уласнае віны, пра сваіх сяброў-падарожнікаў, зь якімі яму давялося езьдзіць. Са сьмехам згадваў Ба-

радуліна, у якога ў быкаўскай машыне рот ніколі не закрываўся.

Урэшце пра яго аўтамабільную жарсьць сьведчыць і тое, колькі месца свайму аўтааматарству ён прысьвяціў у «Доўгай дарозе дадому».

Мне запомніліся ўважлівасьць і цікавасьць, зь якой Быкаў слухаў мае аповеды пра новыя аўтамабілі, сыстэмы бясьпекі і камфорт. Ён, бывала, сядзеў збоку, на месцы пасажыра і ўважліва пазіраў, як я кірую машынай, сачыў за маніпуляцыямі. Ня ведаю, што ён думаў тады, ці спадзяваўся яшчэ сам паездзіць. Зрэшты, Ірына Міхайлаўна неяк пыталася, колькі каштуюць чэскія «Шкоды» і ці добрыя гэты аўтамабілі. Мне нават падумалася, можа, Быкавы зьбіраюцца ў Празе машыну купіць?

Быкаў любіў чырвонае віно, умеў і любіў выпіць, шановаў добрае застолье і добрую кампанію. Яму таксама не было чужое і пачуцьцё пэўнай зухаватасьці. Адночы ў рэстаране я бачыў, як ён разьлічваўся з афіцыянтам і даволі цырымонна з разухабістым смакам кінуў грошы на стол. Гэта было своеасаблівае пачуцьцё стылю. Ён наогул адчуваў стыль.

Мне давалося бачыць Васіля Ўладзімеравіча ў розны час яго жыцьця. У пачатку 90-х у Менску, калі мы жылі ў суседніх пад'ездах доўгага чырвонага дома на Танкавай, ён часту праходзіў міма з троху апушчанай галавой, засяроджаны, задумнены і хмуры. Бачыў яго ў праскай кватэры ў коле добрых знаёмцаў — вясёлага, іранічнага і ажыўленага. Бачыў яго на трыбуне — рашучага, сур'эзнага і адказнага. Назіраў яго ў рэстарацыі за келіхам віна —

троху сп'янелага, і ад таго больш раскаванага і нават зухаватага. Бачыў я Быкава і ў не найлепшы час яго жыцця — у лякарні, хворага на рак, пра які ён гаварыць троху саромеўся, казаў пра «ракавыя клеткі».

А запомніўся і назаўсёды застаўся ў маёй памяці рафінаваны беларускі інтэлектуал — тонкія белыя рукі, дагледжаныя, апрацаваныя пазногці, адпушчаныя ззаду, даволі даўгія валасы, якія ён меў у часе жыцця ў Нямеччыне, і разумныя глыбокія вочы.

Калі б мне давалося вырашаць, які помнік Быкаву паставіць, я б ня выбраў камень. Гэта быў мудры, добры і прыстойны чалавек, ён тонка разумеў людзей і сьвет — я б такую душу каменем не прывальваў. Тым больш, што быў ён хрысьціянінам і памёр з іконкай у кішэні. На хрысьціянскіх магілах так ці іначай прысутнічаюць крыжы.

Зь іншага боку, менавіта камень адпавядае ня-зломнасьці і непакіснасьці быкаўскай жыццёвай пазыцыі.

19 красавіка мы былі ў Быкава ўдвох з Сяргеем Навумчыкам. Навумчык якраз меўся празь дзень ад'ехаць у Нью-Ёрк на месяц. Гэта была іх апошняя сустрэча. Васіль Уладзімеравіч, нібы прадчуваючы гэта, нягледзячы на пасьялапэрацыйны пэрыяд дастаў і адкаркаваў бутэльку гарэлкі. Ірына Міхайлаўна запратэставала і не дала піць мужу, я быў «за рулём», і давалося піць аднаму Навумчыку. Так мы і праседзелі гадзіну або дзьве, прагаварылі. І вось якраз у той дзень гаворка зайшла, хто дзе і як хацеў бы быць пахаваны. Менавіта тады Васіль Уладзімеравіч і сказаў, што яго ідэалам ёсьць магіла Талстога ў Яснай Паляне — звычайная парослая травой купіна.

У той разьвітальны візыт Навумчыка мы таксама гаварылі пра літаратуру. Навумчык пытаўся, што Васілю Ўладзімеравічу перадаць пачытаць, магчыма, нешта з клясыкі. Быкаў сказаў, што клясыкі ня хоча. «Клясыка з часам траціць значэньне», — гэта дакладная быкаўская цытата. Ён таксама сказаў, што Бунін — адзін з найлепшых расейскіх пісьменьнікаў. А пасьля паправіўся: «Ды што там адзін з найлепшых... Хіба найлепшы расейскі пісьменьнік». Васіль Уладзімеравіч нават працытаваў уголас выказваньне Буніна, маўляў, не прапануйце мне клясычныя раманы, мне патрэбнае жыцьцё ва ўсёй яго паўнаце. Таму і я, сказаў Васіль Уладзімеравіч, болей цікаўлюся сёньняшнім.

Быкаў ня быў атэістам, як гэта, часам, сьцьвярджаюць. Ён быў вернікам. Іншая справа, што ён быў вернікам не ўцаркаўлёным, а хутчэй традыцыйна-стыхійным. Паводле сьведчаньня яго сяброў, у тым ліку Рыгора Барадуліна, і ў савецкія часы на нечых хаўтурах Васіль Уладзімеравіч жагнаўся. Маліўся і жагнаўся ён, напрыклад, на пахаваньні Алеся Адамовіча. Сам Быкаў ня раз прызнаваўся, што хадзіў у храмы ставіць сьвечкі — пра гэта ён пісаў і ў сваіх успамінах.

Шмат разоў, праводзячы мяне з Вольгай, ён перахрышчваў нас на разьвітаньне са свайго акна.

Памятаю, як 22 красавіка я прывёз Быкавым два фарбаваныя яйкі зь Велікоднай службы ў праскай грэка-каталіцкай катэдры Сьвятога Клімэнта і кавалак пасхальнай булкі, і як Васіль Уладзімеравіч і Ірына Міхайлаўна ім радаліся.

Мы ня раз гаварылі пра Бога, пра надпрыродныя сілы і надпрыродны пачатак сьвету. Неяк я сказаў, што толькі існаваньнем Бога можна патлумачыць сэнс і мэту існаваньня чалавека і сусьвету. Навука ведае, як нараджаецца і расьце жывая матэрыя, як дзеліцца клетка і адбываюцца іншыя жывыя працэсы, але яна ня ведае, чаму ўсё гэта адбываецца, хто ці што дае штуршок. Быкаў у адказ усьміхнуўся і працытаваў славутага ангельскага астрафізыка Гокінга, які сказаў, што ён можа растлумачыць, як зьявіўся наш сьвет, зоркі, плянэты, матэрыя, але ня можа сказаць — чаму.

Неяк я вырашыў прыцягнуць увагу Васіля Ўладзімеравіча да важнасьці малітвы для хворага чалавека. Разуумеючы, што перада мной глыбока самаадукаваны інтэлектуал, які прывык сам шукаць рацыянальныя адказы на ўсе пытаньні, я пачаў здалёк.

Я расказаў яму пра тэорыю амэрыканскага фізыка Г'ю Эвэрэта, якую ён стварыў у 1950-я гады і якую дагэтуль ніхто ня можа матэматычна абвергнуць. Тэорыя такая неверагодная і страшная, што пра яе ўсе стараюцца забыць. Клясычная мэханіка сьцьвярджала, што калі існуюць дзьве сыстэмы, яны функцыянуюць і не ўплываюць адна на адну. Эйнштэйн унёс папраўку, сказаўшы, што ўсё залежыць ад хуткасьці назіральніка — чым хутчэй рухаецца назіральнік, тым павальней працуе сыстэма. Эвэрэт жа паправіў Эйнштэйна, сказаўшы, што як толькі назіральнік пачынае нешта назіраць, ён адразу тое мяняе. Любая спроба назіральніка, напрыклад, зьмерыць маштаб каменя побач зь ім, тут жа нараджае новы камень, расшчапляе яго на два — а значыць стварае новую рэальнасьць. Эвэрэт стварыў тэорыю расшчапленьня сусьветаў, тэ-

орыю безьлічы сусьветаў. Я, памятаю, сказаў што калі зараз захачу зьмерыць рост Васіля Быкава, дык адразу ж узьнікне новы Васіль Быкаў. На сьвеце безьліч людзей, кожны нешта назірае і кантралюе вачыма ці думкамі, і у выніку сусьвет бясконца дробіцца на паралельныя сьветы. Такія разьлікі Эвэрэта.

А далей я сказаў, што, магчыма, тэорыя Эвэрэта дазваляе меркаваць, што мы можам матэрыялізоўваць свае жаданьні — усё залежыць ад нашай увагі. Магчыма, разьвіваў я далей сваю думку, гэтая тэорыя пацьвярджае і слушнасьць малітвы — калі мы нечага вельмі хочам і канцэнтруем на гэтым увагу, мы мяняем рэальнасьць, а сьвядомасьць наша, магчыма, вандруе паміж тымі расшчэпленымі рэальнасьцямі. Далей я сказаў, што малітвай мы можам зьмяніць свой лёс і ўплываць на сваё здароўе.

Быкаў уважліва слухаў, усміхаўся, глядзеў мне проста ў вочы, і ў нейкі момант я раптам зразумеў, што мог бы ўсяго гэтага не казаць...

Наогул, рэлігійны бок быкаўскага сьветапогляду яшчэ чакае свайго асэнсаваньня. Праўда і справядлівасьць, якім ён ніколі ня здрадзіў, былі для яго сынонімамі красы і дасканаласьці. Як і для любога нармальнага хрысьціяніна. Маральная напятасьць быкаўскай прозы бяспрэчна мае ў сваёй аснове хрысьціянскі пачатак.

Пакінуў ён і вельмі красамоўныя, я б сказаў, магутныя зьнешнія сымбалі сваёй рэлігійнасьці. Пад малюнкам роднай хаты Рыгора Барадуліна ён напісаў «Дом, дзе жыве Бог». Месца, дзе сыходзяцца лініі матчынай, бацькоўскай, сыноўняй і братняй любові, было для яго месцам сталай прысутнасьці Бога, які, як вядома, «ёсьць любоў...»

Але найбольш выразная дэкларацыя быкаўскага сьветапогляду — гэта назва яго апошняй рэчы, кнігі ўспамінаў «Доўгая дарога дадому...» Да якога ж дому цэлае сваё жыццё ішоў пісьменьнік? І да якога дому на зямлі ідзе чалавечая душа, якая зь нябёсаў да нас прыходзіць і туды ж вяртаецца?

Сумная вестка зь Менску 22 чэрвеня дайшла да нас праз гадзіну пасля сьмерці Васіля Ўладзімеравіча — пазваніла Галя Навумчык. У мяне тады гасьцяваў брат зь сям'ёй, айцец Андрэй Абламейка — у яго быў двухтыднёвы летні адпачынак. Ужо праз паўтары гадзіны пасля сьмерці Васіля Ўладзімеравіча Андрусь пачаў служыць паніхіду за супакаеньне душы слугі Богага Васіля. Было шкада разьвітвацца, але Андрусь — сьвятар, і таму, атрымаўшы на наступны дзень запрашэньне ад сваякоў і сяброў пісьменьніка, ён не вагаючыся прыняў рашэньне перапыніць адпачынак і ехаць у Беларусь хаваць Васіля Ўладзімеравіча.

Гэта глыбока сымбалічна, што менавіта Уніяцкая царква праводзіла Быкава ў апошні шлях — ім пакуль абаім няўтульна ў роднай Беларусі.

Сваячка чалавека, пахаванага непадалёк ад Васіля Ўладзімеравіча, паспачувала неяк Ірыне Міхайлаўне з прычыны таго, што «Быкаў звязаўся з уніятамі...» Тая жанчына хацела памаліцца за Быкава ў праваслаўнай царкве і спыталася ў сьвятара, ці можна паставіць сьвечку за хрышчанага праваслаўнага, якога пахавалі уніаты. Сьвятар сказаў, што можна, але туды — сьвятар тыцнуў пальцам у неба — яна ня дойдзе...

25 ліпеня, празь месяц пасья сьмерці Васіля Ўладзімеравіча, у Прагу прыехала Ірына Міхайлаўна — забраць рэчы, здаць кватэру, а таксама (як яна сказала) аддзячыць некаторым з нас — тым, хто Быкавым так ці іначай дапамагаў у Празе. У суботу, 26-га, мы зь Сяргеем Навумчыкам паехалі да Ірыны Міхайлаўны і яе сына Сяргея ў быкаўскую праскую кватэру. Ехалі найперш пабачыцца, але ня толькі — я хацеў зьняць на відэа- і фотастужку праскую кватэру Быкава. Хай тыя кадры стануць дакумэнтам, каб не спэкулявалі пасья, што Быкаў, нібыта, жыву ў Празе раскошна.

Кватэра яго была аднапакаёўкай з маленькім трохкутным перадпакоем, які быў адначасова і кухняй. І вось у тым закутку апрача вешалкі для адзеньня была яшчэ газавая пліта, некалькі кухонных шафаў на сьцяне, умывальнік і два ўваходы — у прыбіральню і душавую, прычым уваход у душ ня меў дзьвярэй.

Васіль Уладзімеравіч неяк сказаў, што раней гэта была брамніцкая (вратніцкая, як ён казаў). Сапраўды, кватэра была на першым паверсе і бліжэй за ўсе іншыя да ўваходных дзьвярэй пад'езду. Ацяплялася яна газавай гарэлкай, якая разьмяшчалася ў сьцяне пад адзіным акном на вуліцу U Vršovického nádrazí і мела выхлап навонкі. Той, хто бываў у Чэхіі, мог бачыць дамы старой пабудовы з жалезнымі газавымі выхлапамі пад вокнамі. Выхлап навонкі, аднак, не дапамагаў. У ацяпляльны сэзон у кватэры заўсёды пахла газам. Адноўчы я спытаўся ў Васіля Ўладзімеравіча пра гэта, але ён, як заўсёды, сказаў, што нічога, маўляў, жыць можна.

Мы, аднак, паміж сабой гаварылі і вырашылі, што кватэру трэба мяняць. Недзе ў красавіку мая Вольга пачала праглядаць аб'явы і абзвоньваць прымальныя варыянты. Быкавы нават збіраліся паехаць паглядзець адну прапанову, але нешта не атрымалася, а пасья ўжо ня выпала.

Быкавых да думкі памяняць кватэру канчаткова схіліла будоўля, што пачалася на гарышчы іхнага дома. Гэта праская мода: перабудоўваць паддашкі ў шыкоўныя кватэры, а пасья здаваць або прадаваць іх. Проста перад акном Быкавых быў усталяваны кран-пад'ёмнік, які пачынаў грукатаць і ляпаць ад сёмай гадзіны раніцы. Ад гэтага Васіль Уладзімеравіч, паводле яго словаў, моцна пакутаваў апошнія тыдні ў Празе.

А тады, у суботу 26-га ліпеня, Ірына Міхайлаўна запрасіла нас з Навумчыкам у кітайскі рэстаран «Хуанхэ», які знаходзіцца непадалёк ад быкаўскай праскай кватэры і дзе яны з Васілём Уладзімеравічам часам абедалі.

Вочы ў Ірыны Міхайлаўны ўвесь час яе праскага побыту былі чырвоныя ад частых сьлёз. Яна была відавочна знэрваваная, часта неспадзявана мяняла тэмы размовы, адмаўлялася гаварыць пра Васіля Ўладзімеравіча і тут жа сама пачынала згадваць пра яго апошнія дні і хвіліны.

Гэтак яна расказала пра яго апошні дзень нараджэння — 19 чэрвеня. Пасья ўсіх візытаў і праслухоўваньня стужак з запісамі віншаваньняў расейскіх пісьменьнікаў, якія прыносіў Сяргей Шапран з «БДГ», Ірына Міхайлаўна і Васіль Уладзімеравіч засталіся адны. «Я заплакала, — сказала

Ірына Міхайлаўна, — заплакаў і Васіль...» Яму заставалася тры дні.

Я, дарэчы, чытаў транскрыпцыю тых віншаванняў, апублікаваных у «БДГ». Лепш за ўсіх, на маю думку, сказаў Барыс Васільеў, назваўшы Быкава самым буйным пісьменьнікам з тых, хто пісаў пра Другую сусьветную вайну (у Васільева «Вялікую айчынную»). Я з гэтым згодны.

Візыты і эмацыйнае напружаньне 19 ліпеня, на думку Ірыны Міхайлаўны, паспрыялі пагаршэньню стану пісьменьніка, і яго перавялі ў рэанімацыю. У апошні дзень Быкаў практычна не гаварыў, ён задыхаўся і хрыпеў. Ірына Міхайлаўна была побач, разьбірала толькі асобныя словы кшталту «Падымі, павярні...» А вечарам у адзін момант пакутны выраз яго твару нечакана зьмяніўся на супакоены і нават шчаслівы. Ірына Міхайлаўна не пасьпела здзівіцца, як пачула роўны, аднастайны піск апарата, які імгненьне перад гэтым раўнамерна адлічваў удары сэрца самага вядомага ў сьвеце беларускага пісьменьніка — сэрца спынілася...

Нам на «Свабоду» фотакарэспандэнт «Нашай Нівы» даслаў, можа, сотню фатаграфій з пахаваньня Васіля Ўладзімеравіча. Калі я глядзеў іх, узьнікла ўражаньне, што нашых сьцягоў каля труны было аж занадта — хапіла б і аднаго.

Ня ўсе, відаць, гэта адчувалі. Каля труны быў ня толькі смутак, але і палітыка. Некаторым хацелася і ў смутную хвіліну як бы сказаць: «Вось, Быкаў наш, а ня ваш!..» А Быкаў якраз належыць усім, хоць і найперш беларусам. Зрэшты, і людзей можна зраўнець — ім няма чым дыхаць у задушлівай атмас-

фэры цяперашняй Беларусі, і пахаваньне народнага пісьменьніка дало магчымасьць уздыхнуць свабодна і на поўныя грудзі. Недарэмна Станіслаў Шушкевіч сказаў каля магілы, што апошняя заслуга Быкава ў тым, што ён сваёй сьмерцю дазволіў беларусам прайсьціся па цэнтральнай вуліцы Менску са сваімі сьцягамі, чаго ім улады ўжо даўно не дазваляюць.

Гэтым сваім уражаньнем я тады падзяліўся з Ірынай Міхайлаўнай, і яна згадзілася, сказала: «Так. Ведаеце, Сярожа, у мяне ў нейкі момант наогул было адчуваньне, што мы з Васілём там ні пры чым...»

А наогул, ведаючы пра абставіны пахаваньня Быкава, а таксама (і асабліва) пра тое, што ім папярэднічала і ў Доме літаратара, і раней, на пасяджэньнях пахавальнай камісіі, я здымаю капялюш перад старэйшым сынам Васіля Ўладзімеравіча Сяргеем.

У той суботні вечар Сяргей Навумчык шмат распытваў Ірыну Міхайлаўну пра падрабязнасьці шпіталізацыі і лячэньня Быкава. Справа ў тым, што праскі лекар-анэстэзіёлаг, эмігрант зь Віцебску Сяргей Юрчанка, які, уласна, і арганізаваў апэрацыю і быў як бы апекуном Быкава ў клініцы Motol, адназначна сьцьвярджае, што выпадак Быкава — гэта «выпадак Міхаіла Васільевіча Фрунзэ».

Абставіны лячэньня Быкава ў Празе наогул цікавыя. Пра іх яшчэ напішуць больш падрабязна. Я тут падам толькі некалькі цікавых дэталяў. У 79 гадоў браць чалавека на апэрацыю — даволі рызыкаўна. Але ў Чэхіі на гэта ідуць. У выпадку Быкава ў лекараў была надзея і прыклады. Сяргей Юрчанка расказваў, што дакладна такі самы выпадак быў у іх клініцы за год да Быкава — той самы рак кішэчніка

з мэтастазамі ў печань. Дык вось, той 80-гадовы чалавек жыў і ў 2004 годзе, больш чым праз два гады пасля апэрацыі, і браў тыя самыя лекі, якія далі Быкаву, і мэтастазы ў яго зьменшыліся. Гэты прэпарат у Чэхіі не дазволены да выкарыстаньня і вельмі дарагі. Спатрэбілася некалькі тыдняў на ўзроўні міністэрства аховы здароўя ўзгадняць са страхавой кампаніяй умовы аплаты і наогул яе згоду на экспэрымэнтальнае прымяненьне таго леку. І вось з дазволу мэдычных уладаў і страхавой кампаніі Быкаву быў пачаты курс лагоднай хіміятэрапіі таблеткамі Xeloda — гэта быў адзіны падобны лек у сьвеце, які ня шкодзіць сэрцу, а яно ў Васіля Ўладзімеравіча было хворае і слабое.

У Менску Быкаву далі хіміятэрапію звычайную. У Менск Васіль Уладзімеравіч паехаў, маючы з сабой 6 упаковок таго леку па 2900 даляраў кожная. Гэтую лічбу я называю наўмысна для тых, хто сьцьвярджае, што Быкава ў Чэхіі лячылі кепска.

Для паездкі Быкавы вырашылі скарыстаць двухтыднёвы перапынак у курсе лячэньня. Гісторыя з прапіскай (пра якую троху ніжэй), аднак, не дазволіла ім вярнуцца ў Прагу своечасова.

Сяргей Навумчык і я казалі Ірыне Міхайлаўне, паўтараючы словы Юрчанкі, што пачынаць хіміятэрапію ў Менску ўнутрывенна было нельга, бо яна мае кардытаксічнае дзеяньне. Але яна адказала, што быкаўскае сэрца хіміятэрапію вытрымала, але ня вытрымалі лёгкія — у Васіля Ўладзімеравіча была астма і эмфіэзма лёгкіх.

Факт застаецца фактам — праскі лекар-беларус сьцьвярджае, што ў Бараўлянах паступілі няправільна, і гэта паскорыла трагічны вынік, прычым не ад асноўнага дыягназу.

Іншыя цікавыя рэчы расказала нам у той суботні вечар Ірына Міхайлаўна. Напрыклад, калі Быкаў пераступіў парог сваёй менскай кватэры, яго твар падабрэў, пасьвятлеў, і ён вымавіў: «Не паеду больш у Прагу, застанемся тут». Гэта — дадатковы штрых у карціну быкаўскага разьвітання з гэтым сьветам і сваім народам.

Яшчэ цікавая дэталі. У дзень прыезду Быкаў наведася ў госьці да старэйшага сына Сяргея, і там жа быў яго ўнук, таксама Сяргей, якога Быкаў вельмі любіў і за якога ўвесь час перажываў — нешта там у яго ня ладзілася. На наступны дзень з Горадні прыехаў малодшы сын, Васіль. Вырашылі, што ён паставіць сваю машыну ў бацькаў гараж, там жа каля дома на Танкавай, за 200 мэтраў ад пад'езду бацькі. Трэба было выгнаць быкаўскую «Волгу» і загнаць машыну сына. Яны пайшлі, і Ірына Міхайлаўна дзьве гадзіны іх чакала. Нарэшце ня вытрымала і пайшла ў гараж сама. Кажа, прыйшла, а Васіль стаіць спалатнелы — яна зразумела, што быкаўская «Волга» не заводзілася, і яны корпаліся ў маторы. Ірына Міхайлаўна нават зрабіла Васілю-малодшаму вымову, маўляў, сам лекар, павінен разумець стан бацькі. А мне падумалася, што Васіль Уладзімеравіч пасья таго, як год ці два ня бачыўся з сынам, меў вялікую і апошнюю асалоду папрацаваць пару гадзінаў побач зь ім у гаражы, пагаварыць.

Расказала Ірына Міхайлаўна і падрабязнасьці справы з прапіскай. Як вядома, прыехаўшы, Быкавы пайшлі да пашпартысткі, каб паставіць у новы пашпарт Ірыны Міхайлаўны штамп аб прапісцы.

Гэты пашпарт Ірына Міхайлаўна атрымала ў Празе ў беларускім пасольстве, бо ў старым пашпарце скончыліся старонкі. У новым пашпарце стаяў штамп чэскай іміграцыйнай паліцыі аб тым, што ўладальніцы пашпарта дазволена пастаяннае пражываньне ў Чэхіі, затое не было штампа аб менскай прапісцы і аб дазvole на выезд. Памятаю, неяк Быкавы з трывогай падзяліліся сваімі асьцярогамі, і мы з Вольгай сталі іх супакойваць. Мы казалі, маўляў, не бяды, штамп аб жыхарстве ў Чэхіі замяняе дазвол на выезд, а прапіска застаецца ў старым пашпарце, які пасольства ў Ірыны Міхайлаўны не забрала.

Але ў Менску, у пашпартысткі, Быкавы дачакаліся, што яны абое (!) — пры тым, што пашпарт мяняла толькі Ірына Міхайлаўна — выпісанья са сваёй кватэры на той падставе, што атрымалі дазвол на пастаяннае пражываньне ў Чэхіі. А кватэра не была прыватызаваная. Можна сабе ўявіць шок пажылых людзей і сілу ўдару для сьмяротна хворага пісьменьніка. Гэта, несумненна, была бліскучая і апошняя (ці адна з апошніх) апэрацыя супраць Быкава.

У Празе пра гэта ведала абмежаваная колькасць людзей — Быкаў прасіў не агалошваць справу. Лукашук вёў перамовы зь беларускай амбасадой, Сяргей Навумчык трымаў пастаянную сувязь з Быкавымі, таму яны напішуць пра гэта больш падрабязна.

Ірына Міхайлаўна сказала, што шмат дапамог міністар культуры Гуляка, прычым і з кватэрай, і зь лекамі ў Бараўлянах. Былі і іншыя памочнікі. Магчыма, гэтую сытуацыю меў на ўвазе нязьменны кіраўнік Беларусі, калі сказаў у этэры НТВ, што зрабіў для Быкава ўсё, аб чым пісьменьнік прасіў.

Ведаючы Быкава, яго настроі і стаўленьне да цяперашняй беларускай улады ад яго самога, магу сабе ўявіць ступень адчаю і прыніжэньня, якое яго прымусілі перажыць, нават калі ня ён сам, а нехта са сваякоў ці сяброў кантактаваў з адміністрацыяй прэзыдэнта, нават зь яе ініцыятывы.

Прапіску вярнулі. Ірына Міхайлаўна казала, колькі ім паказвалі дакумэнтаў — законаў і пастановаў, што вымагалі іх выпіскі. Маўляў, калі чалавек пераяжджае на сталае жыхарства за мяжу, ён пазбаўляецца прапіскі. Усё так, але ў выпадку, калі чалавек паведамляе аб гэтым уладам. Быкавы ж проста часова жылі за мяжой. Чэхі далі ім сталы від на жыхарства зь некаторымі яго выгадамі, напрыклад, бясплатнай мэдычнай страхоўкай. Але само атрыманьне такога статусу не азначае, што чалавек мае намер заўсёды жыць у гэтай краіне. Не зашкодзіла б уладзе спытацца (хоць бы праз пасольства), ці мае той чалавек намер зьехаць назаўсёды зь Беларусі. Я ўжо не кажу, што так трэба было зрабіць у выпадку Быкава — сусьветна вядомага і ўсенародна любімага пісьменьніка. Гэтага, аднак, не зрабілі, а цішком задумалі і ажыццявілі яшчэ адну правакацыю супраць яго.

Няясная роля беларускага пасольства ў Празе і яго супрацоўнікаў у гэтай гісторыі. Якраз сытуацыя вакол прапіскі і стала прычынай таго, што сваякі не захацелі абвяргаць выказваньні Лукашэнкі, што ён нібыта зрабіў для пісьменьніка ўсё, аб чым той «прасіў».

Гісторыя аддасць належнае кожнаму з удзельнікаў гэтай драмы. Мне ж тыя падзеі яшчэ раз паказалі, наколькі далёкія людзі з сучаснага кіраўніцтва Беларусі ад маралі і культуры.

А той вечар у кітайскай рэстарачыні скончыўся нашым вяртаньнем у быкаўскую кватэру. Я абмеркаваў з Ірынай Міхайлаўнай дэталі паніхіды па Васілю Ўладзімеравічу, якую 31 ліпеня — на сорок дзён, павінен быў адслужыць у Чырвоным касьцёле мой брат Андрусь. Пасьля зьняў кватэру на камэру, зрабіў некалькі фотаздымкаў, а тады мы з Ірынай Міхайлаўнай і Сяргеем Навумчыкам селі на канапу, дзе спаў Васіль Уладзімеравіч, і нас сфатаграфавалі сын Ірыны Міхайлаўны Сяргей.

Пасьля Ірына Міхайлаўна падаравала нам некалькі рэчаў Васіля Ўладзімеравіча ў якасьці рэліквіяў. Мне дасталіся яго шарыкавая асадка з пісьмовага стала (ёй я асабліва радуся, бо колер стрыжня такі самы, як і на арыгінале быкаўскай прадмовы да маёй кнігі — думаю, што ёй прадмова і падпісаная), купленыя Быкавым у Празе пакаёвы тэрмомэтар на магніце і брусок для заточкі нажоў, кубчак, зь якога Васіль Уладзімеравіч у Нямецчыне піў каву, невялікая шклянка, зь якой ён (паводле Ірыны Міхайлаўны) любіў піць гарэлку, а таксама дзьве кнігі з асабістай праскай бібліятэкі пісьменьніка — фотаальбом на 90-годзьдзе Барыса Кіта і зборнік быкаўскіх аповесьцяў на расейскай мове «Его батальон» (Масква, 2000).

У пачатку ліпеня 2004 году я быў у Менску ў камандзіроўцы. Як заўсёды, зайшоў адведаць Ірыну Міхайлаўну, а пасьля мы разам паехалі на Ўсходнія могілкі да магілы Васіля Ўладзімеравіча.

Па дарозе Ірына Міхайлаўна расказала мне дзіўную (і ня дзіўную) рэч. Аказваецца, падчас яе ча-

стых візытаў на могілкі ўсе міліцыянты-ахоўнікі актыўна зь ёй кантактавалі, дэманстравалі вялікую павагу, нават запабягалі, прасілі прынесці ды падпісаць кнігі Васіля Ўладзімеравіча і, галоўнае, не давалі нікому падступіцца да магілы, не давалі нічога там чапаць — міліцыя яго магілу ахоўвала.

Калі я стаў тады каля магілы, спрэс заваленай вянкамі зь бел-чырвона-белымі стужкамі і ўтыканай вялікімі і малымі бел-чырвона-белымі сьцягамі і сьцяжкамі, я зразумеў ашаламляльную рэч, і скура мая пайшла пупырышкамі. За бел-чырвона-белы сьцяг у цяперашняй Беларусі людзей зьбіваюць на вуліцах і даюць 15 сутак арышту, а на магіле Быкава прадстаўнікі гэтай самай улады бел-чырвона-белыя сьцягі ахоўваюць цэлы год... Ён іх перамог. Нават пасья яго сьмерці *яны* (і былыя, і цяперашнія) нічога ня могуць яму зрабіць, ён быў і ёсьць непараўнана большы за *іх*...

У канцы кастрычніка 2004 году я зноў прыехаў у Менск у камандзіроўку і адразу з братам Андрусём наведаўся да Ірыны Міхайлаўны. Яна расказала, што якраз напярэдадні, 22 кастрычніка, сама прыбрала ўсё з магілы, рыхтуючыся да ўстаноўкі помніка. Я зразумеў, што тыя бел-чырвона-белыя сьцягі і стужкі ніхто так і не наважыўся крануць.

Ён быў увасабленьнем нашай годнасьці і сьведкам нашае прысутнасьці ў гэтым сьвеце. У 2003 годзе тэрыторыя незалежнай бел-чырвона-белай Беларусі зьялася да магілы Васіля Быкава. І, спадзяюся, некалі пашырыцца адтуль зноў на ўвесь беларускі абшар. Быкаў жыў няскораны, ад'ехаў зь Беларусі няскораны, і пайшоў у вечнасьць няскораны.

Тады, у ліпені 2004-га, разьвітваючыся з магілай, я міжволі нізка пакланіўся, Ірына Міхайлаўна заплакала...

Цяпер шмат спрачаюцца, ці прыехаў Быкаў сьвядома паміраць на Бацькаўшчыну, ці вярнуўся ў Беларусь назаўсёды? Вось як гэта выглядала з Прагі.

Быкавы моцна сумавалі па Менску і па Беларусі, асабліва жалілася Ірына Міхайлаўна. Пра саму паездку ў Менск Васіль Уладзімеравіч гаварыў шмат, мяняліся і даты — то гэта была восень 2003 году, то канец лета, то ліпень. Адначасова ў красавіку-траўні мы ня раз абмяркоўвалі і магчымасьць прыезду ў Прагу яго сваякоў, нават плянавалі іх разьмяшчэньне.

Нечакана, недзе ў другой дэкадзе траўня, Быкавы пачалі цікавіцца коштам чыгуначных і авіяцыйных білетаў. І вось аднойчы ў мой прыезд (цяпер ужо ня памятаю даты) Васіль Уладзімеравіч рашуча сказаў, што едзе. 22 траўня, за дзень да адлёту, мы з Вольгай былі ў Быкавых, і яны раіліся з намі, як вырашыць такую вось праблему. Наступіў двухтыднёвы перапынак у курсе хіміятэрапіі. На 6 чэрвеня быў прызначаны кантрольны аналіз крыві і пачатак наступнага этапу лячэньня. І якраз на 6 чэрвеня, пятніцу, былі зваротныя білеты Быкавых. Яны не пасьпявалі здаць той кантрольны аналіз, бо аналізы, як вядома, бяруцца да 10-й раніцы. Мы параілі ім дамовіцца зь лекаркай, каб аналіз узялі 7-га, у суботу — я ведаў, што так робіцца. Так і пастанавілі.

Мы разьвітваліся на два тыдні. Ніякіх размоваў пра канчатковае вяртаньне ў Беларусь не было. Іншая справа, што недзе падсьвядома, ведаючы свой дыягназ і адчуваючы свой стан, Васіль Уладзімеравіч мог нешта прадчуваць і канчаткова адчуў гэта дома. У кожным выпадку, паводле прагнозу праскіх лекараў. з той швэйцарскай далікатнай хіміятэрапіяй Васіль Уладзімеравіч павінен быў пражыць яшчэ прынамсі год-паўтара.

Мне цяпер усё роўна, ці зьбіраўся Васіль Уладзімеравіч дадому назаўсёды, ці не. Усё адбылося так, як адбылося. І ў сьмерці гэтага вялікага чалавека была яго апошняя ахвяра роднай Беларусі, якую ён любіў бязьмежна, якой жыў і дыхаў, якая прынесла яму столькі радасьці, болю і расчараваньня.

Сьмерць Быкава стала яго апошняй перамогай над уладай, якая яго зьневажала, над той несправядлівасьцю, якая пануе цяпер на нашай Бацькаўшчыне, над чалавечай слабасьцю і подласьцю, над стукацкім саслоўем, якое, паводле яго словаў, заўсёды было побач зь ім. Яго сьмерць і пахаваньне сталі сымбалічнымі і знакавымі, яны паказалі зьняверанаму народу і яго разьяднанай эліце, што мы яшчэ «ня ўмёрлі».

Вялікі пэсыміст пакінуў нам надзею.

*Прага,
Ліпень 2004 — сакавік 2005*

Крыніца творчай сілы Быкава — беларуская народная прыстойнасьць

Свае ўспаміны пра Васіля Ўладзімеравіча пад назвай «Вясна з Быкавым» я напісаў і апублікаваў яшчэ ў 2005 годзе. З таго часу здавалася: усё, што мне хацелася сказаць пра яго, было тады сказана. Але 100-гадовы юбілей вялікага беларуса прымусіў зноў задумацца над неверагоднай сілай яго таленту і ўдакладніць некаторыя высновы.

Памятаю, тэкст я пачаў з думкі пра вялікую шляхетнасьць і далікатнасьць Быкава як чалавека. Сёння я думаю, што гэта быў самы вядомы ў сьвеце беларускі творца, які ў максымальнай ступені акумуляваў і прадэманстраваў народны архетып беларуса. Быкаў стаў найвышэйшым інтэлектуальным і творчым выяўленьнем беларускага этнасу і этасу.

Я лічу, што крыніца творчай сілы Быкава і матывацыя ўсёй яго творчасці — гэта яго гранічная чалавечая прыстойнасьць, якая ў нашым выпадку зьяўляецца сынонімам прыстойнасьці народнай, сялянскай, зразуметай як сукупнасьць этычных нормаў, нораваў і звычаяў, якую яшчэ ў антычныя часы назвалі этасам.

Існуюць розныя погляды на існаваньне нацыянальнага характару, які яшчэ называюць мэнталітэтам. Адно гісторыкі яго адмаўляюць, іншыя лічаць, што нейкі спэцыфічны лад мысьленьня і сыстэма вобразаў, пры дапамозе якіх той ці іншы народ складае сваё ўяўленьне пра сьвет і сваё месца ў ім, усё ж існуе і што менавіта ён вызначае паводзіны і ўчынкі людзей. Я таксама думаю, што нацыянальны характар існуе.

Гэтага нельга было ня ўбачыць у традыцыйнай беларускай вёсцы, якая, нягледзячы на сацыяльныя і эканамічныя трансфармацыі XIX і XX стагодзьдзяў, дажыла прынамсі да 80-х гадоў мінулага стагодзьдзя. Беларус стагодзьдзямі рэалізоўваў сябе на невялікай, адваяванай у лесу, прасторы ва ўмовах свабоды, а пасля частковага ці поўнага прыгону, цяжкіх войнаў і іншых гістарычных катаклізмаў. Дапамогі чакаць не было ад каго, трэба было спадзявацца толькі на сябе (адсюль у беларускіх небыліцах героі самі сябе выцягваюць з балота).

Беларус — гэта асьцярожны, троху недаверлівы, зьнешне стрыманы чалавек, які дакладна ведае розьніцу паміж «сваім» і «чужым», і які, нягледзячы на Купалаўскую «крыўду» на плячах, глыбока хавае ў сабе прытоены аптымізм і надзею на канчатковую перамогу добра і справядлівасьці.

Беларус ня любіць ваяваць і да апошняга адцягвае вайну, асабістую ці агульную. Занадта цяжкім быў яго гістарычны шлях і вопыт. Але калі ён трапляе ў нявыкрутку, то пачынае змагацца і за сябе, і за радзіму — дысцыплінавана, сумленна і зацята.

Але ня толькі гэта. Беларускія сяляне за стагодзьдзі выпрацавалі спэцыфічную мараль і этычныя правілы паводзінаў, якія стварылі і вартую захаплення бытавую культуру. Адна цырымонія супольных сямейных трапезаў у сялян чаго вартая! Або прыродная асабістая годнасьць вяскоўцаў, якую не змаглі за стагодзьдзі вынішчыць шматлікія заваёўнікі і гаспадары.

Усё гэта захавала беларуская вёска. У горадзе зь яго эканамічнай канкурэнцыяй і барацьбой народныя этыка і мараль вельмі хутка адыходзілі на другі плян і забываліся ў наступных пакаленьнях. А вось

у вёсцы, дзе за стагодзьдзі прыгону было менш эканамічнай канкурэнцыі, але больш творчага спаборніцтва ў сельскагаспадарчых практыках, народныя этыка і мараль самаўзнаўляліся з пакаленьня ў пакаленьне.

Таму для нас, сучасных беларусаў, ключавым момантам культурнай гісторыі нацыі стала нараджэньне Васіля Быкава ў беларускай вёсцы, яго сялянскае паходжаньне. Менавіта там, пры наяўнасьці розных людзей і розных жыцьцёвых калізій — зайздрасьці, рэўнасьці, подласьці, сямейных і межавых канфліктаў — народ агулам яшчэ захоўваў сваё векавое імкненьне да справядлівасьці, сваю этыку.

Памятаеце, як у жніўні 2020 году, падчас пратэстаў па ўсёй краіне пасля выбараў прэзыдэнта прасты работнік «Горадняжылбуду» падчас мітынгу сказаў літаральна наступнае:

«Я сапраўды ганаруся сваім беларускім народам. Мне ня трэба ні НАТО, ні Расеі. Мы павінны быць адны — з нармальным, сумленным кіраўніцтвам. На чале краіны павінен быць такі самы сумленны прэзыдэнт, як і мы».

Я ўжо цытаваў нека гэты неверагодны выступ і назваў яго «маніфэстам нашага спрадвечнага сьціплага і культурнага народу, які стагодзьдзямі цяпеў ад сваіх і чужых гаспадароў і марыў усяго толькі пра спакойную працу на сябе самога і сваіх дзяцей».

Цяпер магу дадаць, што гэта было і вяршыннае выяўленьне народнага імкненьня да справядлівасьці, якое ў выпадку Васіля Быкава ператварылася ў яго імкненьне да ісьціны, да праўды. Вось як ён сам пра гэта аднойчы сказаў:

«Нават калі нічога ніхто не пачуе, усё роўна наш абавязак, абавязак творцаў — гэта тварыць, памятаючы, што ісьціна ўсё-ткі за намі. За імі, тымі, хто выступае супраць, — перамога, а за намі ісьціна».

Гэтае народнае імкненьне да справядлівасьці, да праўды, яшчэ ў пазамінулым стагодзьдзі вельмі дакладна адчуў і зразумеў Кастусь Каліноўскі, які вырас у беларускай вёсцы. Таму ён назваў першую беларускую газэту «Мужыцкай праўдай» і напісаў: «О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць па сьвеце!»

Васіль Быкаў стаў увасабленьнем беларускага народнага імкненьня да праўды. Адсюль, ад яго беларускіх народных вытокаў, паходзіць жаданьне пісьменьніка паказаць вайну без ідэалігічнага шалупіньня, без плякатаў і пераможных гімнаў. Адсюль яго пагарда да асабістаў і іх згубнай ролі для простага чалавека на вайне. Адсюль такія героі, многія зь якіх зьяўляюцца як бы маральнымі копіямі самога Быкава, носьбітамі яго чалавечай беларускай прыстойнасьці.

І адсюль уся лінія яго жыцьця, якая вызначаецца, з аднаго боку, адмовай ад кар’еры, якая нярэдка вымагае кампрамісаў з сумленьнем, а зь іншага — цьвёрдым, непахісным імкненьнем да ісьціны, да праўды, або, па народнаму — да справядлівасьці.

Вось чаму я лічу бясспрэчнай крыніцай творчай сілы Быкава і яго творчага мэтаду — глыбокую беларускую народную прыстойнасьць, якая зьяўляецца галоўным зьместам нацыянальнага этасу.

Быкаў — адзін з волатаў нашага духу.

29.05.2024

Прага

БЕЛЫ ДЗЕНЬ

Лісты з Хэльсынкі, Бэрліну, Франкфурту,
сустрэчы ў Празе

Аляксандар Лукашук

«Здыміце кропельніцу. Адключыце маніторы.
Падайце, калі ласка, халат. Я буду сядзець».

Кожнае патрабаваньне чалавека, які толькі што перанёс доўгую цяжкую апэрацыю, шакавала мэд-сёстраў і бянтэжыла лекараў. Яны пратэставалі, але пацыент быў непахісны. Да яго прыйшлі ў адведкі, і госьці не павінны бачыць яго нямоглага і слабога.

Як ён выседзеў тую гадзіну, усьміхаўся, слухаў навіны, адказваў на распыты, калі швы яшчэ крывавілі, кожны астматычны ўдых даваўся ў знакі, любы рух працінаў — ня ведаю. Мы не заўважылі.

Я ўведаў пра гэта праз дваццаць адзін год, ад яго анэстэзіёляга. Уражаны лекар расказваў, быццам перажыў усё толькі ўчора.

Празь дзесяцігодзьдзі пасья апошняга разьвітаньня Быкаў паказвае, што такое цярпеньне і годнасьць і як быць інтэлігентам і салдатам да канца.

1. «Прага — найлепшы з варыянтаў»

Мой праскі адрас на канвэртах Быкаў пісаў на чатырох мовах адразу. Назву сталіцы Чэхіі — па ангельску, «Prague», назву вуліцы — па-нямецку, «Winogradska, 1», назву ўстановы — лацінкай, «Radio Liberti», маё прозьвішча — па-чэску, «Lukašuk». Старанна выпісаныя разборлівыя літары меліся па-легчыць працу эўрапейскіх паштароў, і сапраўды,

ягонья лісты, нягледзячы на полілінгвізм, заўсёды знаходзілі адрасата.

Нашая перапіска пачалася летам 1998 году пасля ад'езду Васіля Ўладзімеравіча і Ірыны Міхайлаўны ў Фінляндыю. Ужо пяць гадоў перад тым я жыў за мяжой, спачатку ў Мюнхене, пасля ў Празе, і рэгулярна пасылаў Васілю Ўладзімеравічу (далей В. У.) і Ірыне Міхайлаўне калядныя віншаваньні, паштоўкі да дня нараджэння, мы гаварылі па тэлефоне, запісвалі інтэрвію. Калі я бываў у Менску, заўсёды заходзіў у іх гасьцінную хату, пару разоў адведваў Быкава, які хварэў на астму, у шпіталі. Калі падчас аднаго прыезду я сам патрапіў у шпіталь, Быкаў з паэтам Рыгорам Барадуліным таксама прыйшлі ў адведкі. В. У. бываў у Празе, і частата і рэгулярнасьць гэтых кантактаў выключала неабходнасьць ліставанья.

Пасля пераезду ў Швэцыю, а затым у Фінляндыю паходы на пошту для Быкавых сталі часткай жыцця. Быкаў не карыстаўся e-mail, ягонае знаёмства з інтэрнэтам было яшчэ наперадзе, лісты сталі асноўным спосабам падтрыманья сувязі з сябрамі, часопісамі, выдавецтвамі, калегамі ў ПЭН-цэнтры, лідэрамі Народнага фронту, і нават формай літаратурнай працы, — кніга Рыгора Барадуліна так і называецца «Лісты ў Фінляндыю зь Менску і з Вушачы».

У чэрвені 1998-га я пазваніў у Хэльсынкі і зрабіў інтэрвію з нагоды дня нараджэння В. У., а таксама прасіў прысылаць новыя творы.

У той час мы шукалі сваё аблічча для перадачы «Чытальная заля» — чытаньне літаратурных твораў ёсьць клясыкай жанру для кароткахвалёвага радыё. Але што, чаму, калі, як чытаць — на гэтыя пытаньні пры ўсёй іх прастаце нялёгка знайсці адказ. Урэшце, пасля некалькіх спробаў і дыскусіяў,

мы пастанавілі спыніцца на арыгінальных творах дакумэнтальнага (мэмуарнага) жанру, — фактычна, замаўляць будучым аўтарам пісаць свае ўспаміны. Мастацкія творы збольшага мелі шанец дайсьці да чытача і бяз нас, празь дзяржаўныя і незалежныя часопісы і выдавецтвы, а бесцэнзурная дакумэнталістыка, апроч таго, наўпрост адпавядала статутным задачам вяшчаньня — свабоднаму распаўсюду інфармацыі і ідэяў.

Але Быкаў быў выключэньнем.

Ня толькі з прычыны таго, што яго не друкавалі ў Беларусі*. Перадусім — з прычыны ягонага пісьменьніцкага і чалавечага маштабу. Да 2003 году беларусы мелі тое, чаго ня меў ужо хіба ніводзін з эўрапейскіх народаў — бясспрэчны маральны аўтарытэт нацыі.

Я думаў тады і думаю цяпер, што ўшанаваньне Быкава Нобэлеўскай прэміяй паспрыяла б аўтарытэту Швэдзкай акадэміі, якая, на жаль, апошнія дзесяцігодзьдзі распыляе значэньне ляўрэатства (як гэта здарылася з цэлай сэрыяй імёнаў, якія канулі ў забыцьцё ня толькі ў сьвеце, але і ў сваіх краінах).

У жніўні 1998-га пошта прынесла ў Прагу бандэроль з рукапісам, да якога быў далучаны ліст.

13 жніўня 1998.

Саша, дарагі дружа,

Пасылаю новую аповесьць, якую толькі што скончыў. Ня ведаю, што атрымалася — тое заўжды даведваецься толькі пасья. Зноў жа надрукаваў на машынцы і на наркомаўскай граматы-

* Увесну 1997 году мы чыталі ў этэры апавяданьні і прыпавесьці з рукапісу кнігі «Сьцяна», якую былі падрыхтавалі да друку, але пазьней забаранілі ў выдавецтве «Мастацкая літаратура».

цы, бо ўсё ж галоўная надзея на друкаваньне — Менск. Хаця можа так стацца, што марная надзея. Але марнасьці цяпер хапае ўсюды, так што гэтая — ня самая вялікая.

Паглядзіце, што там можна зрабіць зь яе на «Свабодзе».

Казку, пра якую я гаварыў па тэлефоне, дашлю крышку пазьней.

Я тут жыву добра, спакойна, (нават аж залішне спакойна), слухаю «Свабоду» — галоўную крыніцу маёй інфармацыі пра радзіму. Выдатна выступае Сяргей* зь Нью Ёрку, — правільна, глыбока, разумна...

З прывітаньнем

Васіль.

P.S. Калі што — тэлефануйце. Мой тэлефон 341-23-12.

Прыкладна палова лістоў ад В. У., якія я захоўваю, — роўныя аркушы, бязь зьгібаў на тры ці чатыры разы, як звычайна робяць, каб укласьці ў капэрту. Гэта лісты, якія прыходзілі разам з новым рукапісам у вялікай бандэролі памерам А4. Амаль усе свае творы пасля ад'езду зь Беларусі Быкаў дасылаў на нашыя просьбы ў Прагу.

16 верасьня 1998.

Добры дзень, Саша!

Тут я дапоўніў аповесьць новым разьдзелам – 8 старонак, – якія дасылаю. Вельмі прашу, калі ня позна:

* Журналіст Сяргей Навумчык, дэпутат Вярхоўнага Савету XII скліканьня, ад 1996 году ў палітычнай эміграцыі.

**Выняць з кампутарнага тэксту маю 19 старонку.
Замест яе ўставіць 8 старонак.**

І гэта — ўсё.

Ня ведаю, як быць з «Нашай Нівай». Калі кампутарны мой тэкст ужо ў Менску, дык прыдзеца мне дадатак слаць туды. Але калі яшчэ не, — тады я папрашу, каб і ў той тэкст укласьці гэтыя 8 старонак.

Чытаньне слухаю. Усё добра. Дзякуй чытачам — разам з маім прывітаньнем.

Удачы Вам.

Ваш Васіль Быкаў.

Аповесьць, пра якую піша Быкаў, «Ваўчыная яма», была першай, напісанай на тарашкевіцы. І першым з быкаўскіх твораў, цалкам набраным на кампутары. У 75 гадоў В. У. узяўся асвойваць таямніцы апэрацыйных сыстэмаў лэптопа і праграмы Word, і гэта ашаламляла. Рэдактар «Нашай Нівы» Сяргей Дубавец яшчэ больш быў уражаны быкаўскай тарашкевіцай. «НН» надрукавала аповесьць з устаўкамі. Мы ў Празе чыталі аповесьць у этэры, звычайна на некалькі галасоў. Часьцей за ўсё агучвалі аўтарскі тэкст Алена Ціхановіч і Сяргук Сокалаў-Воюш, В. У. любіў іх галасы, заўсёды перадаваў ім свае падзякі*.

Якраз тады заканчвалася праца над маёй кніжкай дакумэнтальнай прозы, якая мелася выйсьці ў Вільні ў заснаванай Сяргеем Дубаўцом сэрыі «Вострая Брама». Я вагаўся з назвай і пытаўся ў Быкава па-

* У аўтографе на кнізе «Пахаджане» для Алены Ціхановіч (Alena Kovářová) у верасьні 2001 году В. У. пісаў «з удзячнасьцю да яе салаўінага голасу, які гучыць у гэтай кніжцы».

рады. У ліст у Хэльсынкі таксама паклаў паперы на ангельскай мове аб заключэньні аўтарскай дамовы.

Кастрычнік 1998.

Дарагі Саша,

паперы падпісаў і высылаю, хаця мала што зь іх зразумеў. Але — давяраю Вам. Што ж да кніжкі, дык даўно пара, хаця зноў жа, — пара для таго — ня самая лепшая. Здаецца, літаратура ўвогуле дажывае апошнія гады і не пяройдзе рубеж стагоддзяў. Пяройдуць іншыя мастацтвы, што ўвальюцца ў магутны, мутны і сьмярдзючы паток маскульту. Ну, але гэта — у якасьці NB.

Назва — даволі складаная праблема, якая паўстае перад кожным аўтарам. Здаецца, яна ў адваротнай залежнасьці ад якасьці твора. Чаму так? — ня ведаю. Але дужа распаўсюджаная такая сытуацыя, калі ў добрых твораў — кепская назва. І наадварот. Што ж да мяне, дык я аддаю перавагу клясычнай форме: найлепшая назва тая, якая ўвасабляецца ў адным-двух словах. Але тое цяпер састарэла. У модзе — мадэрновыя назвы, сэнс якіх так зашыфраваны, што ніхто, апроч аўтара, не зразумее. Або надта прэтэнцыёзныя, што сьведчаць ужо не пра твор, а пра характар аўтара.

Жадаю Вам, Саша, удачы ў сямейных клопатах. Як кажуць: Дай Божа!

Прывітаньне мілым чытачам «Ямы».

З прывітаньнем

Васіль Быкаў.

«Ваўчыная яма», у цэнтры якой самотныя лёсы людзей, закінутых у Чарнобыльскую зону, зацікавіла

таксама Расейскую службу Радыё Свабода. Вядучы літаратурнай праграмы «Экслібрис» Сяргей Юр'енен быў даўнім прыхільнікам Быкава. У 1965 годзе ён, тады дзесяціклясьнік 2-й сярэдняй школы Менску, з дапамогай дырэктара сваёй школы паэта Ляпёшкіна патрапіў на зьезд пісьменьнікаў і пачуў выступ Быкава, які потым распаўсюджваўся ў самавыдаце. У школе тады выкладалі курс стэнаграфіі, і малады чалавек шмат што сабе запісаў. Калі Юр'енен эміграваў у канцы 70-х, з-пад яго п'яра выйшла шмат артыкулаў і цёплых згадак пра Быкава ў эміграцыйных літаратурных часопісах. Сяргей прачытаў аповесьць, прыйшоў да мяне ў кабінэт і сказаў, што ёй будзе аддадзена гадзіна этэру ў «Экслібрисе».

Ён здзівіў мяне сваім вызначэньнем галоўнага героя «Ямы» — на думку Юр'енена, ім была беларуская прырода. Жывапіс Тургенева ў аповесьцях Быкава спалучаўся з псыхалягізмам прыроды Хэмінгуэя часоў «Старога і мора» — беларускі лес, зіма, мокрыя галіны фізычна адчувальныя і жывыя, чалавек — толькі частка гэтай таямнічай сілы.

Я пазваніў у Хэльсынкі, Быкаў ня быў супраць, неўзабаве фрагмэнты «Ваўчынай ямы» ў аўтарскім перакладзе прагучалі па-расейску.

Ірына Міхайлаўна, разьбіраючы быкаўскі паштовы архіў, сярод сотняў адрасаваных В. У. лістоў знайшла стос маіх. Некаторыя ў скароце зьмяшчаюцца тут, каб лепш зразумець ягоныя ўласныя допісы.

«11 лістапада 1998.

Прывітаньне, Ірына Міхайлаўна, Васіль Уладзімеравіч,

Спадзяюся, у вас усё ў парадку, як і належыць быць у Фінляндыі. Хаця ўсякае бывае.

Беларускія навіны вы, калі чуваць радыё, ведаеце; у нас у карпункце пабывалі «госьці» ў пагонах, пачынаецца нейкае сьледзтва. Будуць перашкаджаць, ну ды чаго іншага трэба было спадзявацца. Мы да гэтага арганізацыйна гатовыя, наколькі гэта магчыма.

Думаем над пераменамі ў праграме, дамагаем-ся, каб нас рэтрансьлявалі зь Літвы, Польшчы, Украіны, але там ня надта хочуць. І сварыцца з Лукашэнкам ня хочуць, бо ўсім патрэбныя памежныя пагадненьні — так ён трымае Кучму, без такога пагадненьня ня можна ўступаць у Эўразьвяз. Ну, і з ахвотай, як Адамкус літоўскі, яны выступаюць у ролі пасярэднікаў, зарабляючы ачкі на Захадзе. Дый фон такі ім выгадны.

Тут у Празе скандал з прычыны таго, што мы пачалі вяшчаньне на Іран і Ірак — Тэгеран адклікаў пасла, газэты пішуць пра тэрарыстаў, на радыё ўзмацнілі ахову. Што яшчэ — пасылаю Вам часопіс «Transitions» (Пераходны пэрыяд), з артыкулам пра «Сьцяну» і Вас*. Ян Максімяк** казаў, што зраз «Сьцяну» перакладаюць на польскую; таксама, здаецца, праявілі цікавасьць у Амэрыцы.

Прачытаў нейкія дзіўнаватыя нататкі старога Адамчыка пра Твардоўскага: намякае, што той быў гомасэксуаліст, і папракае Салжаніцына ў «зла-сьлівым слове». Дарэчы, гэты нумар прыкладаю. У

* Часопіс «Transitions» прысьвечаны пераменам у Цэнтральнай Эўропе і Эўразіі, выдаецца ў Празе.

** Перакладчык, тады супрацоўнік Радыё Свабода. «Сьцяна» па-польску выйшла ў 1999 годзе.

Салжаніцына выйшла новая кніга, «Россия в обвале», тыраж 5000.

Спадзяюся, Сяргей Дубавец ужо пераслаў Вам «НН»*, як абяцаў мне. Тым часам перадаю Вам найлепшыя пажаданьні і прывітаньні ад Беларускай службы».

Зборнік «Сьцяна» выпускаў рэдактар «Нашай нівы» Сяргей Дубавец, гэта была першая кніга Быкава пасля паўзы ў некалькі гадоў — дзяржаўныя выдавецтвы спынілі друкаваньне яго твораў. Была абвешчана падпіска на будучую кнігу народнага пісьменьніка, якую выдавец хацеў зрабіць «народнай кнігай» — выдаць на сабраныя грамадой грошы.

У Празе, напрыклад, адзін з самых прыгожых будынкаў, тэатар опэры і балета на беразе Влтавы, называецца «Národní divadlo» — нацыянальны тэатар, бо грошы на яго збірала ўся нацыя. Праз «Нашу ніву» ў Беларусі ўдалося сабраць сродкаў на паўтары тысячы асобнікаў. Выданьне атрымала розгалас, і мяне папрасілі напісаць пра кнігу і аўтара ў часопіс «Transitions». Калі часопіс выйшаў, я паслаў у Хэльсынкі пару экзэмпляраў, а таксама выразку зь «ЛІМа» з публікацыяй беларускага прэзаіка Вячаслава Адамчыка. Быкаў адразу сеў пісаць адказ.

18 лістапада 1998.

Дарагі Аляксандр Міхайлавіч,

Атрымаў ваш ліст ад 11 лістапада, вялікі дзякуй за ўвагу і навіны. Лісты цяпер для мяне — манна нябесная, чакаю кожнага дня і радуюся, атрымаўшы. Відаць, тут мае месца банальная хвароба —

* Газэта «Наша Ніва».

настальгія, якой рэдка каму на чужыне ўдавалася пазьбегнуць. А зрэшты, нашто і пазьбягаць? Трэба перажываць усё, што наканавана лёсам. Ужо хоць бы таму, што тое не ад цябе залежыць.

Дзякуй за часопіс таксама. Ня надта разабраў, што там Вы пра мяне напісалі, але, спадзяюся, зрабілі тое няблага. Ня так, як Адамчык пра Аляксандра Трыфанавіча Твардоўскага*, а яшчэ раней і куды больш зьедліва — пра Бажка і Брыля. Бажку так і трэба, чалавек гэты паскудны ва ўсіх адносінах, а вось Брылю будзе дужа пакутна. Хоць у тым яго жыццёвым эпізодзе, на мой пагляд, ніякай крамолы, ды ўсё ж... Зь ягоным самалюбствам гэта будзе амаль катастрофа.

Ну і Чэсь! Таленавіты пісьменьнік, але з пароды тых, якія, паводле расейскага выслоўя, «ради красного словца не пожалеют и отца». Што ж датычыць Твардоўскага, дык гэта ўжо ня толькі неэтычна. Гэта палітычна падсьлепавата, бо Чэсь ня ведаў Твардоўскага, не знаёмы з той атмасфэрай, у якой жыву гэты чалавек. Але ж ён не надрукаваў Чэсеў раман, і мабыць, таго факта раманист ня мог дараваць яму. Хаця наконт Салжаніцына Чэсь мае рацыю. Усё ж ня трэба было Салжаніцыну пляваць яшчэ ў сьвежую магілу Твардоўскага.

Я ведаю, той надта перажываў за лёс будучага набэліста, іншая справа, што ня мог усё для яго зрабіць. Зрэшты, пра іхнія адносіны ёсьць шмат сьведчаньняў Кандратовіча, Лакшына ды іншых, якім можна болей верыць, чым наскакам аднаго мінчука, які, калі і бачыў Твардоўскага, дык

* Аляксандр Трыфанавіч Твардоўскі, рэдактар часопісу «Новый мир», дзе друкаваўся Быкаў і Салжаніцын.

толькі ў прэзыдыюмах пісьменьніцкіх пленумаў. А піша пра калідоры ЦК і яго з дрыготкай цыгарэткай. Здаецца, у той час Адамчык быў яшчэ беспартыйны, выключаны з БГУ. Гэта пасля ён стаў парторгам СП БССР.

Наконт удасканаленьня трансляцыі Беларускай службы Радыё Свабода даўно і надта трэба паклапаціцца, бо не чуваць. Не чуваць было ў Беларусі, кепска чутно і тут, у фінах. Затое і там і тут выдатна чуваць украінская служба — у чым справа? Ці ў вас і ва ўкраінцаў на «Свабодзе» розныя тэхнічныя ўмовы? Тое я шмат год не магу зразумець. А цяпер дык на хвалі 41 мэтар у 18:30 накладваецца нейкая гарластая арабская станцыя, і ўсё. Не чутно нічога. А тут яшчэ мілыя, але слабенькія дзяўчачыя галасы вашых дыктарак. Адно ратуе становішча Галіна Айзенштат, гэтую заўсёды добра чутно — праб'ецца празь любыя глушылкі. І гэта добра.

Званіў зь Ню Ёрку Сяргей Навумчык, казаў, што хутка будзе ў Празе. Дай Бог! Я люблю Сярожу і вельмі жадаю, каб справы яго на замежжы неяк наладзіліся. Відаць, у гэтым сэнсе Прага — найлепшы з магчымых варыянтаў. І для справы таксама. Сардэчнае вітаньне ўсім вашым беларусам!

Ваш Васіль Быкаў.

Ірына Міхайлаўна і я таксама шлем найлепшыя пажаданьні Вашым дзяўчаткам — дома. Дай Бог ім удачы. Васіль.

Толькі апошнія два сказы дапісаныя ад рукі — гэта, здаецца, першы ліст з Хэльсынкі, які аўтар акуратна адолеў на кампутары.

У сьнежні спаўнялася 80 гадоў Аляксандру Салжаніцыну. Я пазваніў у Хэльсынкі, і В. У. падрыхтаваў кароткае слова з нагоды юбілею, якое прагучала ў этэры ў дзень нараджэньня аўтара «Архіпэлягу». У сьнежні Быкаў прыслаў у Прагу новую прыпавесьць, у студзені яшчэ адну.

10 студзеня 1999.

Шаноўны Алесь Міхайлавіч,

Дасылаю Вам свой новы невялічкі твор. Можна, спатрэбіцца. А калі не, дык вельмі папрашу пераслаць у «Нашу ніву». Спадзяюся, у Вас усё добра? Прывітаньне ўсёй Вашай цеснай беларускай сямейцы.

Сардэчна

Васіль Быкаў.

Мой тэл: 3412312. Хэльсінкі.

Я пазваніў у Хэльсінкі, падзякаваў, прыпавесьць прагучала ў этэры. Наступнае ліставаньне адбылося напрыканцы месяца, калі я нарэшце сабраўся падрабязней напісаць пра нашыя праскія навіны.

«25 студзеня 1999.

Шаноўны Васіль Уладзімеравіч,

Даўно не пісаў Вам, быў надта заняты ў гэты час, калі не было дырэктара*, адсутнічала шмат людзей на Каляды, мелі нашу гадавую справаздачу ды пачыналі перамены ў праграмах і рабілі Інтэрнэтную старонку.

* Дырэктар Беларускай службы Радыё Свабода Вячка Станкевіч пайшоў на пэнсію, і я пераняў кіраўніцтва рэдакцыяй з 1 кастрычніка 1998 году.

Спадзяюся, што атрымалі навагодняе віншаваньне. Вялікі дзякуй за прыпавесьць, мы адразу прачыталі цалкам у этэры. Як Вы і даручалі, я пераслаў у «Нашу ніву» — яны ўжо надрукавалі ў апошнім нумары. Дубавец пачынае выдавецкі праект, бібліятэку «Вострая брама», і прасіў пацікавіцца, ці не пагадзіліся б Вы выдаць новыя, пасля «Сьцяны», творы ў гэтай сэрыі. Сярод першых там, здаецца, Славамір Адамовіч, Уладзя Арлоў і я.

Доўга змагаўся за назву — мая была «Перад свабодай. Нататкі перабержчыка», але прайграў. Дубавец выносіць на вокладку назву асобнай навэлкі, якая стаіць у канцы кніжкі цалкам асобна і нічога ня мае агульнага з асноўным тэкстам: «У фіялетавай ночы вугал крыла». Супольнае хіба ў тым, што гэта мэтафара ўсяго папярэдняга. Аргумэнты Дубаўца — мой варыянт сьведчыць пра публіцыстыку-журналістыку, ягоны — пра літаратуру. Я разгубіўся, бо ў мяне ўсё ж інстынкты больш моцныя на журналістыку, і мусіў даверыцца крытыку. Навэлкі пра журналісцкае жыцьцё ў 80-я ў кніжцы перамяжаюцца цытатнікам — фразамі са «Звязды» 1982 году. Яны нуднаватыя, разрубаюць аповед, але і не прызначаюцца для чытаньня адразу — гэта як ілюстрацыі, карцінкі ў форме словаў. Захочацца — можна будзе ўгледзецца больш пільна (так я памылкова думаю).

У нас навіна — нарэшце прыхаджае Сяргей Навумчык. Яшчэ адна навіна — ад 1 студзеня я зацьверджаны на пасадзе дырэктара Беларускай службы. У нас увогуле толькі добрыя навіны тут у Празе, і на працы і дома.

Мы атрымліваем падборкі расейскай прэсы на тэмы культуры — там часта ёсьць цікавыя публікацыі.

Для прыкладу пасылаю Вам адну такую падборку, калі зацікавіць, магу пасылаць рэгулярна».

Быкаў шмат чытаў, прычым вельмі хутка і добра запамінаў прачытанае. На часопісным століку ў ягоным працоўным кабінэце ў Менску адна гара часопісаў, кніг, газэт пастаянна зьмянялася іншай. У Хэльсынкі інфармацыйны асяродак быў разрэджаны, апроч слуханьня радыё і лістоў амаль нічога не было, і В. У. і жонка, Ірына Міхайлаўна, радаліся ўсяму, што прысылалі пачытаць. На «Свабодзе» нават у даінтэрнэтны час мы мелі надзвычай шырокі доступ да рускамоўнай прэсы і маглі раздрукоўваць сабе любыя артыкулы.

Здаецца, якраз на свой дзень нараджэньня на пачатку лютага я атрымаў новы ліст з Хэльсынкі.

1 лютага 1999.

Дарагі Саша!

Найперш — маё Вам віншаваньне з высокай і вельмі важнай пасадай, якая па цяперашнім часе робіцца ўсё болей важнай.

Добра, што і Сяргей Навумчык урэшце дабрыў да «Свабоды», яшчэ б туды (хоць бы ў Прагу) мілую Галю — і беларуская сямейка экзыльных была б разам. Гэта было б выдатна, бо, як пагляджу здаля, сапраўды — то магутная кучка, роля якой у беларускай гісторыі вельмі проста можа аказацца большай, чым тыя, што мітусяцца на радзіме. Во і Сяржук вырастае такім разумным і артыстычным, што я заўжды слухаю яго з большым

задавальненьнем, чым якога сучаснага барда*. А і разумныя яго адказы (як у праграме Сяргея Дубаўца) на пытаньне: што аб'яднае беларусаў? Самы лепшы, самы трапны адказ Сержука. Дай Бог яму ўдачы. І яго дзеткам таксама.

Наконт бібліятэкі «Вострая брама» — вельмі магчыма**. Я ж тут не дарма ем фінскі хлеб (дарэчы, нясмачны), напісаў за восень і зіму 12 апавяданьняў і прытчаў + аповесьць. Так што зьбярэцца на невялікі зборнік.

Наконт назвы, Саша, я магу толькі сказаць, што назва мае дзугараднае значэньне; раней гэта было прадметна, цяпер болей мэтафарычна (такая мода), але адзіна важны зьмест. Хаця цяпер і зьмест страчвае зьмест і сэнс і называецца — тэкст. Пісьменьнікі Расеі пішуць не аповесьці або раманы, а тэксты. Ня ведаю, як на Захадзе, але думаю — гэтак жа. Бо Ўсход пераймае Захад. Ну, а мы ўсё яшчэ старамодныя — раман, аповесьць, апавяданьне... Хаця... Усё вырашае густ аўтара. Чытач жа сучасны, здаецца, даўно ўжо страціў які-небудзь густ. Ён упёрся ў тэлевізар або кампутар.

А мне тут пераслалі зь Менску маю новую кніжку артыкулаў і выступленьняў, якая выдалася 2 гады і, канечне, састарэла, бо апошнія

* С. Сокалаў-Воюш. На пытаньне, што можа аб'яднаць беларусаў, ён адказаў — хлусьня, матывуючы гэта тым, што высакародныя мэты ў айчынной гісторыі заўсёды цярпелі паразу.

** Кніга «Пахаджане» выйшла ў 2000-м. Быкаў потым падпісаў яе мне як «першаму транслятару шмат якіх твораў гэтай кніжкі».

артыкулы пазначаныя 1996 г.* Але аформлена добра, па-сучаснаму, што, вядома, найперш грэе аўтарскае самалюбства.

Ну, а ў астатнім усё звычайнае. Чытаю расейскія часопісы (ёсьць у адной бібліятэцы. Зь беларускіх там толькі «Неман» і «Мастацтва»). Сёньня першы за зіму вельмі лагодны сонечны дзень, хадзілі з Ірынай Міхайлаўнай у зімовы лес. Гэта блізка да хаты. Хораша ўжо тым, што неяк нагадала ўласнае дзяцінства і зімовую (штодзень) дарогу (сьцежку) празь лес у школу.

Ну, а ў 18:00, як заўжды — транзістар да вуха і — навіны з Прагі пра Беларусь. Тэлевізіі ў мяне, дзякаваць Богу, няма.

Дык шчасьцейка Вам, дарагі Саша, на новай пасадзе. Удачы Сяргею і Сержуку і ўсім вашым дзяўчаткам.

Ірына Міхайлаўна таксама кланяецца ўсім.
Абдымаю,
Васіль Быкаў.

Яшчэ не атрымаўшы адказ зь Фінляндыі, я сеў за новы ліст, пра перамены й пляны ў рэдакцыі: імкнемся да ляканічнасьці, апэратыўнасьці, мяняем перадачы, шукаем новых аўтараў. У тым лісьце я прасіў парады і задаваў Быкаву некалькі літаратурных пытанняў.

«Сёньня гаварыў з Барадуліным, ён прапанаваў свае варыяцыі на псалмы Давіда, а таксама пагадзіў-

* «Крыжовы шлях», Менск, 1998, выданьне фонду «Гронка» пры ўдзеле Беларускага ПЭНу, аўтар вокладкі — Алена Законьнікава.

ся паўдзельнічаць у перадачы «Слоўнік «Свабоды». Пачаў я сам нешта пісаць для сябе, але ў пераходны дырэктарскі пэрыяд закінуў — думаю вярнуцца, калі ўдасца. Цікава, з Вашай практыкі, — як у Вас зь перапынкам, як удаецца аднаўляць дыханьне, рытм, ці Вы не прыпыняецеся? І яшчэ — што Вы чытаеце падчас актыўнага пісаньня — у сэнсе, як уплывае на Вас у такі пэрыяд напісанае іншымі?»

Пакуль ішла пошта, В. У. падрыхтаваў да адпраўкі ў Прагу новую бандэроль з рукапісам.

9 лютага 1999.

Дарагі Аляксандар Міхайлавіч,

Пасылаю яшчэ адну прыпавесць, можа, скарыстаеце яе, як і папярэдняю. Калі не надакучыў Вам гэты мой жанр, дык празь месяц магу прыслаць новую, а затым і яшчэ. Прывітаньне абодвум Сержукам і вашым дзяўчатам. Ваш Васіль Быкаў.

Р. С. Напісаў, але яшчэ не адправіў гэты ліст, як атрымаў Ваш ад 3 лютага. Таму дзякую. Зразумела акцыя Сяргея Навумчыка — што зробіш*.

Стараюся слухаць беларускую службу штодня. Амаль заўжды тое ўдаецца — або ў 18 г. або ў 22. Самая цікавая (для мяне, прынамсі), канешне, першая палова перадачы — навіны, падзеі і г. д. Пасьяля трохі горш. Мне здаецца, вашыя хлопцы (і дзяўчаткі) трохі злоўжываюць часам — усім хочацца гаварыць даўжэй. Але не заўжды зьмест вымагае таго. Часам даволі кароткай інфармацыі, але не даўгога тлумачэньня вядомага.

* Паводле правілаў РСЭ/РС, С. Навумчык мусіў прыпыніць членства ў БНФ на час працы на радыё.

Канешне, лепш пісаць рэгулярна, не прыпыняючыся (як Шамякін), хаця тое не заўжды на карысьць творам. Я працую нерэгулярна, калі ўжо нахлыне. Але з гадамі тое нахланьне ўсё радзей. Таму асабліва тут, у Хэльсынках, стараюся пісаць штодня — пісаць ці перакладаць. Перакладаць — асабліва нялюбая праца. Але трэба.

Чытаць у час працы (у якасьці адпачынку) трэба. Не абавязкова што блізкае, роднаснае. Як я цяпер дык аддаю перавагу дакумэнталістыцы. Але добра і бэлетрыстыку (чытаю аповяданьні Джэрома Сэлінджэра). Стымульнае, у сэнсе — падганяе. І дае зразумець, наколькі ты малы ў параўнаньні... Або як асалода.

А наконт папулярнасьці перадачаў — зрабіце рэгулярны агляд пісьмаў слухачоў зь Беларусі (як у Стрэлянага), будуць слухаць і пісаць. Перадачы ж Дубаўца — самі сабой разумныя і вартыя, але для вузкага кола. Хаця, канешне, трэба і такія. Я хоць не маю Інтэрнэта, але заўжды зь цікавасьцю слухаю Сяргея Н. — тое таксама вельмі патрэбна. Дарэчы, прывітаньне яму і дай Бог удачы.

Ірына Міхайлаўна дзякуе за выпуск «Культуры». Ужо чытае, пасья я...

Бывайце — Васіль Быкаў

На пачатку красавіка пошта прынесла новую бандэроль.

29 сакавіка 1999.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч,
пасылаю новы сатырычны твор. Можна, скарыстаецца? А калі не, дык перашліце, калі ласка, «Нашай Ніве».

Слухаю беларускую «Свабоду» на дадатковых хвалях. Стала куды лепш чуваць. У Беларусі, кажуць, таксама. Дай Бог вам!

З прывітаньнем

Васіль Быкаў.

На пачатку красавіка мы чыталі фрагменты новых прыпавесьцяў Быкава, цалкам тэксты я пераслаў у «Нашу ніву», Сяргей Дубавец надрукаваў. Чарговы ліст у Хэльсынкі я адаслаў 12 красавіка.

«Пішу Вам зь вялікімі паўзамі — цяжкая навука бюракратыі даецца марудна. Ваюю за хвалі, за буджэт, за абсталяваньне і г. д. Ня дужа цікава, ды патрэбна. Зьбіраюся праз тыдзень у Бостан. Гарвардзкі ўнівэрсытэт праводзіць канфэрэнцыю пра Беларусь, першую такога маштабу, будуць дасьледчыкі й палітыкі з ЗША, Канады, Францыі, Нямеччыны, дык сяджу, рыхтую даклад пра магчымасьці перамены рэжыму палітычнымі элітамі і недзяржаўнымі арганізацыямі. Так мне акрэсьлілі тэму. А магчымасьці гэтыя самі ведаеце якія — як у элітаў Паўночнай Карэі і грамадзкіх арганізацыяў Кубы.

Сёлета бяз Вас адбылося ўручэньне прэміяў ПЭНу — ды хіба Карлас* Вам усё напісаў. Сяргей Навумчык, Вам, мабыць, распавёў пра асаблівасьці цяперашняй выбарчай кампаніі і пазыцыю Зянона. Быццам слушна, ды толькі нагадвае сытуацыю ў Расеі ў 1916-м ці ў Нямеччыне пачатку 30-х, калі тагачасныя «дэмакраты» паміж сабой бескампрамісна ваявалі за прынцыпы. Калі цуду ня будзе, дык будучыня ва ўсіх сумная.

* Карлас Шэрман, віцэ-прэзыдэнт Беларускага ПЭН-цэнтру.

Дарэчы, ці чыталі Вы «Узлы» Салжаніцына? Цікава было б пачуць Вашую ацэнку. А тым часам пасылаю свой «вузельчык»*, які толькі сёння атрымаў сам. Тэкст напісаны так даўно, што не выклікае ніякіх эмоцыяў у форме кнігі. Пачаў мінулай восеньню пісаць зусім іншае, ды пакуль завісла».

Я зьвярнуў увагу, што ў некалькіх лістах на пачатку году В. У. зьмяніў зварот да мяне — замест звычайнага «Саша» з'явілася «Аляксандар Міхайлавіч». Я быў падумаў, што гэта зьвязана з далікатнасьцю В. У., які такім чынам надае ўвагу маёй новай пасадзе. Ня ведаю, ці ў гэтым прычына — Быкаў ня раз казаў, што мы поўныя цэзкі зь ягоным сябрам Алесем Адамовічам, якога ён часта называў Сашам. Але якраз выйшла мая кніжка, пра якую я згадваў раней, я паслаў яе ў Хэльсынкі і напісаў пра сваё здзіўленьне зьменай звароту. Быкаў адказаў па-быкаўску.

24 траўня 1999.

Мілы Саша, шануюны Аляксандар Міхайлавіч, Даўно прачытаў Ваше «Крыло» (даруйце, але, як я ўжо і казаў Вам, поўная назва — «У фіялетавай ночы вугал крыла» — здаецца мне занадта прэ-тэнцыёзнай і малавыразнай), кніжка ўвогуле харошая — ва ўсіх адносінах. Яно і вядома: у тым часе, дзе палягаюць аўтарскія зацікаўленьні, безьліч матэрыялу менавіта такога кшталту — гумару, сатыры, сарказму. Вы гэта адчулі ўласным талентам і добра зрэалізавалі задуму.

* Кніга «У фіялетавай ночы вугал крыла» выйшла ў Вільні ў сэрыі «Вострая Брама».

Гэта яшчэ ў тых часы сумленныя пісьменьнікі казалі што найлепшы стыль для іх — стыль прозы Салтыкова-Шчадрына. Але тады тое было маладаступна. Цяпер — увакурат. Выдатна таксама, што ў гэтым урэзаным вытрымкі з тагачаснага друку — гэта лепей за ўсе малюнкi ілюструе сутнасьць і характар тагачаснай журналістыкі. Чытаецца ўсё гэта нават зь цікавасьцю, — тут, вядома, спрацоўвае настальгічнае ўспрыманьне (гэта калі ў старэйшых чытачоў), а маладзейшых падкупляе добры, дасьціпны гумар, якога шмат рассыпана па старонках кніжкі.

Апошнія апавяданьне ў іншым стылі, тут у мяне няма пэўнай думкі. Але то спроба постмодэрновага стылю, я так разумею, — стылю, які, як вядома, захапіў нямалую частку сучаснай літаратуры. Але тут патрэбныя нейкія іншыя крытэрыі, якімі я не валодаю, таму баюся даваць ацэнку. Чытаецца. Аднак, добра, ідэя ж, само сабой — беззаганная. Дай Божа, Вам, мілы аўтар.

А я, трохі папрацаваўшы ўвосень і ўзімку, відаць, прытаміўся па вясну і цяпер болей чытаю. Зноў жа некаторая няпэўнасьць майго тут пражываньня трохі гняце. Павінны ўжо быў паехаць дадому, ды тут прапанавалі яшчэ пабыць. Канешне, тая прапанова дужа спакушае, тым болей, што дома ў нас Вы ведаеце што і як. А тут яшчэ гэтыя дэмакраты (ды і БНФ таксама) наблыталі так, што немагчыма даўмецца*.

* У траўні 1999 году, у сувязі са сканчэньнем пяцігадовага тэрміну прэзыдэнцтва А. Лукашэнкі, была зроблена спроба правесці альтэрнатыўныя прэзыдэнцкія выбары сіламі апазыцыі.

Ці то такая глыбакадумная, хітрая палітыка, ці элемэнтарная шызафрэнія — не магу зразу- мець адсюль з майго скандынаўскага далёка. Ча- сам думаю: а можа, і ня варта, марна спрабаваць тое? Але тады таксама не лягчэй — адчуваеш сябе блазнам. Асабліва пачытаўшы Сеўруковы* опу- сы ў менскіх газетах. Ледзьве ўстрымаўся, каб на прыклад Матукоўскага** не пачаць гарачыцца- апраўдвацца. Здаецца, правільна стрымаўся, але ж поўнай задаволенасьці ад таго ня маю. Дый то зразумела.

У пачатку траўня быў у Бэрліне на літаратурных сустрэчах. Былі таксама хлопцы-дзяўчаты зь Бе- ларусі, выступалі перад нейкай аўдыторыяй ча- лавек з 30. Нікога цяпер літаратура не цікавіць, шкада толькі высылкаў арганізатараў гэтых шоў. Ну, але Бэрлін — горад выдатны, асабліва яго заходняя частка, Курфюрстэндам, Кудам, якую я ведаю даўно і люблю. Да таго ж там была яс- на ў разгары. А тут — толькі на самым пачатку. Усё ж Фінляндыя — сьцюдзёная краіна, нават у параўнаньні з нашай Беларусьсю.

Вашую «Свабоду», вядома ж, слухаю штодзень і адчуваю, у якое вы трапілі становішча з гэтымі «пацешнымі» выбарамі. Але што зробіш...

Удачы Вам, Саша, і посьпеху! Прывітаньне Сяргею Навумчыку.

Ваш Васіль Быкаў.

* Аляксандар Сеўрук, былы намесьнік загадчыка аддзелу пра- паганды ЦК КПСС, затым супрацоўнік адміністрацыі А. Лу- кашэнкі, адзін з арганізатараў цкаваньня пісьменьніка.

** Мікалай Матукоўскі — карэспандэнт газеты «Известия», дра- матург, сябар Быкава.

Гэты ліст быў аддрукаваны на кампутарным прынтэры, але Быкаў па звычцы яшчэ ўносіў папраўкі ручкай — ставіў двукосьсі, коскі, дадаваў працяжнікі, мяняў словы месцамі, упісваў новыя — адным словам, працаваў так, як ён прывык працаваць з тэкстам. Хаця, канечне, лісты ў гэтым сэнсе не параўнаць зь ягонымі творамі ці перакладамі ўласнай прозы. Неяк В. У. паказаў мне першую старонку свайго «Кар’ера» — там пачатковая вэрсія расейскага аддрукаванага тэксту была проста нечытэльная з-за шматлікіх аўтарскіх паправак.

Празь пяць дзён В. У. адправіў яшчэ адзін ліст на адрас «Свабоды».

29 траўня 1999.

Дарагі Саша,

пасылаю два невялічкія творы на тэму інтэграцыі. Можа, спатрэбяцца — для радыё ці публікацыі.

Я — пакуль што на старым месцы ў Хэльсынках. Можа, застануся тут да лета. Але ня пэўна. Калі не — дык вярнуся (хутка) у Менск. А пакуль што — гляджу ў вакно і чакаю лістоў. Надвор’е халаднаватае, і гэта таксама не суцяшае.

З найлепшымі пажаданьнямі

Васіль Быкаў.

У 1999-м працягваліся тэлефонныя гутаркі «Прага — Хэльсынкі». 19 чэрвеня В. У. споўнілася 75 гадоў. Я падрыхтаваў пытаньні і запісаў працяглую, хвілін на 40, гутарку. Менш чым празь месяц быў яшчэ адзін літаратурны юбілей — 100 гадоў Хэмінгвэю, я рыхтаваў перадачу і папрасіў Быкава паўдзельнічаць. Паводле практыкі, якая замацавалася гадамі, звычайна

мы званілі В. У., абмяркоўвалі тэму і дамаўляліся на час запісу. Калі Быкаў быў дома і нічога не замінала, можна было пазваніць праз паўгадзіны, ён за гэты час ужо накідваў тэкст, і мы рабілі запіс. Інтэрвію запісваліся ў свабоднай гутарцы, без падрыхтоўкі.

7 верасня 1999.

Дарагі Саша,

Калі я яшчэ не надакучыў «Свабодзе», дык пасылаю новую прыпавесьць. Можа, прачытаеце ў эфіры і дашлеце ў «Нашу ніву».

З шанаваньнем

Васіль Быкаў.

Прыпавесьць прагучала ў этэры, я пераслаў яе таксама ў «НН», дзе яна была надрукавана. Тым часам сканчаўся тэрмін знаходжаньня ў Хэльсынкі, ішлі, як заўсёды ў такіх справах, даўгія і ня надта пэўныя перамовы пра працяг побыту ці перезд у Нямецчыну. Новая бандэроль зь Фінлянды прыйшла праз два месяцы.

3 лістапада 1999.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

Пасылаю дзеве апошнія прыпавесьці, болей ня буду, бо, мусіць, я ўжо надакучыў імі і «Свабодзе» і «Нашай ніве». Трэба ведаць і меру.

Дажываю апошнія тыдні ў Хэльсынкі, а затым прыйдзеца вяртацца дамоў. Ня надта прыемная пэрспэктыва, але і неабходная. Што будзе пасля — невядома.

Але што ўжо мне разьлічваць на якое пасля...

Усяго Вам здатнага, з прывітаньнем

Васіль Быкаў.

Віншаваньні з новым 2000 годам я пасылаў на менскі адрас Быкавых — на непрацяглы час яны вярнуліся ў Беларусь. В. У. езьдзіў у Маскву, дзе атрымаў прэмію «Трыюмф», выступаў па тэлебачаньні, затым вярнуўся ў Менск. Напрыканцы студзеня мы запісалі інтэрвію пра Джорджа Оруэла. Празь некалькі дзён, пасля кампаніі цкаваньня ў афіцыйных СМІ, Быкавы пакінулі Беларусь.

12 лютага 2000.

Дарагі Саша,

Ужо тыдзень, як мы з Ірынай Міхайлаўнай у Нямецчыне. Жывем у нямецкім доме творчасьці між Бэрлінам і Лейпцыгам, у старым маэнтку графоў фон Арнімаў. Увогуле тут добра: сельская ідылія, стары парк, цішыня, сьвежае паветра. А галоўнае — надвор'е, якое ў нас не заўжды бывае ў красавіку. Ну ды і ў Вас такое ж...

Беларуская «Свабода» гучыць тут выдатна, чаго нельга сказаць пра расейскую. Ня ведаю, чаму так.

Працаваць яшчэ ня браўся (у сэнсе літаратурным), рабіў малюнкi для кніжкі паэзіі Рыгора Барадулiна «Лiсты ў Фiнляндыю зь Менску i з Вушачы». Колькi разоў тэлефанаваў Вам, але Ваш тэлефон маўчыць. Мой тэлефон тутэйшы: 0049-33-746-699-31. Вельмі прашу, Саша, паведаміць яго сп. Елене Корці, да якой я таксама чамусь не магу дазваніцца. Мы тут да 1 мая.

Сардэчнае вітаньне Сяргею Навумчыку, без пакетаў якога мне тут сумнавата...

Са шчырасьцю і вітаньнем да ўсіх,
Васіль Быкаў.

У канцы сакавіка Быкаў прыехаў у Прагу на святаванне Дня волі 25 сакавіка. Прыездам апекавалася вядомая праваабарончая арганізацыя «Людзі ў бядзе» — яе супрацоўнік нават паехаў у Франкфурт, узяў пашпарт В. У., завёз яго ў чэскую амбасаду ў Боне і разам з Быкавым прыехаў у Прагу. Тыдзень Быкава быў надзвычай насычаным: сустрэчы ў чэскім парламэнце, са студэнтамі, з грамадзкасьцю, з удзельнікамі святаваньня ўгодкаў БНР, якія прыехалі зь дзясятка краінаў сьвету. У Беларусі святаванне было жорстка разагнане, Быкаў выказаў сваё стаўленьне да падзеяў у этэры. В. У. разам са старшынёй Рады БНР Івонкай Сурвілай і сэнатарам Уладзімірам Румлам пасадзілі «Дрэва дэмакратыі» на адным з астравоў на Влтаве.

У В. У. была сустрэча з кіраўніцтвам чэскага ПЭН-цэнтру, на якую мы пайшлі разам. Размова была вельмі падобная да тых, што адбываюцца і ў Менску: цяжка друкавацца, страчваецца цікавасьць да літаратуры, маскульт перамагае. Гэта пацьвярджала адчуваньні самога В. У., які ахвотна ўдзельнічаў у гутарцы. Калі мы вярталіся на радыё па Вацлаўскай плошчы, я прапанаваў Быкаву зазірнуць у кніжную краму: багацьце айчыннай і перакладной літаратуры ашаламляла і неяк не вялася да скаргаў былых дысідэнтаў. Правільна кажучь, што ўсё пазнаецца ў параўнаньні, падсумаваў В. У., але ягоны погляд на культурны працэс заставаўся нязьменным.

У гэты прыезд мы ў рэдакцыі папрасілі В. У. выбраць і запісаць для нашага архіву ўрыўкі зь ягоных аповесьцяў. Ён сам адабраў і запісаў чатыры

фрагмэнты з «Альпійскай балады», «Мёртвым не баліць», «Сотнікава», «Знака бяды»*.

У гэты самы прыезд мы з В. У. хадзілі ў госьці да перакладчыцы яго твораў на італьянскую мову Элены Корці, жонкі тагачаснага дырэктара Расейскай службы Свабоды Марыё Корці. Гаспадыня прыгатавала сапраўдную «пасту», гаспадар адкаркаваў нейкае спэцыяльнае віно, і увесь вечар гаворка пра літаратуру перамяжоўвалася кулінарнымі адступленьнямі. Быкаў, які ўвогуле быў непатрабавальны ў ежы, любіў італьянскую кухню, хваліў і гаспадыню, і віно. Той самай вясной, калі ягоная кніга выйдзе, В. У. разам з жонкай паедзе ў Рым, пасля Мілян, будучь інтэрвію ў друку і сустрэчы з чытачамі.

Пошта прыносіла новыя бандэролі зь Нямецчыны, і ў этэры гучалі новыя тэксты Быкава: «Труп», «На балотнай сьцяжыне», «Кароткая песьня», «Велікоднае яйка». Нягледзячы на тое, што я званіў і прасіў прысылаць новыя творы, ён кожны раз рабіў далікатную прыпіску, што калі не зацікавіць, тады не чытайце.

Памятаю, мяне моцна ўразіла аповесьць «Маладая і прыгожая» — у ёй рамантычны Быкаў часоў «Жураўлінага крыку» спалучаўся з клясычнай трагедыйнасьцю «Сотнікава», і ўсё гэта нагадвала лепшыя прыпавесьці. Уражаны, я пазваніў яму адразу па атрыманьні. Быкаў, як любы аўтар, чакаў рэакцыю на свае творы, хаця і ніколі не выказваўся з гэтай нагоды. Мне падалося, што аўтар крыху «перапісаў» аповесьць — яна сканчалася на паў-

* Упершыню яны прагучалі ў этэры а 10-й вечара 22 чэрвеня 2003, праз паўтары гадзіны пасля сьмерці В. У.

тары старонкі раней, і я сказаў пра гэта таксама. Быкаў выслухаў, быццам пагадзіўся, пасля перапісаў і прыслаў іншы варыянт — але свой.

Летам 2000-га Быкаў узяў удзел у нашай штодзённай гадавой перадачы «Галасы стагодзьдзя» — ягоны ўспамін пра пачатак вайны прагучаў 22 чэрвеня. Тады ж я папрасіў яго напісаць прадмову да яшчэ адной нашай «вялікай» перадачы — «Слоўніка Свабоды». Быкаў яе добра ведаў, эсэ на тэму знакавых для мінулага стагодзьдзя словаў штодня выходзілі ў этэр у 1999 годзе. Часопіс «Архэ» рыхтаваў выдаць перадачу асобным выпускам. Я сабраў і паслаў у Франкфурт пакет з інфармацыяй пра гісторыю радыё, пра ўмовы і расклад вяшчаньня, ацэнкі слухачоў. Прадмова Быкава была ягоным першым вялікім тэкстам, прысьвечаным Радыё Свабода — і заканчвалася нечакана:

«Свабода», «Свабодная Эўропа» даўно сталі надзейнымі апірышчамі сучаснай эўрапейскай дэмакратыі. Вядома, як высока ацаніў іх прэзыдэнт Эстоніі Ленарт Мэры, вылучыўшы на Нобэлеўскую прэмію. Беларусы гарача падтрымліваюць яго ініцыятыву і будуць шчыра віншаваць нашу «Свабоду», калі тая ініцыятыва спраўдзіцца. «Свабода» таго заслугоўвае.

Наступны ліст прыйшоў з Франкфурту-на-Майне.

17 ліпеня 2001.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч,

Пасылаю абяцаны твор — вялікае (адносна, вядома) апавяданьне. Можна, гэта і ня тое, што

трэба, але такое атрымалася. Чытайце, рашайце. Заўтра еду ў Кёльн, на «Нямецкую Хвалю», дзе штосьці прыйдзеца вяшчаць. Да таго ж — на расейскай мове, такія ўмовы-дамовы. Прывітаньне свабодным хлопцам, і дзяўчаткам — таксама.

З прывітаньнем

Васіль Быкаў.

У верасьні Быкаў быў у Празе. На другую палову дня 11 верасьня была прызначана сустрэча з прэзыдэнтам Гаўлам. Раніцай ад удараў тэрарыстаў загінулі тысячы людзей у Амэрыцы. Я запісаў кароткую гутарку з В. У. з гэтай нагоды, пасля ён пайшоў на сустрэчу ў прэзыдэнцкі палац, і ў наступныя дні, да вяртаньня ў Франкфурт, мы запісалі яшчэ некалькі перадачаў. У наступным лісьце В. У. пазначыў дату адметным чынам:

2 лістапада. Дзяды.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

Пасылаю абяцаны твор. Але адначасна абяцаю новы, цікавейшы. А яшчэ хацеў бы парэкамэндаваць аповеды Барыса Кіта, якія я канчаю апрацоўваць. Там сапраўды шмат цікавага. Са згоды Барыса Уладзімеравіча тыя можна было б Вам выслаць напрыканцы года. Патэлефануйце яму.

Усяго найлепшага. З прывітаньнем да ўсіх

Васіль Быкаў.

Мяне ўразіў сам факт быкаўскай працы над чужымі ўспамінамі. Мы настойліва працягвалі агітаваць В. У. пісаць свае ўспаміны. Ён уважліва слухаў перадачы нашай новай рубрыкі «Сучасныя мэ-

муары», часам камэнтаваў пачутае. У нашай просьбе быццам і не адмаўляў, але нічога пэўнага і не абяцаў.

На пачатку новага 2002 году я рабіў інтэрвію пра мэмуарную літаратуру, і Быкаў, сярод іншага, расказваў, як яшчэ ў Горадні ён запісваў успаміны аднаго знаёмага франтавіка-артылерыста — тысячу старонак перарабіў нанова. У выпадку з В. У. гэта падавалася недаравальнай растратай уласнага літаратурнага часу, але на маё пытаньне на гэты конт ён адказаў, што іначай усё прапала б. Тады ж, напрыканцы гутаркі, я ў этэры, пад запіс, спытаўся, ці працуе В. У. над сваімі ўспамінамі. І Быкаў раптам пацьвердзіў:

«Я мушу прадоўжыць, наколькі мне гэта будзе дадзена. Я хачу напісаць. Можа быць, не пра ўсё стагодзьдзе, не пра ўсё жыцьцё, а хоць бы пра ўласны вопыт пры канцы ХХ стагодзьдзя».

На гэты момант кніга, верагодна, была амаль закончаная. Пасьля некалькіх тэлефонных размоваў пошта прынесла невялічкі пакунак.

19 сакавіка 2002.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч,

Як і дамаўляліся, пасылаю дыскету з успамінамі. Але я дужа няўпэўнены, што перапісалася. Можа, Вы там праверыце. Калі ж не, тады буду друкаваць на прынтэры. Гэта каля 300 стар.

Патэлефануйце калі ласка.

З прывітаньнем

Васіль Быкаў.

Тэлефанаваць давялося зь ня надта прыемнай зьвесткай — дыскета пустая, нічога не запісалася. Пасьля некалькіх спробаў В. У. зрабіў як заўсёды: аддрукаваў увесь тэкст, запакаваў, пайшоў на пошту, і празь некалькі дзён аб'ёмісты рукапіс пад загалоўкам «Мае ўспаміны» прыйшоў у рэдакцыю.

Я быў першым чытачом (пасля Ірыны Міхайлаўны, зразумела), і адразу стала ясна, што трэба пераконваць аўтара начытаць успаміны самому. Усе мастацкія творы Быкава ў этэры гучалі ў выкананьні журналістаў «Свабоды», сам ён быў неаховчы да дыктарскай працы. Дый па тэлефоне такія запісы ня робяцца, патрабуецца студыйная якасьць гуку. Толькі аднойчы, здаецца, у перадачы паводле інтэрвію Алесья Адамовіча з В. У. ён пагадзіўся начытаць кароткія фрагмэнты свайго тэксту, якія былі ўмантаваныя ў запіс.

Сьпяраша В. У. спрабаваў прапанаваць, каб і ўспаміны начытаў хто-небудзь, але пазьней пагадзіўся з нашай просьбай. Тым часам сам працягваў працаваць з тэкстам, шукаў іншую назву, дасылаў нейкія ўстаўкі, папраўкі.

17 красавіка 2002.

Дарагі Саша,

Я нічога болей у рукапісе перарабляць ня буду, апроч старонкі 208, якую дасылаю ў новай рэдакцыі. Вельмі прашу замяніць яе на гэтую, а старую выкінуць.

Наконт дакумантаў на Прагу:

— замовіў даведку ў паліцыі, якую дашлюць пад канец месяца;

— замовіў даведку з банку, якую таксама чакаю;

— зрабіў ксэракс пашпартоў.

**Як усё зьбяру, дашлю. Толькі куды?
З прывітаньнем
Васіль Быкаў.**

Гэта апошні ліст В. У., які прынесла праская пошта і які ў мяне захаваўся. У новай рэдакцыі падаваўся эпізод зь лістом супраць Салжаніцына, пад якім бяз згоды аўтара быў пастаўлены быкаўскі подпіс. Зьмены насамрэч былі нязначныя, але, верагодна, В. У. хацелася быць як мага больш дакладным. Рэч у тым, што бальшыня подпісаў з кляйменьнем ворагаў у Савецкім Саюзе заўсёды была сапраўдная — адмова была катастрофай для кар’еры, для свабоды, часам для самога жыцця. І ня толькі для тых, хто адмовіўся, але і для тых, хто не забяспечыў гэты подпіс. Таму і рабілі падлог. Адна з такіх вядомых фальсыфікацыяў — подпіс расейскага паэта Барыса Пастэрнака пад патрабаваньнем расстрэлу групе военачальнікаў у 1937 годзе. Такой самай подлай фальсыфікацыяй быў і подпіс Быкава, які папсаваў яму шмат крыві.

На пачатку чэрвеня нам удалося запрасіць Быкава з жонкай на тыдзень у Прагу на запіс успамінаў. Мы вырашылі ўзяць для этэру пасьяваенны пэрыяд, прыкладна палову кнігі. В. У. на нашу просьбу крыху скараціў тэкст, разьбіў яго на 40 частак, і пачаўся запіс. На працягу трох месяцаў тройчы на тыдзень у этэры гучала назва «Доўгая дарога дадому» і частка за часткай ажывала быкаўскае ХХ стагодзьдзе.

Напрыканцы году Быкавы пераехалі ў Прагу, і патрэба ў перапісцы адпала.

Пачаліся праскія сустрэчы, паездкі па ваколіцах Прагі, сумесныя прагулянкі. На памяць аб адной з іх застаўся малюнак Быкава, зроблены на Градчанах.

2. Праскі эскіз «Lví Dvůr»

Быкаў любіў маляваць, захаваліся сотні яго маляўкаў краявідаў, людзей, сытуацый. Я памятаю дзень, калі зьявіўся гэты малюнак «Algida», пасля наведання кафэ на Градчанах.

Гэта была субота, 26 красавіка 2003 году, гадавіна Чарнобылю.

Мы з жонкай Сьвятланай заехалі па Васіля Ўладзімеравіча і Ірыну Міхайлаўну, каб разам пагуляць па Празе. Праехалі па найбольш прыгожых мясцінах, ля Танцуючага дому, па набярэжнай Масарыка, потым Смэтаны, каля Карлавага моста, пераправіліся праз Влтаву праз Манэсаў мост і запаркаваліся насупраць Каралеўскаіх садоў, дзе некалі гаспадарыў зямляк Быкава Францішак Скарына.

Ягоны падарожны лёс 16-га стагодзьдзя нагадваў эмігранцкія лёсы 20–21-га: радыкальныя зьмены краінаў, адрасоў, заняткаў, авалоданьне новымі прафэсіямі і пераход у іншыя.

Калі колькі гадоў перад тым адкрывалі помнік Скарыну, прыехала афіцыйная беларуская дэлегацыя, маршыраваў прэзыдэнцкі аркестар, выступаў мэр. Разам з намі стаялі старыя чэскія дысыдэнты з «Хартыі-77», якія трымалі плякаты і час ад часу голасна патрабавалі вызваліць беларускіх палітвязьняў. Потым адзін зь іх нахіліўся да мяне і спытаў, якое яшчэ патрабаваньне было б дарэчы. Я сказаў пра свабоду прэсы. Дысыдэнты набралі паветра і дружна выгукнулі:

«Свабоду ціску ў Беларусі!»

Чаго-чаго, а ціску беларускі друк (па-чэску — *tisk*) зьведаў больш чым дастаткова...

Быкаў слушаў аповед, усьміхаўся, быў цудоўны
цёплы дзень, па аляях гуляла шмат людзей, квітнеў
бэз, духмяны водар ішоў ад нейкіх жоўтых кветак.
Некалі, гадоў ужо дзесяць да таго, я спытаўся, што
яго больш за ўсё радуе.

«Прырода».

Здаецца, прырода — адзінае, што не расчароў-
вала яго ніколі. Калі Быкавы пераехалі ў Прагу
і з дапамогай чэскай арганізацыі «Людзі ў бядзе»
шукалі сталую кватэру, дык выглядала, што кан-
чатковы выбар ня надта зручнага памяшканьня ў
Вршавіцах, які зрабіў В. У., быў абумоўлены перш
за ўсё паркам па суседзтве. Гаўлічкавы сады, як на-
зваецца гэты парк з фантамамі, вінаграднікам,
кавярнямі, штучнымі пячорамі і акуратна дагле-
джанымі дарожкамі, быў за дзеве хвіліны хады. Бы-
кавы любілі гуляць у гэтым парку і часта ўзгадвалі
яго.

На Градчанах мы з Быкавымі пагулялі па садах
ля Летаградка каралевы Ганны, прайшліся па Зала-
той вуліцы, пастаялі пад гатычным скляпеньнем
сабору Сьвятога Віта і, вяртаючыся, зайшлі ў ка-
вярню «Lví Dvůr».

Было цёпла, селі за белы столік на двары, за-
мовілі каву, ваду, здаецца, кактэйль. Нешта гавя-
рылі, слухалі, усьміхаліся, жмурыліся ад сонца,
звычайная гутарка ў прыемнай кампаніі, лёгкая,
непасьядоўная, з жартамі, пераменлівая, як вя-
сеньні ветрык.

Ці зрабіў Быкаў свой эскіз адразу там, за столікам,
ці пазьней, дома — на жаль, дакладна ня памя-
таю, і перапытаць няма ў каго. Гэта быў, верагод-
на, апошні малюнак Прагі, які Быкаў зрабіў перад
сьмерцю, да якой заставалася менш за два месяцы.

Ужо год як няма адной з жаночых фігураў з эскізу, Сьветы, якая спачывае на Альшанскіх могілках. Страцілася, нягледзячы на нашыя намаганьні, сувязь з Ірынай Міхайлаўнай, якая ў Беларусі.

Аркуш, на якім Быкаў маляваў, быў з блякнота на сьпіральным карэньчыку — таму цалкам магчыма, што блякнот быў з сабой і малюнак зроблены на Градчанах у той самы красавіцкі дзень.

Цікава, што аўтар малюе ня толькі тое, што бачыць, але дае агульны плян, магутныя дрэвы і мур, і самога сябе зьмяшчае ў карціну ў якасьці аб'екта, як рабілі мастакі эпохі Адраджэньня, як зрабіў Скарына ў сваім выданьні Бібліі.

Зьлева направа — В. Б., сядзіць устойліва, нахіліўся наперад, шырока апёршыся на стол. Затым тварам да гледача Сьвятлана Лукашук, якая глядзіць на Васіля Ўладзімеравіча, яны амаль дакранаюцца рукамі. Потым Ірына Міхайлаўна са сьпіны, трохі павернутая да мяне, здаецца, слухае, што я пляту, відаць, нешта несур'ёзнае. Як гэта можна перадаць росчыткам ляканічнай, нават бяз націску, лініі — не магу зразумець, але адчуваньне абсалютна пэўнае. Ну і мая фігура, нейкая тонкая, лёгкая, быццам мы на арэлях — адзін сілай руху нахілены ўперад, другі паралельна назад. Жонкі сядзяць, мы ляцім — як гэта магчыма?..

Спыненае імгненьне шчасьця.

3. Белы дзень

Адляцеў мэтраў на дзесяць, завіс над дарогай на вышыні мэтры тры, каб не перашкаджаць машынам, глянуў на сябе і трох сваіх суразмоўцаў за столікам вулічнага кафэ і пачаў працаваць.

Прыбраў: аб'ём — выпукласьці, шары, калёны, плоскасьці; матэрыял — камень, дрэва, плястык, мэтал, цела; колер — блакітны, зялёны, залаты, карычневы; рэшту — гук, вагу, цені;

Пакінуў: час — поўдзень, пару года — вясна, частку сьвету — Эўропа;

Падкрэсьліў: рысы — мужчынскасьць, жаночкасьць, узрост, характары;

Уключыў: рух — лінейны зьлева направа, кругавы па коле справа налева;

Дадаў: стыль — празрыстасьць, яснасьць, лёгкасьць, спакой.

І тут якраз фыркнула белай пенай кававарка над капучына, ён хуценька вярнуў на месца ўсё, што прыбраў, пазначыў марку замоўленага марожанага — Algida, паставіў дату — 26/IV, аказаўся Чарнобыльскі дзень, але ён ня стаў больш нічога мяняць, проста не паставіў год, тым больш, што гэ-та быў ягоны апошні тут.

26/17

ALGIERA

ПАКАЗЬНІК АСОБАЎ

Абламейка Андрусь 152, 161, 162
Абламейка Сяргей 105, 125–164
Абрамчык Мікола 60
Адамкус Валдас 176
Адамовіч Славамір 181
Адамовіч Алесь 18, 71, 74, 149, 188, 199
Адамчык Вячаслаў 140, 176, 177, 178, 179
Айзенштат Галіна 179
Акуджава Булат 66
Акула Кастусь 90
Алексіевіч Сьвятлана 7–10
Арлоў Уладзімер 123, 181
Арсеньева Наталья 90
Астаф’еў Віктар 9

Б

Бажко Алесь 178
Бакланаў Рыгор 66
Барадулін Рыгор 103, 115, 118, 149, 151, 170, 184, 193
Бельскі Ёладзімер 144, 145
Брыль Янка 178
Бунін Іван 20, 149
Бураўкін Генадзь 113
Быкава Ірына 8, 84, 85, 92, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 117, 118, 123,
127, 129, 131, 133, 134, 135, 138, 139, 140, 141, 143, 145,
146, 148, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160,
161, 162, 163, 170, 175, 179, 182, 184, 186, 193, 195, 199,
200, 201, 202, 203
Быкаў Васіль Васілевіч 132, 133, 158
Быкаў Сяргей 131, 153, 156, 158
Быкаў Сяргей Сяргеевіч 158
Бэрыя Лаўрэнці 31
Бядуля Зьмітрок 74

В

Валавік Андрэй 112
Валадарскі Эдуард 73

Валошын Максімільян 129
Васільеў Барыс 155
Вэчэржава Мілада 62

Г

Гавэл Вацлаў 58, 62, 76, 77, 84, 85, 87, 88, 93, 94, 95, 100, 102,
115, 197
Галавач Платон 74
Гамэр 67
Гарбачоў Міхаіл 35, 77
Гартны Цішка 74
Гарун Алесь 26
Гаўлін Адам 58, 87
Гегерава Вера 65
Геніюш Іван 26
Геніюш Ларыса 26
Германовіч Язэп 131
Гітлер Адольф 31
Глыбоўскі Ілья 84, 100
Гокінг Стывэн 150
Горак Мілан 75
Гулак Яраслаў 67, 68, 69, 70, 74, 75, 76
Гуляка Леанід 112, 159
Гэндрых Антанін 74

Д

Данчык (Андрусышын Багдан) 123
Дастаеўскі Фёдар 67
Дворжакава-Жаранава Ружэна 69, 72, 73, 74, 75
Дубавец Сяргей 173, 177, 181, 183, 186, 187

Е

Ельцын Барыс 101

Ж

Жыдліцкі Вацлаў 70, 71

З

Заградка Міраслаў 68, 75
Законьнікава Алена 184
Законьнікаў Сяргей 97
Залуцкі Іосіф 120

Зарэцкі Міхась 74
Захарка Васіль 60, 146

К

Казлоў Віктар 112
Каліноўскі Кастусь 168
Камю Альбэр 13
Кандратовіч Аляксей 178
Кандрацьёў Вячаслаў 9
Караткевіч Уладзімер 70, 140
Карпенка Генадзь 113
Кіпель Вітаўт 123
Кіт Барыс 22, 23, 137, 161, 197
Ковачычава Вольга 69, 72, 74
Козьмін Мсьціслаў 70
Колас Якуб 74
Корці Марыё 195
Корці Элена 193, 195
Косьцін Сяргей 96
Краўчанка Вольга 126, 128, 129, 132, 133, 134, 138, 139, 149,
154, 159, 163
Крачэўскі Пётра 60, 146
Купала Янка 18, 26, 74, 123, 166
Кучма Леанід 176

Л

Лакшын Уладзімір 178
Ластоўскі Вацлаў 26
Латыпаў Урал 97, 113
Лукашук Аляксандар 92, 93, 105, 109, 112, 114, 116, 123, 128,
130, 131, 133, 159, 169–204
Лукашук Сьвятлана 133, 201, 203
Лукашэнка Аляксандар 40, 42, 43, 91, 93, 99, 108, 113, 122,
189, 190
Луцкевіч Антон 130
Луцкевіч Іван 130
Лынькоў Міхась 74
Ляпёшкін Уладзімер 175

М

Максімяк Ян 176
Мар'ян Ян 84, 87, 100

МасарыкТомаш Гарыг 85
Матукоўскі Мікалай 190
Мележ Іван 74
Міцкевіч Адам 90
Мойжыш Ян 75
Мурашка Рыгор 74
Мэры Ленарт 196

Н

Навумчык Галіна 90, 104, 112, 133, 152, 182
Навумчык Сяргей 9, 85–120, 124, 127, 128, 129, 130, 138, 142,
144, 145, 149, 150, 152, 153, 155, 157, 172, 179, 181, 182, 184,
185, 186, 187, 190, 193
Някрасаў Віктар 66

О

Оруэл Джордж 22, 193

П

Пазьняк Зянон 36, 39, 90, 92, 115, 146, 187
Пастэрнак Барыс 200
Пафка Павэл 115, 120
Пашкевіч Алесь 96, 99
Пентка Раман 131
Піскачэк Яраслаў 75
Посьпішыл Іва 72
Похавя Ружэна 73
Праляскоўскі Алэг 97, 98
Пуцін Уладзімір 91, 135

Р

Румл Уладзімір 194
Рэмарк Эрых Марыя 22
Рэмбрант 62, 71

С

Салжаніцын Аляксандар 19, 62, 64, 66, 176, 177, 178, 180,
188, 200
Салтыкоў-Шчадрын Міхаіл 189
Сахараў Андрэй 77
Сеўрук Аляксандар 190
Скарына Францішак 201

Сокалаў-Воюш Сяржук 173, 182, 183, 184
Сталін Іосіф 31
Станкевіч Вячка 180
Стральцоў Міхась 70
Стрэяны Анатоль 186
Сувораў Сяргей 161
Сурвіла Івонка 58, 90, 92, 93, 123, 146, 194
Сурмач Ганна 92, 104
Сэгё Дзёрдзь 64
Сэлінджэр Джэром 186
Сярэдзіч Іосіф 122

Т

Талстой Леў 13, 23, 148
Тарас Валянцін 123
Тарас Віталь 123, 138
Твардоўскі Аляксандар 176, 178, 179
Токар Мілан 77
Тургенеў Іван 175

Ф

Фура Вацлаў 64
Фучык Юліус 71, 101

Х

Хома Браніслаў 66, 68
Хусэйн Садам 128
Хэмінгуэй Эрнст 22, 24, 175, 191

Ц

Ціхановіч Алена 101, 173

Ч

Чаргінец Мікалай 107, 112
Чарнянкова Галіна 7, 8
Чорны Кузьма 74
Чэраўка Ўладзімір 77
Чэхаў Антон 67

Ш

Шагал Марк 90, 95
Шамякін Іван 74, 182

Шапіцька Ларыса 75
Шапран Сяргей 136, 154
Шушкевіч Станіслаў 156
Шыманец Уладзімер 60
Шэрман Карлас 187

Э

Эвэрэт Г'ю 150, 151
Эйнштэйн Альбэрт 150

Ю

Юр'енен Сяргей 175
Юрчанка Вольга 106, 115, 145
Юрчанка Сяргей 106, 107, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 145,
156, 157, 169
Юшанкоў Сяргей 135

Я

Яндзюк Уладзіслаў 87, 93, 94, 100

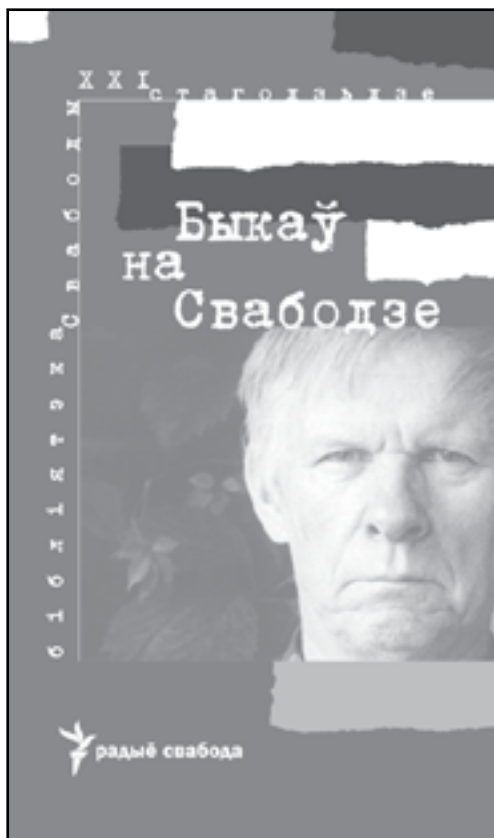
Shrnutí

Běloruský spisovatel Vasil Bykav (1924–2003) prožil závěr svého života v Praze, kam přijel na pozvání Václava Havla. V rodné zemi jej čtenáři nazývali „národním svědomím“, oficiálním režimem byl pronásledován. Hlavními tématy jeho děl jsou pravda o druhé světové válce a morální volba člověka. Jeho snem bylo svobodné Bělorusko a svobodná Evropa.

Díla Vasila Bykava byla přeložena do více než 50 jazyků. Laureátka Nobelovy ceny za literaturu Svjatlana Alexijevič ho považuje za svého učitele. V knize najdeme 100 citátů Vasila Bykava na téma historie, literatury, politiky, přehled překladů jeho prózy do češtiny a slovenštiny, vybrané dopisy a také vzpomínky na spisovatele těch, kteří byli s ním v Praze v posledních dramatických měsících jeho života.

Зьмест

Васіль Быкаў: сто абліччаў. <i>Прадмова</i>	5
Сьвятлана Алексіевіч, Нобэлеўская ляўрэатка: «Мы закахаліся ў Быкава»	7
НА СВАБОДЗЕ	
Сьвечка надзеі. Апошні выступ	12
Сто цытатаў	13
У КАНТЭКСЫЦЕ РЭМБРАНТА	
У кантэксьце Рэмбранта, Салжаніцына, Гаўла	62
ДАЛЁКА АД ДОМУ	
<i>Ян Мар'ян</i> . Як мы перавозілі Быкава ў Прагу	84
<i>Адам Гаўлін</i> . Да Вацлава Гаўла з Васілём Быкавым	87
<i>Сяргей Навумчык</i> . На скрыжаваньнях	89
<i>Сяргей Абламейка</i> . Вясна з Быкавым	125
<i>Аляксандар Лукашук</i> . Белы дзень	169
Паказьнік асобаў	206
Shrnutí	212

www.svaboda.org

Збор выступлеў
клясыка беларускай літаратуры
ў афісе Радзів Свобода

БЫКАУ

на Свабодзе

Радны наш мовы і
 радзе свабоды
 ўдзячнасць гэтай нацыянальнай
 ласка і нацыянальнасці, бацька
 прыналежнасць і вернасць
 гэта. Аднак гэта не з'яўляецца
 аднак, і гэта, і гэта, і гэта, і гэта,
 рады свабоды і нацыянальнасці
 : Касцюк, 1999. Асабліва прад

Васіль Быкаў

Доўгая дарога дадому

чытае аўтар

**Беларусь ня зьнікне,
калі ня скорыцца чужой сіле,
яшчэ разгорне свой жыцьцёвы патэнцыял
і здзейсьніць на боскай зямлі
сваю людзкую місію.**

Васіль Быкаў, 1994.

ISBN 978-80-908078-1-5

9 788090 807815